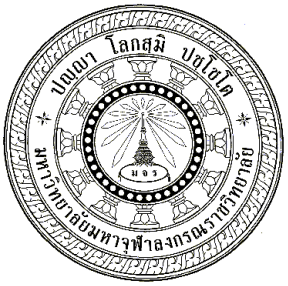

รายงานการวิจัย

เรื่อง

ธมฺมปทมหาฏีกา: การแปลและศึกษาวิเคราะห์
Dhammapadamâhâtikâ : The Translation and Analytical Study

โดย

พระมหาสุพัตร์ วชิราวุโธ, ดร.

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตนครราชสีมา

พ.ศ. ๒๕๕๙

ได้รับทุนอุดหนุนการวิจัยจากมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

MCU RS 610759116

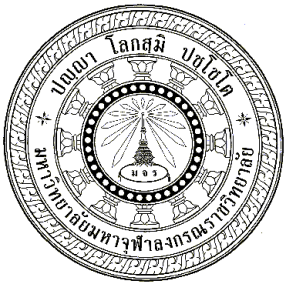

รายงานการวิจัย

เรื่อง

ธมฺมปทมหาฏีกา: การแปลและศึกษาวิเคราะห์
Dhammapadamâhâtikâ : The Translation and Analytical Study

โดย

พระมหาสุพัตร์ วชิราวุโธ, ดร.

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตนครราชสีมา

พ.ศ. ๒๕๕๙

ได้รับทุนอุดหนุนการวิจัยจากมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

MCU RS 610759116

(ลิขสิทธิ์เป็นของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย)

Research Report

Dhammapadamâhâtikâ : The Translation and Analytical Study

By

Pharmaha Supat Wachiravudho

Mahachulalongkornrajavidyalaya University Nakorn Ratchasima Campus

B.E. 2016

Research Project Funded by Mahachulalongkornrajavidyalaya University

MCU RS 610759116

(Copyriht Mahachulalongkornrajavidyalaya University)

ชื่อรายงานการวิจัย : ธมฺมปทมหาฏีกา: การแปลและศึกษาวิเคราะห์
ผู้วิจัย : พระมหาสุพัตร์ วชิราวุโธ
ส่วนงาน : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตนครราชสีมา
ปีงบประมาณ : ๒๕๕๙
ทุนอุดหนุนการวิจัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

บทคัดย่อ

รายงานการวิจัย เรื่อง “ธมฺมปทมหาฏีกา: การแปลและศึกษาวิเคราะห์” มีวัตถุประสงค์ดังนี้คือ ๑) เพื่อศึกษาคัมภีร์ ธมฺมปทมหาฏีกา ในด้านประวัติผู้แต่ง สมัยที่แต่ง โครงสร้าง เนื้อหา ลักษณะการประพันธ์ ๒) เพื่อแปลคัมภีร์ ธมฺมปทมหาฏีกา จากต้นฉบับภาษาบาลีเป็นภาษาไทย ๓) เพื่อสังเคราะห์องค์ความรู้ที่ได้จากคัมภีร์ ธมฺมปทมหาฏีกา รวบรวมข้อมูลจากคัมภีร์ ธมฺมปทมหาฏีกา เป็นหลัก วิเคราะห์ สังเคราะห์ตามหลักอุปนัยวิธี และนำเสนอผลการวิจัยด้วยวิธีพรรณนาความ

ผลการศึกษาพบว่า

คัมภีร์ ธมฺมปทมหาฏีกา แต่งโดย พระวรสัมโพธิญาณ แห่งวัดมหาราม ซึ่งตั้งอยู่ทางทิศใต้ของหมู่บ้าน เยสะใจ ใกล้แม่น้ำสัลลาวดี ห่างจากจังหวัดปขุกกู่ ราว ๔ กิโลเมตร คัมภีร์นี้แต่งตอนที่ท่านมีอายุได้ ๕๓ ปี ๓๔ พรรษา สันนิษฐานว่ามีชีวิตอยู่ราว พ.ศ.๒๓๓๕ – ๒๔๐๐ เนื้อหาคัมภีร์ ธมฺมปทมหาฏีกาแบ่งเป็น ๒๖ วรรค ตามเนื้อหาคัมภีร์อรรถกถาธรรมบท โดยท่านจัดเรื่องที่มีลักษณะธรรมะตามแต่ละหมวด แต่ไม่ได้อธิบายทุกเรื่องเหมือนคัมภีร์อรรถกถาธรรมบท เลือกอธิบายเป็นบางเรื่อง รวมทั้งสิ้น ๑๙๒ เรื่อง เนื้อหาคัมภีร์ ธมฺมปทมหาฏีกาเป็นการประพันธ์แบบร้อยแก้วผสมร้อยกรอง (วิมิสสะ)

การแต่งจัดเป็น ๓ ลักษณะ ได้แก่ ๑) การอธิบายความหมายของศัพท์ ๒) การแสดงองค์ประกอบของศัพท์ (ธาตุ วิภัตติ ปัจจัย) ๓) การอธิบายหลักธรรม, การอธิบายศัพท์ เช่น ทาน ในอนุปุพพิกถา, พระศาสดา ในความหมาย ๙ ลักษณะ เป็นต้น การแสดงธาตุ วิภัตติ ปัจจัย ที่เป็นองค์ประกอบของศัพท์ เช่น พฺราหฺมณ สำเร็จมาจาก ทฺวิ บทหน้า, หร ธาตุ ในความทรงไว้, แปลง ทฺวิ เป็น พา, ลง ร อาคม, แปลง ร เป็น ณ, ลง ม อาคม ส่วนการอธิบายหลักธรรมมุ่งให้เข้าใจหลักธรรมง่ายขึ้น เช่น ความไม่ประมาทเป็นยอดแห่งธรรมทั้งหลาย เหมือนพระตถาคตเป็นผู้สูงสุดแห่งสัตว์ทั้งหลาย เหมือนจันทร์แดงเป็นยอดแห่งต้นไม้ที่มีกลิ่นเป็นแก่นสาร เหมือนพระเจ้าจักรพรรดิเป็นผู้สูงสุดแห่งพระราชาทั้งหลาย เหมือนแสงจันทร์เป็นยอดแห่งแสงดาวทั้งหลาย เหมือนพระอาทิตย์ส่งแสงในสรทกาล หรือเวลาปราศจากเมฆหมอก เหมือนผ้าแคว้นกาสีเป็นยอดแห่งผ้าทั้งหลาย และเหมือนต้นไม้ประจำทวีปเป็นยอดแห่งต้นไม้ในทวีปนั้นๆ

Dissertation Title: Dhammapadamâhâtikâ : The Translation and Analytical Study
Researchers: Pharmaha Supat Wachiravudho
Department: Mahachulalongkornrajavidyalaya Nakorn Ratchasima Campus
Fiscal Year: 2016
Research Scholarship Sponsor: Mahachulalongkornrajavidyalaya

Abstract

The research titled "Dhammapadamâhâtikâ“aims to : 1) Analytical Study Dhammapadamâhâtikâ 2) to translate the Pali Language into Thai Language 3) to synthesize the Dhammapadamâhâtikâ. I gathering from the Dhammapadamâhâtikâ as the main analytical synthesis based on inductive principles and present the results of the research using descriptive methods

The study that

The Dhammapadamâhâtikâ written by pharworasambodhiyana of Maharam Temple which is located to the south of the village of Ye Sadai, near the Sallawadee River About 4 kilometers away from Khuk Khu Province, this scripture was written when he was 53 years old and 34 years old. The foundation said that life was around 2335 - 24400. Paragraphs according to the scriptural content, Dharma commentary By arranging a story with Dharma characteristics according to each category But did not explain all things like the Dharma commentary Choose to describe some of the story, a total of 192 stories, the content of the Dhammapadamâhâtikâ is a prose-poetry-style composition (Wisma)

The compositions are organized into 3 categories: 1) Explanation of the meaning of the words 2) The representation of the vocabulary elements (element, suffix, factors) 3) Explanation of the principles, explanations of terminology such as eating in Anuphaphipakatha, the Prophet in Meaning 9 characteristics, etc., showing elements of elements, elements that are elements of terminology, Bhammana such as the success of the Tavi , Hara dhatu, convert Tavi to Pa, Ra Acom, convert Ra to Na, ma Acom, The magic part of explaining the principle of Dharma aims to understand the principle of simplicity, such as negligence, is the balance of all dharma, as the eternal Buddha of the animals like the red moon is the peak of the tree that has a substantial smell like the emperor, the supreme king of all kings like the moonlight, the top of all the stars like the sun sending the light in or time without clouds like the cloth of Gaza, the top of all cloths and like a continent tree, it is the top of a tree in that continent.

สารบัญ

หน้า

บทที่ ๑ บทนำ.....๑

๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา.....๒

๑.๒ วัตถุประสงค์ของโครงการวิจัย.....๒

๑.๓ วิธีดำเนินการวิจัย.....๒

๑.๔ นิยามศัพท์.....๔

๑.๕ เอกสารและรายงานการวิจัยที่เกี่ยวข้อง.....๔

๑.๖ ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ.....๑๐

บทที่ ๒ ประวัติและโครงสร้างคัมภีร์ ธัมมปทมหาฏีกา.....๑๑

๒.๑ ประวัติผู้แต่งและการจัดพิมพ์คัมภีร์.....๑๑

๒.๒ โครงสร้าง.....๑๒

๒.๓ เนื้อหา.....๑๘

๒.๔ ลักษณะการประพันธ์.....๒๙

บทที่ ๓ เนื้อหาฏีกาอรรถกถาธรรมบท.....๓๐

๓.๑ สหัสสวรรค.....๓๐

๓.๒ ปาปวรรค.....๓๐

๓.๓ ทัณฑวรรค.....๔๔

๓.๔ นิรยวรรค.....๔๙

บทที่ ๔ ลักษณะการอธิบายประโยคภาษาบาลี.....๕๔

๔.๑ การอธิบายบท.....๔๔

๔.๒ การแสดงองค์ประกอบ (ธาตุ วิภัตติ ปัจจัย).....๕๗

๔.๓ การอธิบายหลักธรรม.....๕๙

๔.๔ องค์ความรู้ที่ได้จากการศึกษา.....๖๒

บทที่ ๕ สรุปผล อภิปรายผล และข้อเสนอแนะ.....๖๔

๕.๑ สรุปผล.....๖๔

๕.๒ อภิปรายผล.....๖๗

๕.๓ ข้อเสนอแนะ.....๖๗
บรรณานุกรม.....๖๘
ประวัติผู้วิจัย.....

บทที่ ๑
บทนำ

๑.๑ ความสำคัญและความสำคัญของปัญหา

พระธรรมคำสอนของพระพุทธองค์ ได้รับการรวบรวมจัดเป็นหมวดหมู่ เป็นปิฎกที่เรียกว่า พระไตรปิฎก ในสมันสังคายนาครั้งที่ ๓ พระสาวกได้เล่าเรียนสืบทอดกันมาเป็นรุ่น ๆ ด้วยระบบการสืบทอดที่เรียกว่า “มุขปาฐะ”คือการเล่าเรียนและถ่ายทอดด้วยการท่องจำและการสอบทานด้วยปากเปล่า ยังไม่มีการจดบันทึกเป็นลายลักษณ์อักษร กระทั่งการทำสังคายนาครั้งที่ ๕ ณ ประเทศศรีลังกา จึงได้มีการจารึกคำสอนในพระไตรปิฎกเป็นอักษรลงในใบลานครั้งแรก จึงเกิดเป็นคัมภีร์ขึ้นเรียกว่า คัมภีร์พระไตรปิฎก และได้ศึกษาสืบทอดกันมาช้านาน กระทั่งมีการเขียนและพิมพ์เป็นเล่มหนังสือ คำสอนของพระพุทธเจ้า นอกจากที่ได้รับการจัดหมวดหมู่สังคายนาจดบันทึกไว้ชั้นต้น ที่เรียกว่า คัมภีร์พระไตรปิฎกอันเป็นภาษาบาลีล้วน ซึ่งเรียกว่า บาลีพระไตรปิฎก ในสมัยต่อ ๆ มาได้มีการแต่งคัมภีร์อธิบายขึ้นมาอีกมากมาย ซึ่งจัดเป็นคัมภีร์ระดับรองลงมา เช่น อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา เป็นต้น[๑] ลำดับคัมภีร์ที่อธิบายพระไตรปิฎก นอกเหนือจากอรรถกถา ฎีกา และอนุฎีกาแล้ว ยังมีคัมภีร์อีกกลุ่มหนึ่งที่อธิบายหลักธรรมในพระไตรปิฎก เช่น คัมภีร์ปกรณ์วิเสส คัมภีร์โยชนา เป็นต้น

คัมภีร์ฎีกา เป็นคัมภีร์อธิบายเนื้อความของอรรถกถา คือ คัมภีร์ที่เกิดขึ้นภายหลังคัมภีร์อรรถกถา ซึ่งมีความหมายตามที่มีหนังสือกล่าวถึง ดังนี้คำว่า “ฎีกา” นอกจากจะเป็นคำที่มีในวรรณคดีบาลีแล้วยังปรากฏในวรรณคดีสันสกฤตและวรรณคดีของศาสนาเชนด้วย ในภาษาสันสกฤตมีวิธีการอธิบายความหมาย ของคำและความหลายรูปแบบ เช่น แบบวฤตฺติ แบบภาษฺย แบบปญฺจิกา แบบปสฺปศ และแบบฎีกา ในที่นี้ จะกล่าวเฉพาะแบบของการอธิบายที่ เรียกว่า “ฎีกา” ซึ่งเป็นการอธิบายความหมายของคำทุกคำในคัมภีร์ คำจำกัดความของคำว่า ฎีกา ในภาษาสันสกฤต มีว่า “ฏีกา นิรนฺตร วฺยาขฺยา ” ฎีกา คือ การอธิบายโดยไม่มีระหว่าง หมายถึง การอธิบายทุกคำ โดยไม่มีการยกเว้น และท่านเหมจันทร ได้ให้คำจำกัดความในทำนองเดียวกันว่า “สุคมานาม วิศมานาม จ นิรนฺตรา วฺยาขฺยา ยสฺยาม”[๒]

คำว่า “ฎีกา” นี้ มีจุดหมายสำคัญเพื่ออธิบายคำในอรรถกถาให้เข้าใจได้ง่ายขึ้น และจะอธิบายเฉพาะข้อความที่ยากหรือไม่ชัดเจนมากกว่าอย่างอื่น ถือว่าเป็นหนังสือที่พยายามอธิบายความหมายให้ง่ายขึ้นหรือชัดเจนขึ้น เพราะในอรรถกถาจะอธิบายพระไตรปิฎกในมุมต่างๆ อย่างกว้างขวาง ในเรื่องที่เกี่ยวกับพัฒนาการด้านความคิด ความเชื่อ วัฒนธรรม ประเพณี ฯลฯ ในวรรณคดีบาลี ฎีกา หมายถึงหนังสืออธิบายอรรถกถาโดยเลือกคำหรือความที่ยากในอรรถกถาขึ้นอธิบายให้เข้าใจง่าย ไม่ใช่อ ธิบายความหมายของคำทุกคำ อย่างในวรรณคดีสันสกฤต หรือเขียนเป็น

---

[๑] คณาจารย์มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, **พระไตรปิฎกศึกษา,** (กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒), หน้า ๘๐.

[๒] สุภาพรรณ ณ บางช้าง, **ประวัติวรรณคดีบาลีในอินเดียและลังกา**, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๖), หน้า ๑-๒.

ภาษาสันสกฤตอย่างในศาสนาเชน หนังสือฎีกาฝ่ายเถร วาทในระยะแรกหมายเฉพาะถึงหนังสือที่อธิบายอรรถกถาของพระไตรปิฎก แต่ภายหลัง มีความหมายกว้างขึ้น คือ หมายถึงหนังสือที่อธิบายความหมายของหนังสือใดที่ไม่ใช่อรรถกถาของพระไตรปิฎกก็ได้ เช่น ฎีกาของพงศาวดารบาลี ฎีกาตำราไวยากรณ์ และฎีกาปกรณ์วิเสส มีคัมภีร์ มิลินทปัญหา เป็นต้น[๓]

คัมภีร์ฎีกา มีการแบ่งประเภทตามพระไตรปิฎก คือแบ่งออกเป็นฎีกาพระวินัยปิฎก พระสุตตันตปิฎก และพระอภิธรรมปิฎก มีทั้งผลงานของพระเถระชาวอินเดีย ลังกา รวมถึงพม่า คัมภีร์ธมฺมปทมหาฎีกา ธมฺมปทกฐกถาคาถาโยชนานี้ เป็นคัมภีร์ฎีกาและโยชนาของพระธรรมบท แก้ข้อความส่วนที่เป็นคาถาและเรื่องราวในอรรถกถาธรรมบท รจนาโดยพระวรสัมโพธิมหาเถระ วัดมหาราม ด้านทิศใต้ของหมู่บ้านเยสะใจ ใกล้แม่น้ำสัลลวดี ห่างจากจังหวัดปชุกกู่ราว ๔ กิโลเมตร ทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือ ท่านได้รจนาคัมภีร์นี้ อายุ ๕๓ ปี คัมภีร์ธมฺมปทมหาฎีกานี้ จะเน้นหนักในการอธิบายความหมายของศัพท์ต่าง ๆ โดยยกหลักฐานมาจากคัมภีร์ต่าง ๆ มีพระบาลี, อรรถกถา และฎีกาเป็นต้น ไม่ได้เน้นถึงรูปวิเคราะห์และเชิงประโยคตามหลักไวยากรณ์

คัมภีร์ธมฺมปทมหาฎีกานี้ ยังไม่มีการแปลเป็นภาษาไทย ผู้วิจัยเห็นว่าเป็นคัมภีร์ที่มีอุปการะเป็นอย่างมากต่อการศึกษาและค้นคว้าในส่วนของอรรถกถาพระสุตตันตปิฎก จะเป็นประโยชน์ต่อการศึกษา ปฏิบัติ นอกจากนี้ คัมภีร์นี้ยังอยู่ในรูปของภาษาบาลี ยังไม่มีการแปลเป็นภาษาไทย ดังนั้น ผู้วิจัยจึงได้แปลคัมภีร์ธมฺมปทมหาฎีกานี้เป็นภาษาไทย ผู้วิจัยมีความตั้งใจว่า เมื่อแปลเป็นภาษาไทยแล้ว จะเป็นประโยชน์ต่อการศึกษาในส่วนของพระวินัยปิฎกได้เป็นอย่างดี

๑.๒ วัตถุประสงค์ของการวิจัย

๒.๑ เพื่อศึกษาคัมภีร์ธมฺมปทมหาฎีกา ในด้านประวัติผู้แต่ง สมัยที่แต่ง โครงสร้าง เนื้อหา ลักษณะการประพันธ์

๒.๒ เพื่อแปลคัมภีร์ธมฺมปทมหาฎีกา จากต้นฉบับภาษาบาลีเป็นภาษาไทย

๒.๓ เพื่อสังเคราะห์องค์ความรู้ที่ได้จากคัมภีร์ธมฺมปทมหาฎีกา

๑.๓ วิธีดำเนินการวิจัย

ในการศึกษาวิจัยครั้งนี้ ผู้วิจัยได้ดำเนินการศึกษาตามลำดับขั้นตอนแห่งกระบวนการวิจัยดังนี้

๑) รูปแบบการวิจัย

๒) ขอบเขตของการวิจัย

๓) การเก็บรวบรวมข้อมูล

---

[๓] คณาจารย์มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, **วรรณคดีบาลี,** (กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒), หน้า ๙๒.

๔) การวิเคราะห์ข้อมูล

๑) รูปแบบการวิจัย

การศึกษาวิจัยครั้งนี้เป็นการวิจัยเอกสาร (Documentary Research) ศึกษาข้อมูลปฐมภูมิ (Primary sources) จากคัมภีร์ ธมฺปปทฏฺฐกถามหาฎีกา ต้นฉบับภาษาบาลี ส่วนข้อมูลทุติยภูมิ (Secondary sources) ศึกษาจากเอกสาร วารสาร หนังสือ ตำรา บทความ และรายงานการวิจัยที่เกี่ยวข้อง

๒) ขอบเขตของการวิจัย

งานวิจัยนี้แบ่งขอบเขตการวิจัยออกเป็น ๒ ด้าน ได้แก่ ๑) ด้านเอกสาร ๒) ด้านเนื้อหา ดังนี้

๒.๑) ขอบเขตด้านเอกสาร ศึกษาจากคัมภีร์ ธมฺมปทมหาฎีกา โดยเทียบเคียงกับคัมภีร์ขุททกนิกาย ธรรมบท และคัมภีร์ธัมมปทัฏฐกถา

๒.๒) ขอบเขตด้านเนื้อหา ศึกษาวิเคราะห์ ในด้านประวัติผู้แต่ง สมัยที่แต่ง โครงสร้างเนื้อหา ลักษณะการประพันธ์ แปลคัมภีร์เป็นภาษาไทย และสังเคราะห์องค์ความรู้ที่ได้จากคัมภีร์ธมฺมปทมหาฎีกา

๓) การเก็บรวบรวมข้อมูล

ในการวิจัยครั้งนี้ ผู้วิจัยได้รวบรวมข้อมูลจากแหล่งข้อมูลคือห้องสมุดและอินเตอร์เน็ต โดยแบ่งการทำงาน/รวบรวมออกเป็น ๒ ระยะ คือ

๓.๑) **การสำรวจข้อมูล** สำรวจข้อมูลที่เกี่ยวข้องกับงานวิจัยหรือประเด็นวิจัย ได้แก่ คัมภีร์ ขุททกนิกาย ธัมมปทัฏฐกถา ตลอดจนเอกสาร วารสาร หนังสือ ตำรา งานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับคัมภีร์ธรรมบท จากแหล่งข้อมูลหลักคือห้องสมุด และแหล่งข้อมูลที่สะดวกในการค้นคว้าคืออินเตอร์เน็ต

๓.๒) **การจัดประเภทข้อมูล** เมื่อพบข้อมูลวิจัยแล้วก็รวบรวมข้อมูลดังกล่าวนั้นมาจัดกลุ่มหรือประเภทตามประเด็นการวิจัยที่ได้กำหนดไว้เพื่อตอบวัตถุประสงค์การวิจัยทั้งในส่วนของประวัติความเป็นมา/การจัดพิมพ์ โครงสร้าง เนื้อหา ลักษณะการประพันธ์คัมภีร์ และการวิเคราะห์สังเคราะห์ข้อมูลเชิงภาษา หลักธรรม คติธรรม เพื่อความสะดวกในการวิเคราะห์ข้อมูล

๔) การวิเคราะห์ข้อมูล

เบื้องต้นของการวิเคราะห์ข้อมูล ผู้วิจัยได้แปลคัมภีร์จากภาษาบาลีอักษรไทยเป็นภาษาไทยก่อน เพราะต้นฉบับเป็นภาษาบาลี ลำดับต่อมาก็ทำการวิเคราะห์ข้อมูลตามรูปแบบการวิจัยทางศาสนาและปรัชญา คือวิธีการอุปนัยเพื่อการตีความหลักการ แนวคิด ซึ่งเป็นนามธรรมที่ปรากฏในคัมภีร์ ตามประเด็นที่ได้กำหนดไว้ ต่อจากนั้นจึงนำข้อมูลที่ได้จากขั้นตอนทั้งหมดมาทำการเขียน

รายงานการวิจัย โดยการพรรณนา เล่าเรื่อง ยกตัวอย่างเหตุการณ์ เพื่อให้เห็นความเชื่อมโยงของข้อมูล

๑.๔ นิยามศัพท์

ขุททกนิกาย หมายถึง คัมภีร์ที่รวบรวบคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าหมวดเล็กๆ น้อยๆ มาจัดไว้เป็นประเภทหรือเป็นหมวด เช่น ธรรมบท วิมานวัตถุ ชาดก อปทาน พุทธวงศ์ เป็นต้น

คัมภีร์ธรรมบท หมายถึง คัมภีร์ส่วนหนึ่งของคัมภีร์ขุททกนิกาย ซึ่งท่านจัดไว้ทั้งหมด ๒๖ วรรค มียมกวรรค เป็นวรรคต้น พราหมณวรรค เป็นวรรคสุดท้าย มีทั้งหมด ๔๒๓ พระคาถา จัดเนื้อหาธรรมะไว้ตามลักษณะวรรคนั้นๆ

คัมภีร์อรรถกถาธรรมบท หมายถึง คัมภีร์อธิบายความคัมภีร์ธรรมบท แต่งโดยพระพุทธโฆสาจารย์ พระอรรถกถาจารย์ที่มีชื่อเสียงมากที่สุดของฝ่ายเถรวาท ลักษณะการแต่งเป็นการอธิบายพระคาถาธรรมบท พร้อมแสดงนิทานประกอบ ซึ่งนิทานส่วนหนึ่งได้มาจากอรรถกถาชาดกที่ท่านได้แต่งอธิบายชาดกไว้ อรรถกถาธรรมบทฉบับที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมวชิรญาณวโรรส ทรงตรวจชำระ จัดพิมพ์โดยมูลนิธิมหามกุฏราชวิทยาลัย แบ่งเป็น ๘ เล่ม ปัจจุบันบาลีสนามหลวงกำหนดเป็นหลักสูตร ประโยค ๑-๒ ถึง ป.ธ.๓

มหาฎีกา หมายถึง คัมภีร์อธิบายอรรถกถาชุดใหญ่ มีความสมบูรณ์กว่าคัมภีร์ฎีกาที่อธิบายคัมภีร์อรรถกถานั้นๆ ที่มีอยู่ทั้งหมด ส่วนคัมภีร์ฎีกาที่อธิบายเพียงบางส่วนหรือส่วนน้อยเท่านั้นเรียกว่า “จูฬฎีกา” ในงานวิจัยนี้หมายเอาคัมภีร์ฎีกาที่อธิบายคัมภีร์อรรถกถาธรรมบทที่มีความสมบูรณ์ที่สุด แต่งโดยพระวรสัมโพธิมหาเถระ พระเถระชาวพม่า

สังเคราะห์ หมายถึง การสรุปเนื้อหาเป็นองค์ความรู้แบบรวบยอด คือเป็นความคิดความรู้ หรือความเข้าใจของผู้แต่งเอง ในคัมภีร์ธรรมบทมหาฎีกานี้หมายเอาการสรุปองค์ความรู้ที่ได้จากการอธิบายคัมภีร์อรรถกถาซึ่งเป็นผลงานของพระพุทธโฆสาจารย์

๑.๕ เอกสารและรายงานการวิจัยที่เกี่ยวข้อง

งานวิจัยเรื่อง ธมฺมปทมหาฎีกา นี้ ผู้วิจัยได้ทบทวนเอกสารและรายงานการวิจัยที่เกี่ยวข้อง เพื่อประโยชน์ในการศึกษาวิเคราะห์คัมภีร์ ดังนี้

คณาจารย์มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ได้กล่าวถึงการศึกษาคัมภีร์พระพุทธศาสนาว่า การที่จะศึกษาพระไตรปิฎกภาษาบาลีให้เข้าใจอย่างแจ่มชัดย่อมจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องอาศัยคัมภีร์อรรถกถาชั้นรองลงมาเป็นคำอธิบายทั้งในรูปศัพท์ ประโยค และไวยากรณ์ ตลอดจนเรื่องราวต่างๆ ที่มิได้บันทึกไว้ในพระไตรปิฎก ซึ่งจะทำให้เกิดความรู้ในพระไตรปิฎกอย่างถูกต้องอีกด้วย แต่การที่จะศึกษาคัมภีร์อรรถกถาให้เข้าใจอย่างแจ่มชัดนั้นย่อมจำเป็นที่จะต้องอาศัยคัมภีร์ฎีกา อนุฎีกา ปกรณ์วิเสส และไวยากรณ์ เฉพาะคัมภีร์ฎีกานั้นพระเถระในชั้นหลังผู้เป็นศิษยานุศิษย์ของพระอรรถกถาจารย์ได้ศึกษาต่อๆ กันมาได้รจนาขึ้นมาอธิบายความในคัมภีร์อรรถกถานั้นๆ

เพื่อจะได้จับใจความในคำของพระไตรปิฎกได้อย่างถูกต้องด้วย พระเถระดังกล่าวนี้เรียกว่า พระฎีกาจารย์ พระอนุฎีกาจารย์ ส่วนมากเป็นพระเถระชาวศรีลังกา มอญและพม่า โดยยุคของพระฎีกาจารย์นี้อยู่ในช่วง พ.ศ.๑๖๐๐ เป็นต้นมา ดังจะเห็นได้จากคัมภีร์มังคลัตถทีปนีที่อ้างถึงฎีกาของคัมภีร์ต่างๆ อยู่มากมาย[๔]

จิรภัทร แก้วกู่ ได้กล่าวถึงอรรถกถาคัมภีร์ขุททกนิกายว่า ขุททกนิกายมี ๑๕ เรื่อง มีคัมภีร์อรรถกถาแต่งแก้อยู่ ๔ เรื่อง ที่น่าเชื่อถือว่าเป็นผลงานของท่านพระพุทธโฆสาจารย์ คือ

๑) ปรมัตถโชติกา อรรถกถาขุททกปาฐะ
๒) ธัมมปทัฏฐกถา อรรถกถาพระธรรมบท
๓) ปรมัตถโชติกา อรรถกถาสุตตนิบาต
๔) ชาตกัฏฐกถา อรรถกถาชาดก

ปรมัตโชติกา แปลตามศัพท์ว่า อรรถกถาส่องอรรถอันยอดยิ่ง ซึ่งการตั้งชื่อคัมภีร์นับเป็นเอกลักษณ์ของท่านพระพุทธโฆสะโดยแท้ จะเห็นได้ในอรรถกถาที่แก้ ๔ นิกายข้างต้นคือ สุมังคลวิลาสินี ปปัญจสูทนี และมโนรถปูรณี, ธัมมปทัฏฐกถา และชาตกัฏฐกถา จึงดูเป็นชื่อที่แข็งทื่อ ซึ่งการนำตัวบทมาตั้งเป็นชื่อเรื่องง่ายๆ จะดูผิดวิสัยของท่านพระพุทธโฆสะผู้เป็นเยี่ยมในศิลปะการตั้งชื่อเรื่องอยู่แล้ว ด้วยเหตุนี้เองที่คัมภีร์ธัมมปทัฏฐกถา ถึงจะระบุชื่อผู้รจนาว่า “พุทธโฆสะ” ก็มีผู้ตั้งข้อสังเกตว่าอาจจะมิใช่งานของท่านก็เป็นได้ รวมทั้งชาตกัฏฐกถา ซึ่งไม่ได้ระบุชื่อผู้รจนาไว้ด้วย ข้อนี้ยังไม่ได้รวมถึงสำนวนภาษาที่แตกต่างจากอรรถกถาเล่มอื่นๆ และการที่ท่านอ่อนน้อมถ่อมตนยอมรับว่าตนไร้ความสามารถดูจะไม่ใช่วิสัยของพระอรรถกถาจารย์ผู้ยิ่งยงอย่างท่าน[๕]

จิรภัทร แก้วกู่ ได้กล่าวถึงลักษณะธรรมะและวรรณคดีบาลีที่ถ่ายทอดหลักธรรมคำสอนพระพุทธศาสนาว่า พระพุทธพจน์หรือหลักคำสอนที่ทรงแสดงไว้มี ๒ ส่วน คือสัจธรรม และจริยธรรม สัจธรรมคือส่วนที่ว่าด้วยความจริงของโลกและชีวิต ซึ่งพระพุทธเจ้าจะบังเกิดหรือไม่บังเกิดก็ตาม จะเป็นพระพุทธเจ้าในอดีต ปัจจุบัน หรืออนาคตก็ตาม จะถูกเปิดเผยหรือปกปิดอยู่ก็ตาม ความจริงที่ว่านั้นก็คงดำเนินไปอย่างนั้น คือคำสอนที่ว่าหลักไตรลักษณ์ และหลักปฏิจจสมุปบาท ส่วนจริยธรรม คือหลักคำสอนว่าด้วยการดำเนินชีวิต เป็นธรรมะที่ปรับได้คือเลือกที่จะดำเนินให้เหมาะสมสอดคล้องกับชีวิต สังคม และธรรมชาติแวดล้อม หลักคำสอนนี้จึงขึ้นอยู่กับเงื่อนไข ไม่ได้เป็นอิสระ หรือพูดถึงความจริงแท้เหมือนสัจธรรม วรรณคดีบาลีเป็นหนังสือหรือเรื่องราวที่วางอยู่บนพื้นฐานของความจริง ความงาม และความดี อันมีคำอธิบายที่ประกอบด้วยเหตุผลและข้อเท็จจริง และส่วนหนึ่งอาจแสดงอารมณ์ความรู้สึกนึกคิด ความบันดาลใจ และจินตนาการที่สะท้อนถ่ายจากความชัดเจนของชีวิตและโลก[๖]

---

[๔] พร รัตนสุวรรณ, ตรวจชำระ, **วินยวินิจฉยฎีกา,** (ขอนแก่น : โรงพิมพ์วิญญาณ, ๒๕๔๔), หน้า ๑.

[๕] จิภัทร แก้วกู่, **วรรณคดีบาลี,** เอกสารประกอบการบรรยาย, (ขอนแก่น : มปพ., มปป.), หน้า ๒๑๔-๒๑๕.

[๖] จิรภัทร แก้วกู่, **วรรณคดีบาลี ๑,** (ขอนแก่น : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตขอนแก่น, ๒๕๔๔), หน้า ๕.

ณัฐพล ลึกสิงห์แก้ว ได้กล่าวถึงความเป็นมาของการสืบทอดคำสอนพระพุทธศาสนาว่า ศาสนาทุกศาสนาต่างมีคัมภีร์หรือตำราทางศาสนาเป็นหลักในการสั่งสอน แม้เดิมจะมิได้มีการขีดเขียนบันทึกไว้เป็นตำราหรือลายลักษณ์อักษรก็ตาม แต่เมื่อมนุษย์มีพัฒนาการรู้จักใช้ตัวหนังสือ ก็ได้มีการเขียน การจารึกคำสอนในศาสนานั้นๆ ไว้ เมื่อโลกเจริญขึ้นก็ได้มีการพิมพ์ไว้อย่างเป็นระบบ เป็นหมวดหมู่ หลักธรรมคำสอนของพระพุทธศาสนาที่เยกว่าพระไตรปิฎกก็เช่นเดียวกันได้มีการจัดพิมพ์และบันทึกไว้อย่างมากมาย เพื่อเป็นการสะดวกในการรักษาหลักธรรมคำสอนของพระพุทธศาสนา[๗]

ดิเรก อินจันทร์ ได้กล่าวถึงการทำสังคายนาว่า การทำสังคายนาพระธรรมวินัยหรือพระไตรปิฎกมีมาแล้วหลายครั้งมีทั้งที่ทำโดยคณะสงฆ์ในนิกายเถรวาทและมหายาน ทำให้การนับจำนวนครั้งที่แตกต่างกันไปตามมติของแต่ประเทศโดยประเทศไทยจะนับการทำสังคายนาในอินเดีย ๓ ครั้ง ที่ลังกา ๔ ครั้ง และในประเทศไทยอีก ๒ ครั้ง ซึ่งในการทาสังคายนาแต่ละครั้งจะมีมูลเหตุและความจำเป็นแกนนำผู้ร่วมสังคายนา และผู้สนับสนุน โดยรูปแบบการทำสังคายนาก็มีทั้งการซักถามและทบทวนพระธรรมวินัยเมื่อเกิดอธิกรณ์หรือข้อสงสัยที่สำคัญๆ ตลอดจนถึงการแปล และการจารึกพระไตรปิฎกด้วยการทำสังคายนาพระธรรมวินัยหรือพระไตรปิฎกแต่ละครั้ง ถือว่าเป็นโครงการใหญ่เพราะต้องอาศัยเหตุและปัจจัยหลายอย่างถึงจะสำเร็จได้ ส่วนมากจะประกอบด้วยมูลเหตุหรือปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นอันส่งผลกระทบต่อสังคมในภาพรวมในลักษณะที่ว่าจำเป็นต้องมีการเปลี่ยนแปลงครั้งใหญ่ จนมีผู้ฏีเห็นว่าจำเป็นต้องมีการทำสังคายนาต้องมีผู้เข้าร่วมดำเนินการจำนวนมากโดยบุคคลเหล่านั้นต้องเป็นผู้มีความรู้และได้รับการยอมรับจากบุคคลอื่นที่จะได้รับผลจากการทำสังคายนาครั้งนั้นด้วยมีผู้สนับสนุนทุนทรัพย์หรืออำนวยความสะดวกเพราะในการทำสังคายนาแต่ละครั้งต้องใช้เวลานาน มีรูปแบบการทำที่สอดคล้องกับสถานการณ์ ได้ข้อสรุปที่เป็นที่ยอมรับและเผยแพร่ผลที่ได้จากการทำสังคายนาครั้งดังกล่าว[๘]

ทวีศักดิ์ ทองทิพย์ ได้กล่าวถึงประเภทวรรณกรรมพระพุทธศาสนา ว่า ถ้าเราจัดแบ่งลักษณะของวรรณกรรมทางพระพุทธศาสนาตามพัฒนาการของคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาแบบเถรวาทที่ใช้กันอยู่ตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน ก็อาจแบ่งได้ ดังนี้ ๑) วรรณกรรมที่อยู่ในขั้นบาลี ได้แก่ พระไตรปิฎก ทั้งที่เป็นภาษาบาลีและที่แปลเป็นภาอื่นๆ เรียบร้อยแล้ว งานเขียนประเภทนี้ต้องรักษาหลักคำสอนที่เป็นพุทธพจน์แบบดั้งเดิมเอาไว้ไม่ให้ผิดพลาด หรือคลาดเคลื่อนออกไปจากหลักการดั้งเดิมของพระพุทธศาสนา และยังใช้เป็นหลักฐานในการอ้างอิงสำหรับงานเขียนรูปแบบอื่นที่เขียนเกี่ยวกับแนวคิดทางพระพุทธศาสนาให้มีความน่าเชื่อถืออีกทางหนึ่งด้วย ๒) วรรณกรรมที่จัดอยู่ในขั้นอรรถกถา เช่น คัมภีร์ที่ใช้อธิบายขยายความที่ปรากฏในขั้นบาลีนั้นให้มีความชัดเจนขึ้นอีกระดับหนึ่ง ๓) วรรณกรรมที่เป็นขั้นฎีกา เช่น ฎีกาพระมาลัย ๔) โยชนา และ ๕) วรรณกรรมที่เป็นงานเขียนอื่นๆ

---

[๗] คณาจารย์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, **พระไตรปิฎกศึกษา**, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๓), หน้า ๒.

[๘] ดิเรก อินจันทร์, “แนวคิดและกระบวนการสร้างคัมภีร์พระไตรปิฎกในล้านนาและรัฐฉาน”, **หลักสูตรปรัชญาดุษฎีบัณฑิต,** (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยราชภัฏเชียงใหม่, ๒๕๖๐).

ที่ไม่จัดเข้าในลักษณะ ที่ ๑) ถึง ๔) เช่น วรรณกรรมทางพระพุทธศาสนาที่เป็นงานเขียนเชิงวิชาการในรูปแบบต่างๆ และงานเขียนวิจัยทางด้านพระพุทธศาสนา เป็นต้น[๙]

พระครูสุวิธานพัฒนบัณฑิต และคณะ ได้กล่าวถึงประเภทคัมภีร์อรรถกถาว่า อรรถกถาแบ่งตามประเภทของภาษาที่ใช้จารึกสืบทอดกันมามี ๒ ประเภท คือ มคธอรรถกถา เป็นอรรถกถาที่แต่งด้วยภาษามคธ (บาลี) ได้แก่ อรรถกถาที่มีมาตั้งแต่สมัยที่พระพุทธเจ้ายังทรงพระชนม์อยู่ และอรรถกถาที่พระมหินทเถระนำมาสู่ประเทศลังกาภายหลังสังคายนาครั้งที่ ๓ อรรถกถาที่พระพุทธโฆสาจารย์ พระพุทธทัตตะ พระธรรมปาละ พระอุปเสน และพระมหานามะ เป็นต้น แปลจากภาษาสิงหล (ลังกา) สู่ภาษามคธ (บาลี) อีกครั้ง และสิงหลอรรถกถา คืออรรถกถาที่แต่งด้วยภาษาสิงหล[๑๐]

พระมหาสมบูณ์ วุฑฺฒิกโร, ดร. ได้กล่าวถึงความสัมพันธ์ระหว่างทัศนคติของผู้แต่งวรรณกรรมกับสภาพสังคมในสมัยนั้นๆ ว่า วรรณกรรมกับสังคมเป็นภาพสะท้อนซึ่งกันและกันชนิดที่แยกกันไม่ออก เพราะผู้แต่งวรรณกรรมไม่ได้เกิดขึ้นมาท่ามกลางความว่างเปล่าของสังคม หากแต่ถูกหลอมด้วยความคิดความเชื่อจากสังคมอยู่อย่างต่อเนื่อง ดังนั้น นักประพันธ์จะผลิตวรรณกรรมขึ้นสักชิ้นหนึ่ง ย่อมมีคำถามอยู่ในใจเสมอว่า เนื้อหาที่จะเขาจะนำมาเสนอนั้นคืออะไร เขากำลังจะผลิตวรรณกรรมเพื่อสื่อกับคนในสังคม (ผู้เสพ) ที่มีค่านิยมความเชื่อแบบใด คำถามเหล่านี้ ล้วนมีบทบาทในการกำหนดรูปแบบและการตีความเนื้อหาที่เสนอผ่านงานวรรณกรรม วรรณกรรมทางพระพุทธศาสนา เช่นพระไตรปิฎก อรรถกถา วิสุทธิมรรค และไตรภูมิพระร่วง เป็นต้น ล้วนมีร่องรอยที่สะท้อนให้เห็นความพยายามในการนำเอาหลักพุทธธรรมมาออกแบบ ตีความ และหาทางสร้างคำอธิบายใหม่ ๆ เพื่อตอบสนองกระแสแนวโน้มของสังคมในยุคนั้น ๆ[๑๑]

พระมหาอดิศร ถิรสีโล ได้กล่าวถึงความสำคัญของวรรณคดีประเภทฎีกาว่า มีความสำคัญต่อหลักคำสอนของพระพุทธศาสนาเป็นอย่างมาก เพราะเป็นคัมภีร์ที่อธิบายขยายความของคัมภีร์อรรถกถา และคัมภีร์อื่นๆ ทั้งในด้านหลักธรรมคำสอนและหลักเกณฑ์ทางภาษา ทั้งนี้ มีหลักที่พระธรรมปาละ อธิบายถึงความสำคัญหรือหน้าที่ของวรรณคดีประเภทฎีกา ว่าความแตกต่างระหว่างอรรถกถาและฎีกา คือ อรรถกถามีลักษณะที่เรียกว่า “สำวณฺณนา” หมายความว่า มีการวิเคราะห์อธิบายความหมายของคำหรือความหมายอย่างละเอียดด้วยวิธีการหลายอย่าง เช่น การวิเคราะห์ไวยากรณ์ การแสดงความหมายแบบ พจนานุกรม การเปรียบเทียบความคิดของอาจารย์และคัมภีร์ต่างๆ อย่างกว้างขวาง การยกอุทาหรณ์อุปมาอุปมัยเป็นต้น วิธีการอธิบายหลายแบบอย่างในเวลาเดียวกันดังกล่าวจะทำให้อรรถกถาเป็นที่ประมวลความรู้ต่างๆ หลายแขนงนอกจากความรู้ในเรื่องความหมายของคำและความโดยตรงแล้ว ยังให้ ความรู้ทางประวัติศาสตร์ ตำนาน ลักษณะเศรษฐกิจ สังคม ความเชื่อ ประเพณีและวัฒนธรรมของชาวอินเดียและลังกา ตั้งแต่สมัยพุทธกาลหรือ

---

[๙] คณาจารย์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, **งานวิจัยและวรรณกรรมทางพระพุทธศาสนา**, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒), หน้า ๙-๑๐.

[๑๐] พระครูสุวิธานพัฒนบัณฑิต, **พระไตรปิฎกปริทัศน์,** (ขอนแก่น : โรงพิมพ์คลังนานาวิทยา, ๒๕๕๗), หน้า ๔๓.

[๑๑] “พระมหาสมบูรณ์ วุฑฺฒิกโร (พรรณนา)”, “วรรณกรรมพระพุทธศาสนาในสังคมยุคใหม่”, <www.mcu.ac.th/site/articlecontent>, [ออนไลน์], วันที่ ๘ พฤษภาคม ๒๕๖๑.

ก่อนหน้านั้นจนถึงสมัยของพระเจ้าวัฏฏคามินีแห่งลังกาในพุทธศตวรรษที่ ๕ ส่วนฎีกาในสมัยอนุราธปุระมีลักษณะที่เรียกว่า “ลีนัตถปกาสนา” มีลักษณะเป็นการอธิบายความหมายของคำและความที่กำกวมเท่านั้น ไม่มีวัตถุประสงค์ที่จะพรรณนารวม หลายสิ่งหลายอย่างในเวลาเดียวกันอย่าง “สำวณณนา”[๑๒]

สิริ เพ็ชรไชย และคณะ ได้กล่าวถึงประเภทคัมภีร์พระพุทธศาสนาว่า เมื่อพระพุทธศาสนาล่วงได้เก้าร้อยปีเศษ พระเถระทั้งหลาย มีพระพุทธโฆสะ พระพุทธทัตตะ และพระธัมมปาละ เป็นต้น จึงได้แปลอรรถกถาภาษาสิงหลเป็นภาษาบาลี อันเป็นตันติภาษา จึงเป็นเหตุให้พระพุทธศาสนาได้แพร่หลายเป็นประโยชน์เกื้อกูลไปทั่วโลก ต่อมาได้มีการแต่งอธิบายความในอรรถกถาเป็นคัมภีร์ เพื่อให้เข้าใจพระพุทธวจนะชัดเจนยิ่งขึ้น เรียกว่า ฎีกา มีทั้งคัมภีร์ฎีกาเดิม เรียกว่า มูลฎีกา และคำอธิบายฎีกาเดิมต่อมาอีก เรียกว่า อนุฎีกา แล้วยังมีคัมภีร์คัมภีร์แก้ไขข้อความที่เป็นเงื่อนแง่ข้อขอดที่ชวนสงสัยให้หายสงสัย เรียกว่า คัณฐีบท อีกชั้นหนึ่ง นอกจากนี้ยังมีคู่มือเป็นหนังสือประกอบในการแปลคัมภีร์ต่างๆ บอกสัมพันธ์ความ บอกความหมายของศัพท์ แสดงไวยากรณ์แยกแยะให้เข้าใจเชิงศัพท์อีกชั้นหนึ่ง เรียกว่า อัตถโยชนา คัมภีร์เหล่านี้ล้วนเป็นประโยชน์แก่กุลบุตรผู้ศึกษาพระคัมภีร์พระพุทธศาสนาเป็นอย่างยิ่ง[๑๓]

สุภาพรรณ ณ บางช้าง ได้กล่าวถึงการสืบทอดวรรณคดีบาลีว่า ตามคติของฝ่ายเถรวาทที่ปรากฏในบทนำของอรรถกถาของพระพุทธโฆสะทุกเล่ม ตลอดจนในทีปวงศ์ มหาวงศ์ และสัทธรรมสังคหะ เชื่อว่า อรรถกถาบาลีแต่งและรวบรวมเสร็จสมบูรณ์ตั้งแต่ในการสังคายนาครั้งที่ ๑ ต่อจากนั้นได้มีผู้รักษาให้คงอยู่ในรูปเดิมด้วยการสวดท่องจำ ในสมัยของพระเจ้าอโศกฯ เมื่อพระมหินทเถระนำพระพุทธศาสนามาตั้งมั่นในลังกาพร้อมกับการนำพระไตรปิฎกมา ก็ได้นำเอาอรรถกถาทั้งหมดเข้ามาเผยแผ่ด้วย และเพื่อความสะดวกของชาวลังกาในการศึกษาคัมภีร์เหล่านี้ ได้มีการแปลอรรถกถาบาลีนี้ออกเป็นภาษาสิงหล มีการรักษาสวดจำต่อมาอย่างถูกต้อง เมื่อพุทธศาสนาในลังกาแตกแยกออกเป็น ๒ ฝ่าย คัมภีร์อรรถกถาภาษาสิงหลก็ได้รับการเก็บรักษาไว้กับฝ่ายมหาวิหาร และได้รับการจารเป็นลายลักษณ์อักษรลงในใบลานพร้อมกับการจารพระไตรปิฎกเป็นลายลักษณ์อักษรเป็นครั้งแรก[๑๔]

สุเทพ พรมเลิศ ได้กล่าวถึงลักษณะพระไตรปิฎกว่า พระไตรปิฎก คือ คัมภีร์บันทึกคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า ๓ คัมภีร์ นับเป็นคัมภีร์ที่สำคัญที่สุดของพระพุทธศาสนา แบ่งออกเป็น ๓ ปิฎก คือ พระวินัยปิฎก พระสุตตันตปิฎก และพระอภิธรรมปิฎก คือประมวลพุทธพจน์หมวดวินัย กล่าวถึงระเบียบปฏิบัติ ขนบธรรมเนียม ประเพณี วิถีชีวิตและพิธีกรรมต่างๆ ของภิกษุสงฆ์และภิกษุณีสงฆ์ พระสุตตันตปิฎก คือประมวลพุทธพจน์หมวดพระสูตร และพระอภิธรรมปิฎก คือประมวลพุทธพจน์

---

[๑๒] พระมหาอดิศร ถิรสีโล, **ประวัติคัมภีร์บาลี,** (กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓), หน้า ๑๘๘-๑๘๙.

[๑๓] สิริ เพ็ชรไชย และคณะ, **สังเขปัตถโชตนี วิสุทธิมรรคจูฬฎีกา (บาลี – ไทย) ภาค ๑,** (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ภูมิพโลภิกขุ, ๒๕๓๐), หน้า (๑๙)

[๑๔] สุภาพรรณ ณ บางช้าง, **ประวัติวรรณคดีบาลีในอินเดียและลังกา,** (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๕๖), หน้า หน้า ๒๗๒.

หมวดพระอภิธรรมหรือธรรมขั้นสูง เดิมทีคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้ายังไม่เรียกว่า พระไตรปิฎก แต่มีคำเรียกหลายอย่าง ดังนี้ ๑) พรหมจรรย์ ๒)สาสน ๓) นวังคสัตถุศาสน์ ๔) ปาพจน์ ๕) ธรรมวินัย...[๑๕]

เสถียร โพธินันทะ ได้กล่าวถึงความเป็นมาของคัมภีร์ประเภทฎีกา ไว้ในหนังสือเรื่อง ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา สรุปความได้ว่า คัมภีร์ฎีกามีความเป็นมาในพุทธศตวรรษที่ ๑๗ ในรัชสมัยพระเจ้าปรักกมพาหุมหาราช ซึ่งตั้งเมือง หลวงอยู่ที่ปุรัตถินคร หรือโปโฬนนรุวะ ได้ทรงอุปถัมภ์คณะสงฆ์ ซึ่งสืบสายมาจากฝ่ายมหาวิหาร ประชุมแต่งฎีกา มีพระมหากัสสปะแห่งอุทุมพรคิรีวิหารเป็นประมุข ในการนี้ พระสารีบุตร ได้เขียน สารัตถทีปนี ฎีกาพระวินัย พระอานันทาจารย์ได้เขียนมูลฎีกา แก้ พระอภิธรรม และมีคณาจารย์ต่อมาอีกหลายรูป ได้แต่งฎีกาบ้าง อนุฎีกาบ้าง เป็นเหตุให้พระพุทธศาสนานิกายเถรวาทสำนักมหาวิหาร แพร่หลายออกไปในต่าง ประเทศมี ไทย พม่า มอญ ลาว เป็นต้น[๑๖]

โสวิทย์ บำรุงภักดิ์ และคณะ ได้กล่าวถึงคัมภีร์ฎีกาตามเนื้อหาพระไตรปิฎกว่ามี ๓ ประเภท ได้แก่ ๑) ฎีกาพระวินัย หมายถึง ฎีกาที่อธิบายความอรรถกถาพระวินัย เท่าที่รวบรวมได้มีอยู่ ๑๐ คัมภีร์ ในที่นี้ขอนำมากล่าวเพียง ๑ คัมภีร์ ได้แก่ วิมติวิโนทนีฎีกาวินัย เป็นฎีกาอธิบายศัพท์และประโยคในสมันตปาสาทิกา พระมหากัสสปะ แห่งอุทุมพรคีรีวิหาร ประเทศศรีลังกา เป็นผู้แต่ง เป็นต้น ๒) ฎีกาพระสุตตันตปิฎก หมายถึง ฎีกาที่อธิบายเนื้อความแห่งคัมภีร์อรรถกถาพระสุตตันตปิฎก มีอยู่ ๔ คัมภีร์ ในที่นี้ขอนำมากล่าวเพียง ๑ คัมภีร์ ได้แก่ ลีนัตถปกาสนา ฎีกาทีฆนิกาย คือคัมภีร์ที่อธิบายข้อความในสีลขันธวรรคจนถึงปาฏิกวรรค พระธรรมปาละ เป็นผู้แต่ง เป็นต้น ๓) ฎีกาพระอภิธรรมปิฎก หมายถึง ฎีกาที่อธิบายเนื้อความแห่งคัมภีร์อรรถกถาพระอภิธรรมปิฎก ในที่นี้ขอนำมากล่าวเพียง ๑ คัมภีร์ ได้แก่ ลีนัตถโยชนา มูลฎีกาธัมมสังคณี เป็นผลงานของอานันทาจารย์แต่งที่ประเทศศรีลังกา[๑๗]

อภิรมย์ สีดำคำ และคณะ ได้กล่าวถึงวรรณคดีในประเทศไทยว่า ประเทศสยามหรือประเทศไทยได้ถือว่าเป็นอาณาจักรสุวรรณภูมิที่พระโสณะกับพระอุตตระได้นำพระพุทธศาสนาจากประเทศอินเดียมาเผยแผ่จนเป็นที่รู้จักหรือรับรู้กันทั่วโลก โดยมีหลักฐานปรากฏคือ “เจดีย์นครปฐม” และศาสนวัตถุอีกมากมาย ยิ่งกว่านั้นคือหลักธรรมที่จารึกไว้ตามวัดหรือสถานที่ต่างๆ เป็นหลักฐานอีกชั้นหนึ่งที่ทำให้นักปราชญ์ด้านศาสนาได้ศึกษาค้นคว้าหาความจริงสืบต่อมา

วรรณกรรมบาลีในประเทศไทยมีเป็นจำนวนมากเริ่มตั้งแต่วรรณกรรมบาลีก่อนสุโขทัย วรรณกรรมบาลียุคสุโขทัย วรรณกรรมบาลียุคกรุงศรีอยุธยา และวรรณกรรมบาลียุคกรุงรัตนโกสินทร์ เนื่องจากประเทศไทยเป็นเมืองของพระพุทธศาสนา โดยมีหลักฐานที่เป็นถาวรวัตถุโบราณและที่เป็นคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาประจักษ์ต่อสังคมโลกอย่างมากมาย จนประเทศไทยได้รับฉายาว่า “yellow

---

[๑๕] ดูรายละเอียดใน คณาจารย์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, **พระสุตตันตปิฎก**, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๓), หน้า ๒-๔.

[๑๖] เสถียร โพธินันทะ, **ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา,** พิมพ์ครั้งที่ ๓. (กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๐), หน้า ๕-๙.

[๑๗] คณาจารย์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, **วรรณคดีบาลี**, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๙), หน้า ๘๓.

Country” (ประเทศแห่งพระพุทธศาสนา) มีพระสงฆ์ ศาสนวัตถุ ซึ่งเป็นสัญลักษณ์ของพระพุทธศาสนาทั้งสิ้น[๑๘]

๖. ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

๖.๑ ทำให้ทราบคัมภีร์ธมฺมปทมหาฏฺกา ในด้านประวัติผู้แต่ง สมัยที่แต่ง โครงสร้างเนื้อหา ลักษณะการประพันธ์

๖.๓ ทำให้ทราบเนื้อหาคัมภีร์ธมฺมปทมหาฏฺกา ที่แปลเป็นภาษาไทย

๖.๔ สามารถสังเคราะห์องค์ความรู้ที่ได้จากคัมภีร์ธมฺมปทมหาฏฺกา

ปญฺญา โลกสฺมิ ปชฺโชโต มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย มจร

[๑๘] คณาจารย์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, **วรรณคดีบาลี**, พิมพ์ครั้งที่ ๒, หน้า ๑๒๙.

บทที่ ๒
ประวัติและโครงสร้างคัมภีร์ ธมฺมปทมหาฏีกา

ในบทนี้ผู้วิจัยมุ่งศึกษาองค์ประกอบพื้นฐานอันได้แก่ ประวัติ โครงสร้าง เนื้อหา และลักษณะการประพันธ์คัมภีร์ ธมฺมปทมหาฏีกา ซึ่งมีรายละเอียดดังต่อไปนี้

๒.๑ ประวัติผู้แต่งและการจัดพิมพ์คัมภีร์

๒.๑ ประวัติผู้แต่ง

คัมภีร์ ธมฺมปทมหาฏีกา แต่งโดย พระวรสัมโพธิญาณ แห่งวัดมหาราม ซึ่งตั้งอยู่ทางทิศใต้ของหมู่บ้าน เยสะใจ ใกล้แม่น้ำสัลลาวดี ห่างจากจังหวัดปขุกกู่ ราว ๔ กิโลเมตร ท่านได้แต่งคัมภีร์นี้ตอนที่มีอายุได้ ๕๓ ปี ๓๔ พรรษา สันนิษฐานว่ามีชีวิตอยู่ราว พ.ศ.๒๓๓๕ – ๒๔๐๐ ซึ่งหลักฐานดังกล่าวเทียบเคียงกับประวัติของ พระคันถสารมหาเถร ผู้ก่อตั้งระบบการเรียนแบบ ปขุกกู่ ซึ่งท่านเกิดในปี พ.ศ. ๒๓๗๕ และเมื่อบวชได้ ๕ พรรษา (พ.ศ. ๒๓๙๐) ท่านได้เรียนพระปริยัติธรรมในสำนักของ พระวรสัมโพธิมหาเถร จึงสรุปได้ว่าคัมภีร์ ธมฺมปทมหาฏีกา แต่งก่อนคัมภีร์ ธมฺมปทัฏฐกถาคาถาโยชนา ซึ่งแต่งราว พ.ศ. ๒๔๐๐

นอกจากคัมภีร์ ธมฺมปทมหาฏีกานี้แล้ว พระวรสัมโพธิมหาเถร ได้แต่งคัมภีร์ที่เป็นประโยชน์ต่อการศึกษาพระพุทธศาสนาอีก ๑๓ เล่ม ได้แก่

๑. อภิธัมมัตถสังคหคัณฐิ
๒. ราชวสติ
๓. สุตสารปณาม
๔. ปฏิสนธิวินิจฉัย
๕. ยถาภูตวิกาสนี
๖. มโนทันตทีปนี
๗. สาธุชนมโนหรี
๘. มูลฏีกามหานิสสยะ
๙. เถรคาถาอัฏฐกถานิสสยะ
๑๐. กถินปัญหาวิสัชชนา
๑๑. อุปสัมปทานุสาสนะ
๑๒. มหานิสสยะสูตรสมาส
๑๓. มหาสีมาเสลเลขะ

๒.๒ ประวัติคัมภีร์

คัมภีร์ ธมฺมปทมหาฏีกาเน้นการอธิบายความหมายของศัพท์ต่างๆ โดยยกตัวอย่างหรือหลักฐานจากคัมภีร์พระบาลี อรรถกถา ฎีกา เป็นต้น ไม่ได้เน้นการวิเคราะห์ศัพท์ (เช่น คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกาสูจิ เป็นต้น) และการอธิบายความสัมพันธ์แห่งประโยค (เหมือนคัมภีร์อัตถโยชนา) ดังนั้นคัมภีร์ธรรมบทมหาฏีกาจึงเป็นประโยชน์ต่อการศึกษาคำอธิบายศัพท์ต่างๆ

ต้นฉบับคัมภีร์ ธมฺมปทมหาฏีกาเป็นอักษรพม่า ปัจจุบันหาดูได้ยากแล้ว แม้พระอาจารย์อูบัณฑิต รองอธิการบดีมหาวิทยาลัยสงฆ์ จังหวัดย่างกุ้ง ประเทศพม่า ก็เพิ่งพบคัมภีร์นี้ในเมืองไทยและขอถ่ายเอกสารกลับไปประเทศพม่า ซึ่งต้นฉบับเป็นของพระมหาแสวง โชติปาโล เจ้าอาวาสวัดศรีประวัติ จังหวัดนนทบุรี โดยช่วงที่ท่านพำนักศึกษาอยู่ในประเทศพม่า ได้แสวงหาคัมภีร์ที่ยากและไม่

เคยพบเห็นในที่ต่างๆ รวมทั้งคัมภีร์ที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงใช้อ่างอิงในการรจนาบาลีไวยากรณ์ ดังนั้นท่านจึงรวบรวมนำกลับมายังเมืองไทยและได้ปริวรรต จัดพิมพ์เผยแพร่ เช่น คัมภีร์ ธมฺมปทัฏฐกถาคาถาโยชนา เมื่อปี พ.ศ. ๒๕๐๓ เป็นต้น ส่วนคัมภีร์ธรรมบทมหาฎีกานี้ พระมหาเสรี จิตฺตโสภี (ปัจจุบันคือ คุณเสรี อาจสาคร) ศิษย์วัดท่ามะโอ จังหวัดลำปาง ได้ลงมาพำนักที่วัดศรีประวัติ เมื่อปี พ.ศ. ๒๕๒๓ เพื่อสอบ ป.ธ.๕ ได้พบเข้าจึงขออนุญาตปริวรรตเป็นบาลีอักษรไทย เมื่อได้มาจำพรรษาที่วัดประยุรวงศาวาส ในปี พ.ศ. ๒๕๓๑ และมอบให้คุณไพบูลย์ สีสัน นักศึกษาภาษาบาลีและภาษาพม่า ที่อภิธรรมโชติกะวิทยาลัย วัดมหาธาตุ เพื่อหาโอกาสพิมพ์เผยแพร่ต่อไป ซึ่งช่วงนั้นคณะกรรมการจัดพิมพ์หนังสืออนุสรณ์งานพระราชทานเพลิงศพพระวิสุทธาธิบดี (สง่า ปภสฺสรมหาเถร ป.ธ.๘) อธิบดีสงฆ์วัดพระเชตุพน วิมลมังคลาราม กรุงเทพมหานคร กำลังเตรียมคัดเลือกหนังสือที่ควรจะจัดพิมพ์

หลังจากที่คณะกรมการจัดพิมพ์หนังสืออนุสรณ์ได้ต้นฉบับบาลีอักษรพม่า (พิมพ์ ค.ศ. ๑๙๑๒) จากพระมหาแสวง โชติปาโลแล้ว คณะผู้จัดทำ ซึ่งประกอบด้วย พระมหาชูศักดิ์ สทฺธมฺมาลงฺกาโร คุณไพบูลย์-วิไล สีสัน คุณกฤษณา สิทธิรักษ์ คุณรุ่งอรุณ จันทร์สงคราม ได้แบ่งงานกันตรวจทานแก้ไขเพิ่มเติมให้ตรงกับต้นฉบับ ซึ่งเป็นเพียงแค่คัดลอกจากฉบับใบลานพิมพ์เป็นเล่มหนังสือเท่านั้น มิได้ตรวจชำระและสอบทานอย่างละเอียดมาก่อน และได้พระคันธสาราภิวังสะ ธัมมาจริยะ วัดท่ามะโอ ผู้ชำนาญวรรณคดีบาลีพม่า ช่วยชำระตรวจทานแก้ไขให้ ขั้นตอนสุดท้าย พระมหาเทียบ สิริญาโณ พระมหาสุรพล ชิตญาโณ ได้อ่านและแปลต้นฉบับที่ชำระแล้ว พร้อมแก้ไขถ้อยคำที่ผิดพลาดให้[๑]

๒.๒ โครงสร้าง

เนื้อหาคัมภีร์ ธมฺมปทมหาฎีกาแบ่งเป็น ๒๖ วรรค ตามเนื้อหาคัมภีร์อรรถกถาธรรมบท โดยท่านจัดเรื่องที่มีลักษณะธรรมะตามแต่ละหมวด แต่ไม่ได้อธิบายทุกเรื่องเหมือนคัมภีร์อรรถกถาธรรมบท เลือกอธิบายเป็นบางเรื่อง รวมทั้งสิ้น ๑๙๒ เรื่อง ดังนี้

๑. ยมกวรรค

เนื้อความในอรรถกา มีทั้งหมด ๑๔ เรื่อง

๑. เรื่องพระจักขุปาลเถระ
๒. เรื่องมัฏฐกุณฑลี
๓. เรื่องพระติสสเถระ
๔. เรื่องความเกิดขึ้นของนางกาลียักษิณี
๕. เรื่องภิกษุชาวเมืองโกสัมพี
๖. เรื่องจุลกาลและมหากาล
๘. เรื่องสญชัย
๙. เรื่องพระนันทเถระ
๑๐. เรื่องนายจุนทสูกริก
๑๑. เรื่องธัมมิกอุบาสก
๑๒. เรื่องพระเทวทัต
๑๓. เรื่องนางสุมนาเทวี

---

[๑] ดูรายละเอียดใน พระวรสัมโพธิญาณ, **ธมฺมปทมหาฎีกา และ ธมฺมปทฏฐกถาคาถาโยชนา,** จัดพิมพ์โดยเสด็จพระราชกุศลในงานพระราชทานเพลิงศพ พระวิสุทธาธิบดี (สง่า ปภสฺสรมหาเถร ป.ธ.๘) ณ เมรุหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส วันที่ ๓๐ มิถุนายน พ.ศ.๒๕๓๕, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕), หน้า (๓๕) - (๓๘).

๗. เรื่องพระเทวทัต
๑๔. เรื่องภิกษุ ๒ สหาย

๒. อัปปมาทวรรค

เนื้อความในอรรถกา มีทั้งหมด ๙ เรื่อง

๑. เรื่องพระนางสามาวดี
๒. เรื่องกุมภโฆสก
๓. เรื่องพระจูฬปันถกเถระ
๔. เรื่องพาลนักษัตร
๕. เรื่องพระมหากัสสปเถระ
๖. เรื่องภิกษุ ๒ สหาย
๗. เรื่องท้าวสักกะ
๘. เรื่องภิกษุรูปใดรูปหนึ่ง
๙. เรื่องพระติสสเถระผู้มีปกติอยู่ในนิคม

๓. จิตตวรรค

เนื้อความในอรรถกา มีทั้งหมด ๙ เรื่อง

๑. เรื่องพระเมฆิยเถระ
๒. เรื่องภิกษุรูปใดรูปหนึ่ง
๓. เรื่องอุกกัณฐิตภิกษุ
๔. เรื่องพระภาคิไนยสังฆรักขิตเถระ
๕. เรื่องพระจิตตหัตถเถระ
๖. เรื่องภิกษุผู้ปรารภวิปัสสนา
๗. เรื่องพระปูติคัตตติสสเถระ
๘. เรื่องนันทโคปาลกะ
๙. เรื่องพระโสไรยเถระ

๔. ปุปผวรรค

เนื้อความในอรรถกา มีทั้งหมด ๑๐ เรื่อง

๑. เรื่องภิกษุ ๕๐๐ รูปผู้ขวนขวายในปฐวีกถา
๒. เรื่องพระเถระผู้เจริญมรีจิกัมมัฏฐาน
๓. เรื่องพระเจ้าวิฑูฑภะ
๔. เรื่องนางปติปูชิกา
๕. เรื่องโกสิยเศรษฐผู้มีความตระหนี่
๖. เรื่องปาฏิกาชีวก
๗. เรื่องฉัตตปาณิอุบาสก
๘. เรื่องถวายบิณฑบาตแก่พระมหากัสสปเถระ
๙. เรื่องปรินิพพานของพระโคธิกเถระ
๑๐. เรื่องครหทินน์

เรื่องที่ไม่ได้อธิบาย ได้แก่ เรื่องนางวิสาขา และเรื่องปัญหาของพระอานนทเถระ

๕. พาลวรรค

เนื้อความในอรรถกา มีทั้งหมด ๑๑ เรื่อง

๑. เรื่องบุรุษคนใดคนหนึ่ง
๒. เรื่องสัทธิวิหาริกของพระมหากัสสปเถระ
๓. เรื่องอานนทเศรษฐี
๔. เรื่องโจรผู้ทำลายปม
๕. เรื่องสุปปพุทธกุฏฐิ
๖. เรื่องชาวนา
๗. เรื่องนายสุมนมาลาการ
๘. เรื่องชัมพุกาชีวก
๙. เรื่องอหิเปรต
๑๐. เรื่องสัฏฐิกูฏเปรต
๑๑. เรื่องพระวนวาสีติสสเถระ

เรื่องที่ไม่ได้อธิบาย ได้แก่ เรื่องพระอุทายีเถระ เรื่องภิกษุชาวเมืองปาฐา เรื่องพระอุบลวรรณาเถรี และเรื่องพระสุธรรมเถระ

๖. ปัณฑิตวรรค

เนื้อความในอรรถกา มีทั้งหมด ๗ เรื่อง

๑. เรื่องพระราธเถระ
๕. เรื่องบัณฑิตสามเณร

๓. เรื่องพระฉันนเถระ
๔. เรื่องพระมหากัปปินเถระ
๖. เรื่องพระลกุณฏกภัททิยเถระ
๗. เรื่องมารดาของนางกาณา

เรื่องที่ไม่ได้อธิบาย ได้แก่ เรื่องภิกษุอัสสชิและปุนัพพสุกะ เรื่องภิกษุ ๕๐๐ รูป เรื่องพระเถระผู้ตั้งอยู่ในธรรม เรื่องการฟังธรรม และเรื่องภิกษุอาคันตุกะ

๗. อรหันตวรรค

เนื้อความในอรรถกา มีทั้งหมด ๔ เรื่อง

๑. เรื่องหมอชีวก
๒. เรื่องพระมหากัสสปเถระ
๓. เรื่องพระสารีบุตรเถระ
๔. เรื่องพระสารีบุตรเถระ

เรื่องที่ไม่ได้อธิบาย ได้แก่ เรื่องพระเพหัฏฐสีสเถระ เรื่องพระอนุรุทธเถระ เรื่องพระมหากัจจายนเถระ เรื่องพระติสสเถระชาวกรุงโกสัมพี เรื่องพระขทิรวนิยเรวตเถระ และเรื่องหญิงคนใดคนหนึ่ง

๘. สหัสสวรรค

เนื้อความในอรรถกา มีทั้งหมด ๖ เรื่อง

๑. เรื่องบุรุษผู้ฆ่าโจรมีเคราแดง
๒. เรื่องพระทารุจีริยเถระ
๓. เรื่องพระกุณฑลเกสีเถรี
๔. เรื่องอนัตถปุจฉกพราหมณ์
๕. เรื่องสังกิจจสามเณร
๖. เรื่องพระพหุปุตติกาเถรี

เรื่องที่ไม่ได้อธิบาย ได้แก่ เรื่องพราหมณ์ผู้เป็นลุงของพระสารีบุตรเถระ เรื่องพราหมณ์ผู้เป็นหลานของพระสารีบุตรเถระ เรื่องพราหมณ์ผู้เป็นสหายของพระสารีบุตรเถระ เรื่องอายุวัฒนกุมาร เรื่องพระขานุโกณฑัญญเถระ เรื่องพระสัปปทาสเถระ เรื่องนางปฏาจารา เรื่องนางกิสาโคตมี

๙. ปาปวรรค

เนื้อความในอรรถกา มีทั้งหมด ๙ เรื่อง

๑. เรื่องพราหมณ์ชื่อจูเฬกสาฏก
๒. เรื่องนางลาชเทวธิดา
๓. เรื่องอนาถบิณฑิกเศรษฐี
๔. เรื่องภิกษุไม่ถนอมบริขาร
๕. เรื่องเศรษฐีชื่อพิฬาลปทกะ
๖. เรื่องมหาธนวาณิช
๗. เรื่องนายพรานกุกกุฏมิตร
๘. เรื่องนายพรานสุนัขชื่อโกกะ
๙. เรื่องพระติสสเถระผู้เข้าถึงสกุลนายช่างแก้ว

เรื่องที่ไม่ได้อธิบาย ได้แก่ เรื่องพระเสยยสกัตเถระ เรื่องชน ๓ คน และเรื่องเจ้าสุปปพุทธศากยะ

๑๐. ทัณฑวรรค

เนื้อความในอรรถกา มีทั้งหมด ๙ เรื่อง

๑. เรื่องภิกษุฉัพพัคคีย์
๒. เรื่องเด็กหลายคน
๓. เรื่องพระโกณฑธานเถระ
๔. เรื่องอุโบสถกรรม
๖. เรื่องพระมหาโมคคัลลานเถระ
๗. เรื่องภิกษุมีภัณฑะมาก
๘. เรื่องสันตติมหาอำมาตย์
๙. เรื่องสุขสามเณร

๕. เรื่องอชครเปรต

เรื่องที่ไม่ได้อธิบาย ได้แก่ เรื่องภิกษุฉัพพัคคีย์ และเรื่องพระปิโลติกเถระ

๑๑. ชราวรรค

เนื้อความในอรรถกา มีทั้งหมด ๖ เรื่อง

๑. เรื่องนางสิริมา
๒. เรื่องพระอธิมานิกภิกษุ
๓. เรื่องพระนางมัลลิกาเทวี
๔. เรื่องพระโลหุทายีเถระ
๕. เรื่องปฐมโพธิกาล
๖. เรื่องบุตรเศรษฐีมีทรัพย์มาก

เรื่องที่ไม่ได้อธิบาย ได้แก่ เรื่องหญิงสหายของนางวิสาขา เรื่องพระอุตตราเถรี และเรื่องพระนางรูปนันทาเถรี

๑๒. อัตตวรรค

เนื้อความในอรรถกา มีทั้งหมด ๗ เรื่อง

๑. เรื่องโพธิราชกุมาร
๒. เรื่องพระปธานิกติสสเถระ
๓. เรื่องมารดาของพระกุมารกัสสปเถระ
๔. เรื่องอุบาสกชื่อมหากาล
๕. เรื่องพระเทวทัต
๖. เรื่องพระกาลเถระ
๗. เรื่องอุบาสกชื่อจุลกาล

เรื่องที่ไม่ได้อธิบาย ได้แก่ เรื่องพระอุปนันทศากยบุตร เรื่องกระเสือกกระสนเพื่อจะทำลายสงฆ์ และเรื่องพระอัตตทัตถเถระ

๑๓. โลกวรรค

เนื้อความในอรรถกา มีทั้งหมด ๗ เรื่อง

๑. เรื่องภิกษุหนุ่ม
๒. เรื่องพระเจ้าสุทโธทนะ
๓. เรื่องพระอังคุลิมาลเถระ
๔. เรื่องธิดานายช่างหูก
๕. เรื่องภิกษุ ๓๐ รูป
๖. เรื่องอสทิสทาน
๗. เรื่องนายกาละบุตรของอนาถบิณฑิกเศรษฐี

เรื่องที่ไม่ได้อธิบาย ได้แก่ เรื่องภิกษุผู้เจริญวิปัสสนา เรื่องอภัยราชกุมาร เรื่องพระสัมมัชชนเถระ และเรื่องนางจิญจมาณวิกา

๑๔. พุทธวรรค

เนื้อความในอรรถกา มีทั้งหมด ๖ เรื่อง

๑. เรื่องมารธิดา
๒. เรื่องนาคราชชื่อเอรกปัตตะ
๓. เรื่องปัญหาของพระอานนทเถระ
๔. เรื่องปุโรหิตชื่ออัคคิทัต
๕. เรื่องปัญหาพระอานนทเถระ
๖. เรื่องสัมพหุลภิกขุ

เรื่องที่ไม่ได้อธิบาย ได้แก่ เรื่องยมกปาฏิหาริย์ เรื่องภิกษุผู้ไม่ยินดี และเรื่องพระเจดีย์ทองของพระกัสสปทสพล

๑๕. สุขวรรค

เนื้อความในอรรถกา มีทั้งหมด ๗ เรื่อง

๑. เรื่องระงับความทะเลาะแห่งหมู่พระญาติ
๒. เรื่องมาร
๕. เรื่องพระเจ้าปเสนทิโกศล
๖. เรื่องพระติสสเถระ

๓. เรื่องเด็กหญิงแห่งตระกูลคนใดคนหนึ่ง ๗. เรื่องท้าวสักกะ
๔. เรื่องอุบาสกคนใดคนหนึ่ง
เรื่องที่ไม่ได้อธิบาย คือเรื่องปราชัยของพระเจ้าโกศล

๑๖. ปิยวรรค

เนื้อความในอรรถกา มีทั้งหมด ๗ เรื่อง
๑. เรื่องบรรพชิต ๓ รูป ๕. เรื่องอนิตถิคันธกุมาร
๒. เรื่องกุฏุมพีคนใดคนหนึ่ง ๖. เรื่องพราหมณ์คนใดคนหนึ่ง
๓. เรื่องนางวิสาขาอุบาสิกา ๗. เรื่องพระอนาคามิเถระ
๔. เรื่องเจ้าลิจฉวี
เรื่องที่ไม่ได้อธิบาย ได้แก่ เรื่องเด็ก ๕๐๐ คน และเรื่องนายนันทิยะ

๑๗. โกธวรรค

เนื้อความในอรรถกา มีทั้งหมด ๗ เรื่อง
๑. เรื่องเจ้าหญิงโรหิณี ๕. เรื่องปัญหาที่ภิกษุทูลถาม
๒. เรื่องภิกษุรูปใดรูปหนึ่ง ๖. เรื่องนางปุณณทาสี
๓. เรื่องอุตตราอุบาสิกา ๗. เรื่องอตุลอุบาสก
๔. เรื่องปัญหาของพระโมคคัลลานเถระ
เรื่องที่ไม่ได้อธิบาย คือ เรื่องภิกษุฉัพพัคคีย์

๑๘. มลวรรค

เนื้อความในอรรถกา มีทั้งหมด ๘ เรื่อง
๑. เรื่องบุตรของนายโคฆาตก์ ๕. เรื่องภิกษุหนุ่มชื่อติสสะ
๒. เรื่องพราหมณ์คนใดคนหนึ่ง ๖. เรื่องเมณฑกเศรษฐี
๓. เรื่องพระติสสเถระ ๗. เรื่องพระอุชฌานสัญญีเถระ
๔. เรื่องภิกษุชื่อจูฬสารี ๘. เรื่องสุภัททปริพาชก
เรื่องที่ไม่ได้อธิบาย ได้แก่ เรื่องพระโลฬุทายีเถระ เรื่องกุลบุตรคนใดคนหนึ่ง เรื่องอุบาสก ๕ คน และเรื่องอุบาสก ๕ คน

๑๙. ธัมมัฏฐวรรค

เนื้อความในอรรถกา มีทั้งหมด ๑๐ เรื่อง
๑. เรื่องมหาอำมาตย์ผู้วินิจฉัย ๖. เรื่องภิกษุชื่อหัตถกะ
๒. เรื่องภิกษุฉัพพัคคีย์ ๗. เรื่องพราหมณ์คนใดคนหนึ่ง
๓. เรื่องพระเอกุทานเถระ ๘. เรื่องเดียรถีย์
๔. เรื่องพระลกุณฏกภัททิยเถระ ๙. เรื่องพรานเบ็ดชื่ออริยะ
๕. เรื่องภิกษุมากรูป ๑๐. เรื่องภิกษุมากรูป

๒๐. มรรควรรค

เนื้อความในอรรถกา มีทั้งหมด ๕ เรื่อง
๑. เรื่องภิกษุ ๕๐๐ รูป
๒. เรื่องพระโปฐิลเถระ

๓. เรื่องสัทธิวิหาริกของพระสารีบุตรเถระ

๔. เรื่องพ่อค้ามีทรัพย์มาก

๕. เรื่องนางปฏาจารา

เรื่องที่ไม่ได้อธิบาย ได้แก่ เรื่องภิกษุ ๕๐๐ รูปอื่นอีก เรื่องพระปธานกัมมิกติสสเถระ เรื่องสูกรเปรต เรื่องพระเถระแก่ และเรื่องนางกิสาโคตมี

๒๑. ปกิณณกวรรค

เนื้อความในอรรถกา มีทั้งหมด ๕ เรื่อง

๑. เรื่องบุรพกรรมของพระองค์

๒. เรื่องกุมาริกากินไข่ไก่

๓. เรื่องภิกษุชาวนครภัททิยะ

๔. เรื่องนายทารุสากฏิกะ

๕. เรื่องพระเถระชื่อเอกวิหารี

เรื่องที่ไม่ได้อธิบาย ได้แก่ เรื่องพระลกุณฏกภัททิยเถระ เรื่องภิกษุวัชชีบุตร เรื่องจิตตคฤหบดี และเรื่องนางจูฬสุภัททา

๒๒. นิรยวรรค

เนื้อความในอรรถกา มีทั้งหมด ๓ เรื่อง

๑. เรื่องนางปริพาชิกาชื่อสุนทรี

๒. เรื่องภิกษุว่ายาก

๓. เรื่องอาคันตุกภิกษุ

เรื่องที่ไม่ได้อธิบาย ได้แก่ เรื่องสัตว์ผู้ถูกทุกข์เบียดเบียน เรื่องภิกษุผู้อยู่ที่ฝั่งแม่น้ำชื่อวัคคุมุทา เรื่องบุตรเศรษฐีชื่อเขมกะ เรื่องหญิงขี้หึง เรื่องนิครนถ์ และเรื่องสาวกเดียรถีย์

๒๓. นาควรรค

เนื้อความในอรรถกา มีทั้งหมด ๔ เรื่อง

๑. เรื่องของพระองค์

๒. เรื่องบุตรของพราหมณ์เฒ่า

๓. เรื่องพระเจ้าปเสนทิโกศล

๔. เรื่องสานุสามเณร

เรื่องที่ไม่ได้อธิบาย ได้แก่ เรื่องภิกษุผู้เคยเป็นควาญช้าง เรื่องช้างชื่อปาเวรกะ เรื่องสัมพหุลภิกษุ และเรื่องมาร

๒๔. ตัณหาวรรค

เนื้อความในอรรถกา มีทั้งหมด ๗ เรื่อง

๑. เรื่องปลาชื่อกปิละ

๒. เรื่องนางลูกสุกร

๓. เรื่องพระนางเขมา

๔. เรื่องจูฬธนุคคหบัณฑิต

๕. เรื่องมาร

๖. เรื่องท้าวสักกเทวราช

๗. เรื่องเศรษฐีผู้ไม่มีบุตร

เรื่องที่ไม่ได้อธิบาย ได้แก่ เรื่องวิพภันตกภิกษุ เรื่องเรือนจำ เรื่องบุตรเศรษฐีชื่ออุคคเสน ๙. เรื่องอุปกาชีวก และเรื่องอังกุรเทพบุตร

๒๕. ภิกขุวรรค

เนื้อความในอรรถกา มีทั้งหมด ๑๒ เรื่อง

๑. เรื่องภิกษุ ๕ รูป
๒. เรื่องภิกษุฆ่าหงส์
๔. เรื่องพระธรรมารามเถระ
๕. เรื่องปัญจัคคทายกพราหมณ์
๖. เรื่องสัมพหุลภิกษุ
๗. เรื่องภิกษุประมาณ ๕๐๐ รูป
๘. เรื่องพระสันตกายเถระ
๙. เรื่องพระนังคลกูฏเถระ
๑๐. เรื่องพระวักกลิเถระ

เรื่องที่ไม่ได้อธิบาย ได้แก่ เรื่องภิกษุชื่อโกกาลิกะ เรื่องภิกษุคบภิกษุผู้เป็นฝักฝ่ายผิดรูปใดรูปหนึ่ง และเรื่องสุมนสามเณร

๒๖. พราหมณวรรค

เนื้อความในอรรถกา มีทั้งหมด ๕ เรื่อง

๑. เรื่องพราหมณ์ผู้มีความเลื่อมใสมาก
๒. เรื่องภิกษุมากรูป
๓. เรื่องพระอานนทเถระ
๔. เรื่องบรรพชิตรูปใดรูปหนึ่ง
๕. เรื่องพระสารีบุตรเถระ

เรื่องที่ไม่ได้อธิบาย ได้แก่ เรื่องมาร เรื่องพราหมณ์คนใดคนหนึ่ง เรื่องพระนางมหาปชาบดีโคตมี เรื่องพระสารีบุตรเถระ เรื่องชฎิลพราหมณ์ เรื่องกุหกพราหมณ์ เรื่องนางกิสาโคตมี เรื่องพราหมณ์คนใดคนหนึ่ง เรื่องอุคคเสน เรื่องพราหมณ์ ๒ คน เรื่องอักโกสกภารทวาชพราหมณ์ เรื่องพระสารีบุตรเถระ เรื่องพระอุบลวรรณาเถรี เรื่องพราหมณ์คนใดคนหนึ่ง เรื่องพระเขมาภิกษุณี เรื่องพระติสสเถระอยู่ในเงื้อมเขา เรื่องภิกษุรูปใดรูปหนึ่ง เรื่องสามเณร เรื่องพระมหาปันถกเถระ เรื่องพระปิลินทวัจฉเถระ เรื่องภิกษุรูปใดรูปหนึ่ง เรื่องพระสารีบุตรเถระ เรื่องพระมหาโมคคัลลานเถระ เรื่องพระเรวตเถระ เรื่องพระจันทาภเถระ เรื่องพระสีวลีเถระ เรื่องพระสุนทรสมุทรเถระ เรื่องพระโชติกเถระ เรื่องภิกษุผู้เคยเป็นนักฟ้อนรูปที่ ๑ เรื่องภิกษุผู้เคยเป็นนักฟ้อนรูปที่ ๒ เรื่องพระวังคีสเถระ เรื่องพระธรรมทินนาเถรี เรื่องพระอังคุลิมาลเถระ และเรื่องเทวหิตพราหมณ์

๒.๓ เนื้อหา

เนื้อหาคัมภีร์ธัมมปทมหาฎีกามีทั้งหมด ๒๖ หมวด ๑๙๒ เรื่อง ผู้วิจัยได้เลือกแปลในแต่ละวรรคเพื่อแสดงเนื้อหาโดยสังเขป ดังต่อไปนี้

๒.๓.๑ เรื่อง นางวิสาขา

คำว่า วิสาขํ อุปาสิกํ อารพฺภ กเถสิ พึงทราบด้วยพระสูตรนี้ โดยพิสดาร ฯ ข้าพเจ้า (พระอานนทเถระ) ได้สดับมาอย่างนี้ว่า สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้า ประทับอยู่ที่ปราสาทของมิคารมารดา (นางวิสาขา) บุพพาราม เมืองสาวัตถี ฯ ก็ โดยสมัยนั้น หลานผู้เป็นที่รัก ที่พอใจ ของนาง

วิสาขา มิคารมารดา เสียชีวิต ฯ ครั้งนั้นแล นางวิสาขา มิคารมารดา มีผ้าเปียก ผมเปียก เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคเจ้าถึงที่ประทับ ในเวลากลางวัน ฯ ครั้นเข้าไปเฝ้าแล้ว ถวายบังคมพระผู้มีพระภาคนั่ง ณ ที่ควรส่วนข้างหนึ่ง ฯ พระผู้มีพระภาคได้ตรัสคำนั่นกะนางวิสาขา มิคารมารดา ผู้นั่งแล้ว ณ ที่ควรส่วนข้างหนึ่งว่า วิสาขา เอาเถิด เธอมาจากที่ไหน จึงมีผ้าเปียก ผมเปียก เข้ามาในที่นี้เวลากลางวัน ฯ นางวิสาขา กราบทูลว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ หลานผู้เป็นที่รัก ที่พอใจของหม่อมฉัน เสียชีวิตแล้ว ฯ เพราะเหตุนั้น หม่อมฉันจึงมีผ้าเปียก ผมเปียก มาในที่นี้เวลากลางวัน ฯ พระผู้มีพระภาคตรัสถามว่า วิสาขา เธอพึงปรารถนาบุตรและหลานเท่าจำนวนมนุษย์ในเมืองสาวัตถีหรือไม่ ฯ นางวิสาขา กราบทูลว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ หม่อมฉันพึงปรารถนาบุตรและหลานเท่าจำนวนมนุษย์ในเมืองสาวัตถี ฯ พระผู้มีพระภาคตรัสถามว่า วิสาขา มนุษย์ในเมืองสาวัตถีตายวันละมากเพียงไร ฯ นางวิสาขา กราบทูลว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ มนุษย์ในเมืองสาวัตถีตายวันละ ๑๐ คนบ้าง ๙ คนบ้าง ๘ คนบ้าง ๗ คนบ้าง ๖ คนบ้าง ๕ คนบ้าง ๔ คนบ้าง ๓ คนบ้าง ๒ คนบ้าง คนเดียวบ้าง ฯ ...พระผู้มีพระภาคตรัสถามว่า วิสาขา เธอสำคัญข้อนั้นเป็นไฉน คือเธอจะมีเวลาที่ไม่มีผ้าเปียก ไม่มีผมเปียกเวลาไหน ฯ นางวิสาขากราบทูลว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ข้อนั้นหาเป็นเช่นนั้นไม่ ฯ ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ อย่าเลยด้วยบุตรและหลานมีประมาณเท่านั้น ฯ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า วิสาขา คนที่มีสิ่งที่รักเป็นร้อย ก็มีความทุกข์เป็นร้อย มีสิ่งที่รัก ๙๐ ก็มีความทุกข์ ๙๐ มีสิ่งที่รัก ๘๐ ก็มีความทุกข์ ๘๐ มีสิ่งเป็นที่รัก ๗๐ ก็มีความทุกข์ ๗๐ มีสิ่งที่รัก ๖๐ ก็มีความทุกข์ ๖๐ มีสิ่งที่รัก ๕๐ ก็มีความทุกข์ ๕๐ มีสิ่งที่รัก ๔๐ ก็มีความทุกข์ ๔๐ มีสิ่งที่รัก ๓๐ ก็มีความทุกข์ ๓๐ มีสิ่งที่รัก ๒๐ ก็มีความทุกข์ ๒๐ มีสิ่งที่รัก ๑๐ ก็มีความทุกข์ ๑๐ มีสิ่งที่รัก ๙ ก็มีความทุกข์ ๙ มีสิ่งที่รัก ๘ ก็มีความทุกข์ ๘ มีสิ่งที่รัก ๗ ก็มีความทุกข์ ๗ มีสิ่งที่รัก ๖ ก็มีความทุกข์ ๖ มีสิ่งที่รัก ๕ ก็มีความทุกข์ ๕ มีสิ่งที่รัก ๔ ก็มีความทุกข์ ๔ มีสิ่งที่รัก ๓ ก็มีความทุกข์ ๓ มีสิ่งที่รัก ๒ ก็มีความทุกข์ ๒ มีสิ่งที่รักอย่างเดียว ก็มีความทุกข์เพียงอย่างเดียว ชนเหล่าใดไม่มีสิ่งเป็นที่รัก เรากล่าวความทุกข์ของชนเหล่านั้นว่า ไม่เศร้าโศก ปราศจากกิเลสเพียงดังธุลี ไม่มีความแห้งผากในจิตใจ ฯ ครั้งนั้นแล พระผู้มีพระภาค ทรงทราบเนื้อความนั่นแล้ว เปล่งอุทานนี้ในเวลานั้นว่า

> ความโศก ความร่ำไรรำพัน หรือความทุกข์ เหล่าใดเหล่าหนึ่ง มีมิใช่น้อยในโลกนี้ เพราะอาศัยสิ่งเป็นที่รัก ความโศกเป็นต้นเหล่านั้นจึงมีได้ เมื่อไม่มีสิ่งเป็นที่รัก ความโศกเป็นต้นเหล่านั้นก็จะไม่มี เพราะเหตุนั้นแล ชนเหล่าใด มีความสุข ปราศจากความโศก ชนเหล่าใด ไม่มีสิ่งเป็นที่รักในอะไรๆ ในโลก ฉะนั้น ๑@)”๑ชนเหล่านั้น เมื่อปรารถนาความไม่โศก ความไม่มีกิเลสเพียงดังธุลี ก็ไม่ควรทำความรักในสิ่งไหนๆ ในโลก ฯ

๒.๓.๒ เรื่องภิกษุรูปใดรูปหนึ่ง

ภิกษุทั้งหลาย ความอาฆาตเกิดขึ้นแล้วแก่ภิกษุในธรรมเป็นเครื่องกำจัดความอาฆาตทั้งหลายเหล่าใด อันภิกษุพึงกำจัดโดยประการทั้งปวง ธรรมเป็นเครื่องกำจัดความอาฆาตทั้งหลาย ๕ อย่าง เหล่านี้ ธรรมเป็นเครื่องกำจัดความอาฆาตทั้งหลาย ๕ อย่าง เหล่าไหน ภิกษุทั้งหลาย ความอาฆาต พึงเกิดขึ้นในภิกษุใด ภิกษุพึงเจริญเมตตาในบุคคลนั้น ฯ พึงเจริญกรุณา มุทิตา อุเบกขา (และ) ความไม่กระทำไว้ในใจต่อไป ฯ พึงใคร่ครวญในบุคคลนั้น ฯ พึงกำจัดความอาฆาตในบุคคลนั้นอย่างนี้

ฯ อีกอย่างหนึ่ง ความที่บุคคลมีกรรมเป็นของตนภิกษุพึงเจริญในบุคคลนั้นว่า ท่านผู้มีอายุนี้มีกรรมเป็นของตน มีกรรมเป็นทายาท มีกรรมเป็นกำเนิด มีกรรมเป็นเผ่าพันธุ์ มีกรรมเป็นที่พึงอาศัย จักทำกรรมใดไว้ดีหรือชั่วก็ตาม เขาจักเป็นผู้รับผลกรรมนั้น ฯ ผู้มีอายุ ความอาฆาตเกิดขึ้นแล้วแก่ภิกษุในธรรมเป็นเครื่องกำจัดความอาฆาตทั้งหลายเหล่าใด อันภิกษุพึงกำจัดโดยประการทั้งปวง ธรรมเป็นเครื่องกำจัดความอาฆาตทั้งหลาย ๕ อย่าง เหล่านี้เหล่าใด ธรรมเป็นเครื่องกำจัดความอาฆาตทั้งหลายเหล่าไหน ธรรมเป็นเครื่องกำจัดความอาฆาตทั้งหลาย ๕ ท่านกล่าวไว้แล้วโดยนัยเป็นต้นว่า ผู้มีอายุ บุคคลบางคนในโลกนี้มีความประพฤติทางกายไม่บริสุทธิ์ มีความประพฤติทางวาจาไม่บริสุทธิ์ มีความประพฤติทางใจไม่บริสุทธิ์ มีความประพฤติทั้งทางกาย วาจา ใจไม่บริสุทธิ์ ความอาฆาตในบุคคลเห็นปานนี้แลภิกษุพึงกำจัด ฯ บรรดาธรรมเป็นเครื่องกำจัดความอาฆาตทั้งหลาย ๕ เหล่านั้น ภิกษุเมื่อกำจัดด้วยธรรมเป็นเครื่องกำจัดความอาฆาตอย่างใดอย่างหนึ่ง ท่านเรียกว่า พึงห้าม พึงกำจัด ฯ

๒.๓.๓ เรื่อง ปัญหาของพระมหาโมคคัลลานะ

ในเรื่องนี้มีวาจาเป็นเครื่องกล่าวโดยลำดับดังต่อไปนี้ ฯ ได้ยินว่า ในปฐมกัป พระราชาพระนามว่า มหาสมมติ มีอายุ ๑ อสงไขย ฯ พระองค์ทรงมีพระราชโอรสพระนามว่า โรชะ ฯ พระเจ้าโรชะทรงมีพระราชโอรสพระนามว่า วโรชะ ฯ พระเจ้าวโรชะทรงมีพระราชโอรสพระนามว่า กัลยาณะ ฯ พระเจ้ากัลยาณะทรงมีพระราชโอรสพระนามว่า วรกัลยาณะ ฯ พระเจ้าวรกัลยาณะทรงมีพระราชโอรสพระนามว่า อุโบสถ ฯ พระเจ้าอุโบสถทรงมีพระราชโอรสพระนามว่า วรอุโบสถ ฯ พระเจ้าวรอุโบสถทรงมีพระราชโอรสพระนามว่า มันธาตุ ฯ พระเจ้ามันธาตุทรงมีพระราชโอรสพระนามว่า วรมันธาตุ ฯ พระเจ้าวรมันธาตุทรงมีพระราชโอรสพระนามว่า วระ ฯ พระเจ้าวระทรงมีพระราชโอรสพระนามว่า อุปวระ ฯ พระองค์มีพระนามว่า อุปริวระ ดังนี้ก็มี ฯ พระเจ้าอุปวระทรงมีพระราชโอรสพระนามว่า เจติยะ ฯ

ได้ยินว่า พระราชานั้นทรงครองราชย์ในนครโสฏฐิยะ แคว้นเจดีย์ ฯ พระองค์ทรงมีราชฤทธิ์ ๔ อย่าง ทรงเหาะได้ ฯ เทพบุตร ๔ ตน ถือพระขรรค์รักษาอยู่ใน ๔ ทิศ ฯ กลิ่นจันทร์ฟุ้งออกจากพระวรกาย ฯ กลิ่นอุบลฟุ้งออกจากพระโอษฐ์ ฯ พระองค์ทรงมีพราหมณ์ชื่อว่า กัปปิละ เป็นปุโรหิต ฯ ก็ กัปปิลพราหมณ์มีน้องชายชื่อว่า โกรกลัมพกะ ฯ โกรกลัมพกะนั้นศึกษาศิลปะในตระกูลอาจารย์คนเดียวกันกับพระราชา เป็นพระสหายชั่ว ฯ ในเวลาที่พระราชานั้นทรงเป็นพระราชกุมาร พระองค์ได้ทรงปฏิญญา (ทรงรับปาก) โกรกลัมพกะนั้นว่า เราเป็นพระราชาแล้วจักให้ตำแหน่งปุโรหิตแก่ท่าน ฯ พระองค์ไม่อาจปลดกัปปิลพราหมณ์ผู้เป็นปุโรหิตของพระราชบิดาจากตำแหน่งปุโรหิตได้ ฯ ก็ เมื่อปุโรหิตมาสู่ที่บำรุงของพระองค์ พระราชาทรงแสดงอาการนอบน้อมด้วยความเคารพในปุโรหิตนั้น ฯ พราหมณ์กำหนดอาการนั้นได้จึงคิดว่า ธรรมดาว่าพระราชานั่นย่อมได้การบริหารสบายโดยวัยทั้งหลาย เราจักอำลาพระราชาบวช ดังนี้แล้วจึงทูลให้พระราชาทรงอนุญาตว่า ข้าพระองค์เป็นคนแก่ เด็กในวังมีอยู่ ขอพระองค์ทรงแต่งตั้งเด็กนั้นเป็นปุโรหิตเถิด ข้าพระองค์จักบวช ฯ ตั้งบุตรไว้ในตำแหน่งปุโรหิต เข้าไปสู่พระราชอุทยาน บวชเป็นฤษี ทำฌานและอภิญญาให้บังเกิดขึ้น อาศัยบุตรอยู่ในพระราอุทยานนั้นนั่นแล ฯ โกรกลัมพกะผูกความอาฆาตในพี่ชายว่า พี่ชายของเรานี้แม้เมื่อบวช ไม่ยังบุคคลให้ให้ฐานนันดรแก่เรา เมื่อพระราชาตรัสว่า โกรกลัมพกะ ท่านไม่กระทำตำแหน่งปุโรหิตหรือดังนี้ ในเวลานั่งด้วยการกล่าวถ้อยคำสบายในวันหนึ่ง จึงกราบทูลว่า ข้าแต่พระองค์ผู้สมมติเทพ ข้า

พระองค์ไม่กระทำ เมื่อพระราชาตรัสถามว่า เพราะเหตุไร จึงกราบทูลว่า พี่ชายของข้าพระองค์กระทำ ฯ พระราชาตรัสถามว่า พี่ชายของท่านบวชแล้วมิใช่หรือ ? ฯ โกรกลัมพกะกราบทูลว่า บวชแล้วพระเจ้าข้า แต่ว่า พี่ชายของข้าพระองค์ยังบุคคลให้ให้ฐานนันดรแก่บุตร ฯ พระราชาตรัสว่า ถ้าอย่างนั้น ท่านจงกระทำ ฯ โกรกลัมพกะกราบทูลว่า พี่ชายของข้าพระองค์ประกอบด้วยธรรมอันไม่จริงมาก โดยประการใด โดยประการนั้น พี่ชายของข้าพระองค์นั้นเป็นผู้ทรงวิชา พระองค์จักลวงด้วยธรรมอันน่าอัศจรรย์ พี่ชายของข้าพระองค์นั้นจักกระทำเทพบุตร ๔ ตน ให้เป็นเหมือนหายไป จักกระทำกลิ่นหอมจากพระวรกายให้เป็นเหมือนกลิ่นเหม็น พระองค์จักกระทำให้เป็นเหมือนข้ามลงจากอากาศแล้วยืนบนแผ่นดิน พระองค์จักเป็นเหมือนเข้าไปสู่แผ่นดิน ฯ พระราชาตรัสว่า ท่านอย่ากระทำความสำคัญอย่างนั้น เราจักอาจทำ ฯ โกรกลัมพกะทูลถามว่า พระองค์จักทรงทำในกาลไรพระเจ้าข้า ฯ วาจาเป็นเครื่องกล่าวว่า พระราชาจักกระทำในวันที่ ๗ แต่วันนี้ ดังนี้ ได้ปรากฏแล้วในนครทั้งสิ้น ฯ ความปริวิตกเกิดขึ้นแก่มหาชนอย่างนี้ว่า ได้ยินว่า พระราชาจักกระทำมุสาวาทแล้วกระทำคนแก่ให้เป็นคนมีอายุน้อย ทำคนมีอายุน้อยให้เป็นคนแก่ จักให้ให้ฐานนันดรแก่คนมีอายุน้อย ชื่อว่า มุสาวาท เป็นเช่นไรหนอแล เป็นสีเขียวหรือ หรือว่าในบรรดาสีเหลืองเป็นต้น เป็นสีใดสีหนึ่ง ฯ ได้ยินว่า กาลนั้นเป็นกาลแห่งบุคคลผู้พูดความจริงของโลก ฯ ชนทั้งหลายไม่รู้ว่า ชื่อว่า มุสาวาท มีรูปอย่างนี้ ฯ แม้บุตรของปุโรหิต ไปยังสำนักของบิดาแล้วกล่าวว่า ข้าแต่บิดา ได้ยินว่า พระราชาทรงกระทำมุสาวาทแล้วกระทำท่านให้เป็นคนมีอายุน้อย จักให้ฐานนันดรของท่านแก่อาของกระผม ฯ ปุโรหิตกล่าวว่า แน่พ่อ พระราชาจักไม่อาจแม้กระทำมุสาวาทนำฐานนันดรของพวกเราไปได้ แต่ว่า พระราชาจักกระทำในวันไหน ฯ บุตรปุโรหิตกล่าวว่า ได้ยินว่า จักกระทำในวันที่ ๗ แต่วันนี้ ฯ ปุโรหิตกล่าวว่า ถ้าอย่างนั้น ถ้าอย่างนั้นเธอพึงบอกเราในกาลนั้น ฯ ในวันที่ ๗ มหาชนประชุมกันที่พระลานหลวงด้วยกล่าวว่า พวกเราจักดูมุสาวาทในวันที่ ๗ ดังนี้แล้วผูกเตียงซ้อนเตียง ได้ยืนอยู่แล้ว ฯ กุมารบอกเรื่องนั้นแก่บิดา ฯ พระราชาทรงตกแต่งประดับประดาแล้วเสด็จออกไปยืนในอากาศท่ามกลางมหาชน ฯ ดาบสเหาะมาแล้วลาดหนังปูนั่งเฉพาะพระพักตร์พระราชา นั่งคู้บัลลังก์ในอากาศแล้วทูลถามว่า ได้ยินว่า พระองค์ทรงประสงค์กระทำมุสาวาท ทำคนมีอายุน้อยให้เป็นคนแก่ ให้ฐานันดรแก่คนมีอายุน้อยจริงหรือ ฯ พระราชาตรัสว่า อาจารย์ เออ เรากล่าวอย่างนั้น ฯ ครั้งนั้น ดาบสเมื่อกล่าวสอนพระราชานั้น จึงทูลว่า ข้าแต่มหาราช ขึ้นชื่อว่า มุสาวาท เป็นกรรมหนัก กำจัดคุณ ให้บังเกิดในอบาย ๔ ชื่อว่า พระราชา เมื่อกระทำมุสาวาท ชื่อว่ากำจัดธรรม ครั้นกำจัดธรรมแล้วย่อมเดือดร้อนเอง ดังนี้แล้วกล่าวคาถาที่ ๑ ว่า

> ธรรม แล อันบุคคลกำจัดแล้ว ย่อมกำจัดบุคคลนั้น ธรรมอันบุคคลไม่กำจัดแล้ว ย่อมไม่กำจัดใครๆ เพราะเหตุนั้นแล บุคคลไม่พึงกำจัดธรรม ธรรมอันพระองค์กำจัดแล้ว จะกำจัดพระองค์ ฯ

๒.๓.๔ เรื่อง สุภัททปริพาชก

สมณะ ๑๒ ประเภท ชื่อว่า สมณะ ในหลายบทว่า สมโณ นตฺถิ พาหิเร ฯ สมณะ ๑๒ ประเภท มีอะไรบ้าง ? สมณะ ๑๒ ประเภท ได้แก่ ๑) ผู้เจริญวิปัสสนาเพื่อประโยชน์แก่โสดาปัตติมรรค ๒) ผู้ตั้งอยู่ในโสดาปัตติมรรค ๓) ผู้ตั้งอยู่ในโสดาปัตติผล ๔) ผู้เจริญวิปัสสนาเพื่อประโยชน์แก่สกทาคามิมรรค ๕) ผู้ตั้งอยู่ในสกทาคามิมรรค ๖) ผู้ตั้งอยู่ในสกทาคามิผล ๗) ผู้เจริญวิปัสสนาเพื่อ

ประโยชน์แก่อนาคามิมรรค ๘) ผู้ตั้งอยู่ในอนาคามิมรรค ๙) ผู้ตั้งอยู่ในอนาคามิผล ๑๐) ผู้เจริญวิปัสสนาเพื่อประโยชน์แก่อรหัตมรรค ๑๑) ผู้ตั้งอยู่ในอรหัตมรรค ๑๒) ผู้ตั้งอยู่ในอรหัตผล ฯ สมณะภายนอกศาสนาเรานี้ ไม่มี อธิบายว่า ไม่ปรากฏในลัทธิภายนอกกล่าวคือทิฏฐิ ๖๒ ฯ ด้วยเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสไว้ในมหาปรินิพพานสูตรว่า

สุภัททะ เราบวชตอนอายุ ๒๙ ปี แสวงหาว่าอะไรคือกุศล
เราบวชมาได้ ๕๐ ปีกว่า ยังไม่มีแม้สมณะ (ที่ ๑)
ภายนอกธรรมวินัยนี้ ผู้อาจแสดงธรรมเป็นเครื่องนำออก
จากทุกข์ได้
ไม่มีสมณะที่ ๒ ไม่มีสมณะที่ ๓ ไม่มีสมณะที่ ๔ ลัทธิอื่นว่างจากสมณะทั้งหลายผู้รู้ทั่วถึง ฯ

ภิกษุผู้เจริญวิปัสสนา พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงประสงค์เอาว่า “ผู้อาจแสดง” ในพระคาถานั่น ฯ ถามว่า เพราะเหตุไร สมณะ ๑๒ ประเภท เหล่านั้น จึงไม่มีในลัทธิอื่น ฯ ตอบว่า เพราะลัทธิอื่นไม่ใช่เนื้อนาบุญ ฯ เหมือนอย่างว่า เมล็ดพันธุ์ผักกาด ไม่ติดที่ปลายเหล็กแหลม ไฟไม่ไหม้ผิวน้ำ พืชไม่งอกที่แผ่นหิน ฉันใด มรรคและผลย่อมไม่เกิดขึ้นในสมณะทั้งหลายเหล่านี้ผู้เป็นลัทธิภายนอก ฉันนั้น ย่อมเกิดขึ้นในพระศาสนานี้เท่านั้น ฯ ด้วยเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า “สุภัททะ อริยมรรคมีองค์ ๘ หาไม่ได้ในพระธรรมวินัยใดแล แม้สมณะ (ที่ ๑) ย่อมหาไม่ได้ในพระธรรมวินัยนั้น สมณะแม้ที่ ๒ ย่อมหาไม่ได้ในพระธรรมวินัยนั้น สมณะแม้ที่ ๓ ย่อมหาไม่ได้ในพระธรรมวินัยนั้น สมณะแม้ที่ ๔ ย่อมหาไม่ได้ในพระธรรมวินัยนั้น สุภัททะ อริยมรรคมีองค์ ๘ หาได้ในพระธรรมวินัยใดแล แม้สมณะ (ที่ ๑) ย่อมหาได้ในพระธรรมวินัยนั้น สมณะแม้ที่ ๒ ย่อมหาได้ในพระธรรมวินัยนั้น สมณะแม้ที่ ๓ ย่อมหาได้ในพระธรรมวินัยนั้น สมณะแม้ที่ ๔ ย่อมหาได้ในพระธรรมวินัยนั้น สุภัททะ สมณะ (ที่ ๑) มีในพระธรรมวินัยนี้เท่านั้น สมณะที่ ๒ มีในพระธรรมวินัยนี้ สมณะที่ ๓ มีในพระธรรมวินัยนี้ สมณะที่ ๔ มีในพระธรรมวินัยนี้ ลัทธิอื่นว่างจากสมณะทั้งหลายผู้รู้ทั่วถึง ฯ เพราะลัทธิอื่นไม่ใช่เนื้อนาบุญ พระศาสนาเป็นเนื้อนาบุญ ฉะนั้นบรรดาสมณะ ๑๒ ประเภทเหล่านี้ สมณะแม้ประเภทหนึ่งย่อมไม่เกิดขึ้นในลัทธิอื่น เกิดขึ้นในพระพุทธศาสนาที่ประดับด้วยอริยมรรคเท่านั้น เหมือนสีหะเกสรผู้เป็นจอมเนื้อ มีเท้าย้อมดีแล้ว ไม่อาศัยอยู่ในป่าช้าหรือกองหยากเยื่อ แต่จะเข้าไปสู่ป่าหิมพานต์กว้าง ๓ หมื่นโยชน์อาศัยอยู่ในถ้ำมณีเท่านั้น เหมือนพระยาช้างฉัททันต์ไม่เกิดขึ้นในตระกูลช้าง ๙ ตระกูล (นอกนี้) มีตระกูลช้างกาฬาวกะเท่านั้น เกิดขึ้นในตระกูลฉัททันต์เท่านั้น เหมือนพระยาม้าวลาหกไม่เกิดในตระกูลลา หรือตระกูลล้อ แต่จะเกิดในตระกูลสินธพที่ฝั่งแม่น้ำสินธุเท่านั้น เหมือนแก้วมณีหรดาล อันให้สิ่งที่น่าปรารถนาได้ทุกอย่างไม่เกิดที่กองหยากเยื่อ หรือที่กองฝุ่นและภูเขาเป็นต้น เกิดขึ้นภายในภูเขาเวปุลละเท่านั้น เหมือนพระยาปลาติมิระและปิงคละไม่เกิดที่สระโบกขรณีเล็กๆ เกิดที่มหาสมุทรลึก ๘๔,๐๐๐ โยชน์เท่านั้น เหมือนพระยาครุฑสูง ๑๕๐ โยชน์ ไม่อาศัยอยู่ในป่าฟัก เป็นต้น ที่ประตูบ้านและนิคม แต่จะดำลงมหาสมุทร อาศัยอยู่ที่ป่าไม้งิ้วเท่านั้น เหมือนหงส์ทองธตรฐไม่อาศัยอยู่ในหลุมที่ประตูบ้าน แต่มีหงส์บริวาร ๙๐,๐๐๐ อาศัยอยู่ที่ภูเขาจิตรกูฏ และเหมือนพระเจ้าจักรพรรดิผู้เป็นใหญ่แห่งทวีปทั้ง ๔ ไม่เกิดในตระกูลต่ำ เกิดในตระกูลกษัตริย์ผู้มีชาติไม่ปนกันเท่านั้น ด้วยเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า สุภัททะ...ผู้รู้ทั่วถึง ฯ

๒.๓.๕ เรื่อง ภิกษุ ๕๐๐ รูป

ธรรมเหล่านี้ ได้แก่ สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมสมาธิ ชื่อว่า มรรค มีองค์ ๘ ในคำว่า มคฺคานฏฺฐงฺคิโก ฯ บรรดามรรคเหล่านั้น สัมมาทิฏฐิ อาศัยวิเวก อาศัยวิราคะ อาศัยนิโรธ น้อมไปในการสละ มีการกำจัดราคะเป็นที่สุด มีการกำจัดโทสะเป็นที่สุด มีการกำจัดโมหะเป็นที่สุด น้อมไปในพระนิพพาน โน้มไปในพระนิพพาน เงื้อมไปในพระนิพพาน, บรรดามรรคเหล่านั้น สัมมาทิฏฐิอาศัยวิเวก คือ อาศัยกายวิเวก อาศัยจิตวิเวก อาศัยอุปธิวิเวก, อาศัยวิราคะ คือ อาศัยสำรอกราคะ อาศัยสำรอกโทสะ อาศัยสำรอกโมหะ, อาศัยนิโรธ คือ อาศัยดับราคะ อาศัยดับโทสะ อาศัยดับโมหะ อาศัยดับขันธ์ ๕ อาศัยดับอายตนะ ๑๒ อาศัยดับธาตุ ๑๘ อาศัยดับอาสวะ อาศัยดับโอฆะ อาศัยดับกิเลสเครื่องประกอบ อาศัยดับอุปาทาน อาศัยดับกิเลสเครื่องร้อยรัด อาศัยดับนิวรณ์ อาศัยดับอนุสัย อาศัยดับสังโยชน์ อาศัยดับกิเลส อาศัยดับมลทิน อาศัยดับการแสวงหา อาศัยดับกิเลสเพียงดังลิ่ม อาศัยกิเลสเครื่องกำจัด อาศัยดับภพ อาศัยดับความเป็นทุกข์ อาศัยดับเวทนา อาศัยดับตัณหา ๓ อาศัยดับตัณหา ๖ อาศัยประพฤติด้วยอำนาจตัณหา ๑๘ อาศัยประพฤติด้วยอำนาจตัณหา ๓๖ อาศัยประพฤติด้วยอำนาจตัณหา ๑๐๘, น้อมไปในความสละ คือ น้อมไปในการสละออกจากการแล่นไปในภพ น้อมไปในการสละด้วยการบริจาค พึงทราบวิเคราะห์ในบทว่า สัมมาทิฏฐิฯ

ธรรมชาติ ชื่อว่า สัมมาทิฏฐิ เพราะเห็นโดยชอบ, เพราะเห็นรูปขันธ์โดยชอบ, เพราะเห็นรูปขันธ์เกิดโดยชอบ, เพราะเห็นรูปขันธ์ดับโดยชอบ, เพราะ เห็นปฏิปทาเครื่องถึงความดับรูปขันธ์, เพราะเห็นโดยชอบว่า รูปขันธ์เกิด เพราะอวิชชาเกิด, เพราะเห็นโดยชอบว่า รูปขันธ์เกิด เพราะตัณหาเกิด, เพราะเห็นโดยชอบว่า รูปขันธ์เกิด เพราะอุปาทานเกิด, เพราะเห็นโดยชอบว่า รูปขันธ์เกิด เพราะกรรมเกิด, เพราะเห็นโดยชอบว่า รูปขันธ์เกิด เพราะอาหารเกิด, เพราะเห็นโดยชอบว่า รูปขันธ์ดับ เพราะอวิชชาดับ, เพราะเห็นโดยชอบว่า รูปขันธ์ดับ เพราะตัณหาดับ, เพราะเห็นโดยชอบว่า รูปขันธ์ดับ เพราะอุปาทานดับ, เพราะเห็นโดยชอบว่า รูปขันธ์ดับ เพราะกรรมดับ, เพราะเห็นโดยชอบว่า รูปขันธ์ดับ เพราะอาหารดับ, ชื่อว่า สัมมาทิฏฐิ เพราะเห็นเวทนาขันธ์โดยชอบ, เพราะเห็นเวทนาขันธ์เกิดขึ้นโดยชอบ, เพราะเห็นเวทนาขันธ์ดับโดยชอบ, เพราะเห็นปฏิปทาเครื่องถึงความดับเวทนาขันธ์โดยชอบ, เพราะเห็นโดยชอบว่า เวทนาขันธ์เกิด เพราะอวิชชาเกิด, เพราะเห็นโดยชอบว่า เวทนาขันธ์เกิด เพราะตัณหาเกิด, เพราะเห็นโดยชอบว่า เวทนาขันธ์เกิด เพราะอุปาทานเกิด, เพราะเห็นโดยชอบว่า เวทนาขันธ์เกิด เพราะกรรมเกิด, เพราะเห็นโดยชอบว่า เวทนาขันธ์เกิด เพราะอาหารเกิด, เพราะเห็นโดยชอบว่า เวทนาขันธ์ดับ เพราะอวิชชาดับ, เพราะเห็นโดยชอบว่า เวทนาขันธ์ดับ เพราะตัณหาดับ, เพราะเห็นโดยชอบว่า เวทนาขันธ์ดับ เพราะอุปาทานดับ, เพราะเห็นโดยชอบว่า เวทนาขันธ์ดับ เพราะกรรมดับ, เพราะเห็นโดยชอบว่า เวทนาขันธ์ดับ เพราะผัสสะดับ,ชื่อว่า สัมมาทิฏฐิ เพราะเห็นสัญญาขันธ์โดยชอบ, เพราะเห็นสัญญาขันธ์เกิดขึ้นโดยชอบ, เพราะเห็นสัญญาขันธ์ดับโดยชอบ, เพราะเห็นปฏิปทาเครื่องถึงความดับแห่งสัญญาขันธ์โดยชอบ, เพราะเห็นโดยชอบว่า สัญญาขันธ์เกิด เพราะอวิชชาเกิด, เพราะเห็นโดยชอบว่า สัญญาขันธ์เกิด เพราะตัณหาเกิด, เพราะเห็นโดยชอบว่า สัญญาขันธ์เกิด เพราะอุปาทานเกิด, เพราะเห็นโดยชอบว่า สัญญาขันธ์เกิด เพราะกรรมเกิด, เพราะเห็นโดยชอบว่า สัญญาขันธ์เกิด เพราะอาหารเกิด, เพราะเห็นโดยชอบว่า สัญญาขันธ์ดับ เพราะอวิชชาดับ, เพราะเห็นโดยชอบว่า สัญญาขันธ์ดับ เพราะตัณหาดับ, เพราะเห็นโดยชอบว่า สัญญาขันธ์

ดับ เพราะอุปาทานดับ, เพราะเห็นโดยชอบว่า สัญญาขันธ์ดับ เพราะกรรมดับ, เพราะเห็นโดยชอบว่า สัญญาขันธ์ดับ เพราะผัสสะดับ

ชื่อว่า สัมมาทิฏฐิ เพราะเห็นสังขารขันธ์โดยชอบ, เพราะเห็นสังขารขันธ์เกิดขึ้นโดยชอบ, เพราะเห็นสังขารขันธ์ดับโดยชอบ, เพราะเห็นปฏิปทาเครื่องถึงความดับแห่งสังขารขันธ์โดยชอบ, เพราะเห็นโดยชอบว่า สังขารขันธ์เกิด เพราะอวิชชาเกิด, เพราะเห็นโดยชอบว่า สังขารขันธ์เกิด เพราะตัณหาเกิด, เพราะเห็นโดยชอบว่า สังขารขันธ์เกิด เพราะอุปาทานเกิด, เพราะเห็นโดยชอบว่า สังขารขันธ์เกิด เพราะกรรมเกิด, เพราะเห็นโดยชอบว่า สังขารขันธ์เกิด เพราะอาหารเกิด, เพราะเห็นโดยชอบว่า สังขารขันธ์ดับ เพราะอวิชชาดับ, เพราะเห็นโดยชอบว่า สังขารขันธ์ดับ เพราะตัณหาดับ, เพราะเห็นโดยชอบว่า สังขารขันธ์ดับ เพราะอุปาทานดับ, เพราะเห็นโดยชอบว่า สังขารขันธ์ดับ เพราะกรรมดับ, เพราะเห็นโดยชอบว่า สังขารขันธ์ดับ เพราะผัสสะดับ, ชื่อว่า สัมมาทิฏฐิ เพราะเห็นวิญญาณขันธ์โดยชอบ, เพราะเห็นวิญญาณขันธ์เกิดขึ้นโดยชอบ, เพราะเห็นวิญญาณขันธ์ดับโดยชอบ, เพราะเห็นปฏิปทาเครื่องถึงความดับแห่งวิญญาณขันธ์โดยชอบ, เพราะเห็นโดยชอบว่า วิญญาณขันธ์เกิด เพราะอวิชชาเกิด, เพราะเห็นโดยชอบว่า วิญญาณขันธ์เกิด เพราะตัณหาเกิด, เพราะเห็นโดยชอบว่า วิญญาณขันธ์เกิด เพราะอุปาทานเกิด, เพราะเห็นโดยชอบว่า วิญญาณขันธ์เกิด เพราะกรรมเกิด, เพราะเห็นโดยชอบว่า วิญญาณขันธ์เกิด เพราะอาหารเกิด, เพราะเห็นโดยชอบว่า วิญญาณขันธ์ดับ เพราะอวิชชาดับ, เพราะเห็นโดยชอบว่า วิญญาณขันธ์ดับ เพราะตัณหาดับ, เพราะเห็นโดยชอบว่า วิญญาณขันธ์ดับ เพราะอุปาทานดับ, เพราะเห็นโดยชอบว่า วิญญาณขันธ์ดับ เพราะกรรมดับ, เพราะเห็นโดยชอบว่า วิญญาณขันธ์ดับ เพราะนามรูปดับ

ชื่อว่า สัมมาทิฏฐิ เพราะเห็นชราและมรณะโดยชอบ, เพราะเห็นชราและมรณะเกิดโดยชอบ, เพราะเห็นชราและมรณะดับโดยชอบ, เพราะเห็นปฏิปทาเครื่องถึงความดับแห่งชราและมรณะโดยชอบ, ชื่อว่า สัมมาทิฏฐิ เพราะเห็นชาติโดยชอบ, เพราะเห็นชาติเกิดโดยชอบ, เพราะเห็นชาติดับโดยชอบ, เพราะเห็นปฏิปทาเครื่องถึงความดับแห่งชาติโดยชอบ, ชื่อว่า สัมมาทิฏฐิ เพราะเห็นภพโดยชอบ, เพราะเห็นภพเกิดโดยชอบ, เพราะเห็นภพดับโดยชอบ, เพราะเห็นปฏิปทาเครื่องถึงความดับแห่งภพโดยชอบ, ชื่อว่า สัมมาทิฏฐิ เพราะเห็นอุปาทานโดยชอบ, เพราะเห็นอุปาทานเกิดโดยชอบ, เพราะเห็นอุปาทานดับโดยชอบ, เพราะเห็นปฏิปทาเครื่องถึงความดับแห่งอุปาทานโดยชอบ, ชื่อว่า สัมมาทิฏฐิ เพราะเห็นตัณหาโดยชอบ, เพราะเห็นตัณหาเกิดโดยชอบ, เพราะเห็นตัณหาดับโดยชอบ, เพราะเห็นปฏิปทาเครื่องถึงความดับแห่งตัณหาโดยชอบ, ชื่อว่า สัมมาทิฏฐิ เพราะเห็นเวทนาโดยชอบ, เพราะเห็นเวทนาเกิดโดยชอบ, เพราะเห็นเวทนาดับโดยชอบ, เพราะเห็นปฏิปทาเครื่องถึงความดับแห่งเวทนาโดยชอบ, ชื่อว่า สัมมาทิฏฐิ เพราะเห็นผัสสะโดยชอบ, เพราะเห็นผัสสะเกิดโดยชอบ, เพราะเห็นผัสสะดับโดยชอบ, เพราะเห็นปฏิปทาเครื่องถึงความดับแห่งผัสสะโดยชอบ, ชื่อว่า สัมมาทิฏฐิ เพราะเห็นสฬายตนะโดยชอบ, เพราะเห็นสฬายตนะเกิดโดยชอบ, เพราะเห็นสฬายตนะดับโดยชอบ, เพราะเห็นปฏิปทาเครื่องถึงความดับแห่งสฬายตนะโดยชอบ, ชื่อว่า สัมมาทิฏฐิ เพราะเห็นนามรูปโดยชอบ, เพราะเห็นนามรูปเกิดโดยชอบ, เพราะเห็นนามรูปดับโดยชอบ, เพราะเห็นปฏิปทาเครื่องถึงความดับแห่งนามรูปโดยชอบ, ชื่อว่า สัมมาทิฏฐิ เพราะเห็นวิญญาณโดยชอบ, เพราะเห็นวิญญาณเกิดโดยชอบ, เพราะเห็นวิญญาณดับโดยชอบ, เพราะเห็นปฏิปทาเครื่องถึงความดับแห่งวิญญาณโดยชอบ, ชื่อว่า สัมมาทิฏฐิ เพราะเห็นสังขารโดยชอบ, เพราะเห็นสังขารเกิดโดยชอบ, เพราะ

เห็นสังขารดับโดยชอบ, เพราะเห็นปฏิปทาเครื่องถึงความดับแห่งสังขารโดยชอบ, มรรคทั้งหลายมีสัมมาสังกัปปะเป็นต้น โดยการยกเนื้อความ และโดยความหมายแห่งคำ เหมือนสัมมาทิฏฐิ เพราะเหตุนั้น มรรคมีองค์ ๘ มีสัมมาทิฏฐิเป็นต้น มีหลายร้อยประเภท หลายพันประเภท หลายแสนประเภท เป็นธรรมประเสริฐสุด เจริญสุด อธิบายว่า ประเสริฐ เลิศ สูงสุด แห่งมรรคทั้งหลาย ฯ

ถามว่า มรรคมีองค์ ๘ นั่น มีอะไรเป็นตัวนำ มีอะไรเป็นนิมิต มรรคมีองค์ ๘ นั่น เกิดขึ้นเพื่อความเกิดขึ้นแห่งธรรมอะไร ? แก้ว่า ความเป็นกัลยาณมิตร ความถึงพร้อมแห่งศีล ความถึงพร้อมแห่งความพอใจ ความถึงพร้อมแห่งประโยชน์ ความถึงพร้อมแห่งความไม่ประมาท ความถึงพร้อมแห่งโยนิโสมนสิการ นั่นเป็นตัวนำ (แห่งมรรค) นั่นเป็นบุรพนิมิตแห่งมรรค มรรคมีองค์ ๘ นั่น พึงทราบว่าเกิดขึ้นเพื่อความเกิดขึ้นแห่งธรรมทั้งหลายเหล่านั่น ฯ เหมือนดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า ภิกษุทั้งหลาย ความเป็นกัลยาณมิตรเป็นตัวนำ เป็นบุรพนิมิต เพื่อความเกิดขึ้นแห่งอริยมรรคมีองค์ ๘ เหมือนดวงอาทิตย์ที่กำลังอุทัยมีแสงอรุณเป็นบุรพนิมิต ภิกษุผู้มีกัลยาณมิตรพึงหวังข้อนั่นได้ว่า จักเจริญอริยมรรคมีองค์ ๘ จักทำอริยมรรคมีองค์ ๘ ให้มาก ฯ

ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้เป็นกัลยาณมิตรเจริญอริยมรรคมีองค์ ๘ กระทำอริยมรรคมีองค์ ๘ ให้มากอย่างไร ฯ ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้เป็นกัลยาณมิตรในพระธรรมวินัยนี้ เจริญสัมมาทิฏฐิ อาศัยวิเวก อาศัยวิราคะ อาศัยนิโรธ น้อมไปสู่การสละ ฯ ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้เป็นกัลยาณมิตรในพระธรรมวินัยนี้ เจริญสัมมาสังกัปปะ...สัมมาวาจา...สัมมากัมมันตะ...สัมมาอาชีวะ...สัมมาวายามะ...สัมมาสติ...สัมมาสมาธิ อาศัยวิเวก อาศัยวิราคะ อาศัยนิโรธ น้อมไปสู่การสละ ฯ ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้เป็นกัลยาณมิตรเจริญอริยมรรคมีองค์ ๘ กระทำอริยมรรคมีองค์ ๘ ให้มากอย่าง อย่างนี้แล ฯ เหมือนพระอาทิตย์กำลังอุทัยมีแสงอรุณเป็นตัวนำ เป็นบุรพนิมิต ฯ ความถึงพร้อมแห่งศีล เป็นตัวนำ เป็นบุรพนิมิต เพื่อความเกิดขึ้นแห่งอริยมรรคมีองค์ ๘ เหมือนดวงอาทิตย์ที่กำลังอุทัยมีแสงอรุณเป็นบุรพนิมิต ภิกษุผู้ถึงพร้อมด้วยศีลพึงหวังข้อนั่นได้ว่า จักเจริญอริยมรรคมีองค์ ๘ จักทำอริยมรรคมีองค์ ๘ ให้มาก ฯ ความถึงพร้อมแห่งความพอใจ เป็นตัวนำ เป็นบุรพนิมิต เพื่อความเกิดขึ้นแห่งอริยมรรคมีองค์ ๘ เหมือนดวงอาทิตย์ที่กำลังอุทัยมีแสงอรุณเป็นบุรพนิมิต ภิกษุผู้ถึงพร้อมด้วยความพอใจพึงหวังข้อนั่นได้ว่า จักเจริญอริยมรรคมีองค์ ๘ จักทำอริยมรรคมีองค์ ๘ ให้มาก ฯ ภิกษุทั้งหลาย ความถึงพร้อมแห่งประโยชน์ เป็นตัวนำ เป็นบุรพนิมิต เพื่อความเกิดขึ้นแห่งอริยมรรคมีองค์ ๘ เหมือนดวงอาทิตย์ที่กำลังอุทัยมีแสงอรุณเป็นบุรพนิมิต ภิกษุผู้ถึงพร้อมด้วยประโยชน์พึงหวังข้อนั่นได้ว่า จักเจริญอริยมรรคมีองค์ ๘ จักทำอริยมรรคมีองค์ ๘ ให้มาก อย่างไร ฯ ภิกษุทั้งหลาย ความถึงพร้อมแห่งความไม่ประมาท เป็นตัวนำ เป็นบุรพนิมิต เพื่อความเกิดขึ้นแห่งอริยมรรคมีองค์ ๘ เหมือนดวงอาทิตย์ที่กำลังอุทัยมีแสงอรุณเป็นบุรพนิมิต ภิกษุผู้ถึงพร้อมด้วยความไม่ประมาทพึงหวังข้อนั่นได้ว่า จักเจริญอริยมรรคมีองค์ ๘ จักทำอริยมรรคมีองค์ ๘ ให้มาก อย่างไร ฯ ภิกษุทั้งหลาย ความถึงพร้อมแห่งโยนิโสมนสิการ เป็นตัวนำ เป็นบุรพนิมิต เพื่อความเกิดขึ้นแห่งอริยมรรคมีองค์ ๘ เหมือนดวงอาทิตย์ที่กำลังอุทัยมีแสงอรุณเป็นบุรพนิมิต ภิกษุผู้ถึงพร้อมด้วยโยนิโสมนสิการพึงหวังข้อนั่นได้ว่า จักเจริญอริยมรรคมีองค์ ๘ จักทำอริยมรรคมีองค์ ๘ ให้มาก อย่างไร ฯ ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้ถึงพร้อมด้วยโยนิโสมนสิการ ในพระธรรมวินัยนี้ เจริญสัมมาทิฏฐิ อาศัยวิเวก อาศัยวิราคะ อาศัยนิโรธ น้อมไปสู่ความสละ ฯ ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้ถึงพร้อมด้วยโยนิโสมนสิการ ในพระธรรมวินัยนี้ เจริญสัมมาสังกัปปะ...สัมมาวาจา...สัมมากัมมันตะ...สัมมาอาชีวะ...สัมมาวายามะ...สัมมาสติ...สัมมาสมาธิ อาศัย

วิเวก อาศัยวิราคะ อาศัยนิโรธ น้อมไปสู่ความสละ ฯ ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้ถึงพร้อมด้วยโยนิโสมนสิการ เจริญอริยมรรคมีองค์ ๘ กระทำอริยมรรคมีองค์ ๘ ให้มาก อย่างนี้แล ฯ บรรดาธรรมทั้งหลายที่เป็นตัวนำ เป็นบุรพนิมิต แห่งมรรคมีองค์ ๘ ความเป็นผู้มีกัลยาณมิตรนั่นแล เป็นตัวนำแห่งตัวนำ เป็นบุรพนิมิตแห่งบุรพนิมิต เป็นตัวนำกว่า เป็นตัวนำที่สุด เป็นบุรพนิมิตกว่า เป็นบุรพนิมิตที่สุด ประเสริฐสุด เจริญสุด เลิศ สูงสุด ยิ่ง ประเสริฐ ประเสริฐกว่า ประเสริฐที่สุด เป็นหัวหน้า ฯ ถามว่า เพราะเหตุไร ฯ แก้ว่า เพราะความเป็นผู้มีกัลยาณมิตรนั้นถึงความเป็นพรหมจรรย์บริบูรณ์ ฯ ด้วยเหตุนั้นพระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า พระอานนท์ผู้มีอายุ ได้กราบทูลคำนั่นกะพระผู้มีพระภาคว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ความเป็นผู้มีกัลยาณมิตร ความเป็นผู้มีสหายดี ความเป็นผู้มีเพื่อนดี เป็นครึ่งหนึ่งของพรหมจรรย์ ฯ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า อานนท์ อย่ากล่าวอย่างนั้น อานนท์ อย่ากล่าวอย่างนั้น ฯ อานนท์ ความจริง ความเป็นผู้มีกัลยาณมิตร ความเป็นผู้มีสหายดี ความเป็นผู้มีเพื่อนดี เป็นทั้งหมดของพรหมจรรย์ อานนท์ ภิกษุผู้มีกัลยาณมิตร ผู้มีสหายดี ผู้มีเพื่อนดี พึงหวังข้อนั่นได้ว่า จักเจริญอริยมรรคมีองค์ ๘ จักทำอริยมรรคมีองค์ ๘ ให้มาก อานนท์ ภิกษุผู้มีกัลยาณมิตร ผู้มีสหายดี ผู้มีเพื่อนดี เจริญอริยมรรคมีองค์ ๘ ทำอริยมรรคมีองค์ ๘ ให้มากอย่างไร อานนท์ ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ เจริญสัมมาทิฏฐิ อาศัยวิเวก อาศัยวิราคะ อาศัยความดับ น้อมไปสู่การสละ เจริญสัมมาสังกัปปะ...สัมมาวาจา...สัมมากัมมันตะ...สัมมาอาชีวะ...สัมมาวายามะ...สัมมาสติ...สัมมาสมาธิ อาศัยวิเวก อาศัยวิราคะ อาศัยนิโรธ น้อมไปสู่ความสละ อานนท์ ภิกษุผู้เป็นกัลยาณมิตร ผู้มีสหายดี ผู้มีเพื่อนดี เจริญอริยมรรคมีองค์ ๘ ทำอริยมรรคมีองค์ ๘ ให้มาก อานนท์ พึงทราบข้อนั่นโดยนัยนี้แล เหมือนความผู้มีกัลยาณมิตร ความเป็นผู้มีสหายดี ความเป็นผู้มีเพื่อนดี เป็นพรหมจรรย์ทั้งสิ้น อานนท์ เพราะอาศัยกัลยาณมิตรเช่นเรา สัตว์ทั้งหลาย ผู้มีการเกิดเป็นธรรม ย่อมพ้นจากการเกิด สัตว์ทั้งหลาย ผู้มีความแก่เป็นธรรม ย่อมพ้นจากความแก่ สัตว์ทั้งหลาย ผู้มีความตายเป็นธรรม ย่อมพ้นจากความตาย สัตว์ทั้งหลาย ผู้มีความโศก ความร่ำไรรำพัน ทุกข์ใจ เสียใจ ใจแห้งผากเป็นธรรม ย่อมพ้นจากความโศก ความร่ำไรรำพัน ทุกข์ใจ เสียใจ ใจแห้งผาก อานนท์ ข้อนั่นพึงทราบโดยบรรยายนี้แล เหมือนความเป็นผู้เป็นกัลยาณมิตร ความเป็นผู้มีสหายดี ความเป็นผู้มีเพื่อนดี เป็นพรหมจรรย์ทั้งสิ้น ฯ คำว่า ทุวิปทานญจ เป็นเพียงลักษณะเทียบเคียง บรรดาสัตว์ทั้งหลายทั้งปวง ผู้ไม่มีเท้า ผู้มี ๒ เท้า ผู้มี ๔ เท้า ผู้มีหลายเท้า ผู้มีรูป ผู้ไม่มีรูป ผู้มีสัญญา ผู้ไม่มีสัญญา ผู้มีสัญญาก็ไม่ใช่ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่ ผู้มีจักษุ ประเสริฐสุด เจริญสุด เลิศ สูงสุด ฯ เหมือนพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า ภิกษุทั้งหลาย สัตว์ทั้งหลาย ไม่มีเท้าก็ตาม มี ๒ เท้าก็ตาม มี ๔ เท้าก็ตาม มีหลายเท้าก็ตาม มีรูปก็ตาม ไม่มีรูปก็ตาม มีสัญญาก็ตาม ไม่มีสัญญาก็ตาม มีสัญญาก็ไม่ใช่ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่ก็ตาม ตถาคต บัณฑิตกล่าวว่า เป็นเลิศ แห่ง (กว่า) สัตว์ทั้งหลายเหล่านั้น ฯ

๒.๓.๖ เรื่องพระติสสเถระผู้ประกอบความเพียร

บทว่า กุสีโต คือ ผู้ประกอบด้วยเหตุแห่งความเกียจคร้าน ๘ อย่าง ฯ เหตุแห่งความเกียจคร้าน ๘ อย่าง พึงทราบอย่างนี้ ฯ ภิกษุทั้งหลาย เหตุแห่งความเกียจคร้าน ๘ อย่าง เหล่านี้ ฯ ๘ อย่าง เหล่าไหน ฯ ได้แก่

๑. ภิกษุทั้งหลาย มีการงานที่ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้พึงทำ ฯ เธอมีความคิดอย่างนี้ว่า ก็การงานแล เป็นสิ่งที่เราพึงทำ เมื่อเราทำการงาน กายจะลำบาก อย่ากระนั้นเลย เราจะนอน ดังนี้แล้ว

เธอก็นอน ไม่ปรารภความเพียร เพื่อถึงธรรมที่ยังไม่ถึง เพื่อบรรลุธรรมที่ยังไม่บรรลุ เพื่อกระทำให้แจ้งธรรมที่ยังไม่ทำให้แจ้ง ภิกษุทั้งหลาย นี้แลเป็นเหตุแห่งความเกียจคร้านที่ ๑

๒. ภิกษุทั้งหลาย ยังมีอยู่อีก ภิกษุทำการงานแล้ว เธอมีความคิดอย่างนี้ว่า เราแล ได้ทำการงานแล้ว แต่ว่า เมื่อเราทำการงานแล กายลำบาก อย่ากระนั้นเลย เราจะนอน ดังนี้แล้วเธอก็นอน ไม่ปรารภความเพียร เพื่อถึงธรรมที่ยังไม่ถึง เพื่อบรรลุธรรมที่ยังไม่บรรลุ เพื่อทำให้แจ้งธรรมที่ยังไม่ทำให้แจ้ง ภิกษุทั้งหลาย นี้แลเป็นเหตุแห่งความเกียจคร้านที่ ๒

๓. ภิกษุทั้งหลาย ยังมีอยู่อีก หนทางอันภิกษุพึงไป เธอมีความคิดอย่างนี้ว่า หนทางแลเป็นสิ่งที่เราจักพึงไป แต่เมื่อเราเดินทางแล กายจักลำบาก อย่ากระนั้นเลย เราจะนอน ดังนี้แล้วเธอก็นอน ไม่ปรารภความเพียร เพื่อถึงธรรมที่ยังไม่ถึง เพื่อบรรลุธรรมที่ยังไม่บรรลุ เพื่อทำให้แจ้งธรรมที่ยังไม่ทำให้แจ้ง ภิกษุทั้งหลาย นี้แลเป็นเหตุแห่งความเกียจคร้านที่ ๓

๔. ภิกษุทั้งหลาย ยังมีอยู่อีก ภิกษุเดินทางแล้ว เธอมีความคิดอย่างนี้ว่า เราแลได้เดินทางแล้ว แต่ว่าเมื่อเราเดินทาง กายลำบาก อย่ากระนั้นเลย เราจะนอน ดังนี้แล้วเธอก็นอน ไม่ปรารภความเพียร เพื่อถึงธรรมที่ยังไม่ถึง เพื่อบรรลุธรรมที่ยังไม่บรรลุ เพื่อทำให้แจ้งธรรมที่ยังไม่ทำให้แจ้ง ภิกษุทั้งหลาย นี้แลเป็นเหตุแห่งความเกียจคร้านที่ ๔

๕. ภิกษุทั้งหลาย ยังมีอยู่อีก ภิกษุเที่ยวไปสู่บ้านหรือนิคมเพื่อบิณฑบาต ไม่ได้โภชนะเศร้าหมองหรือประณีตเพียงพอตามความต้องการ เธอมีความคิดอย่างนี้ว่า เราแล เที่ยวไปสู่บ้านหรือนิคมเพื่อบิณฑบาต ไม่ได้โภชนะเศร้าหมองหรือประณีตเพียงพอตามความต้องการ กายของเราลำบาก ไม่ควรแก่การงาน อย่ากระนั้นเลย เราจะนอน ดังนี้แล้วเธอก็นอน ไม่ปรารภความเพียร เพื่อถึงธรรมที่ยังไม่ถึง เพื่อบรรลุธรรมที่ยังไม่บรรลุ เพื่อทำให้แจ้งธรรมที่ยังไม่ทำให้แจ้ง ภิกษุทั้งหลาย นี้แลเป็นเหตุแห่งความเกียจคร้านที่ ๕

๖. ภิกษุทั้งหลาย มีอยู่อีก ภิกษุเที่ยวไปสู่บ้านหรือนิคมเพื่อบิณฑบาต ได้โภชนะเศร้าหมองหรือประณีตเพียงพอตามความต้องการ เธอมีความคิดอย่างนี้ว่า เราแล เที่ยวไปสู่บ้านหรือนิคมเพื่อบิณฑบาต ได้โภชนะเศร้าหมองหรือประณีตเพียงพอตามความต้องการ กายของเราหนัก ไม่ควรแก่การงาน เหมือนถั่วราชมาสชุ่มน้ำ อย่ากระนั้นเลย เราจะนอน ดังนี้แล้วเธอก็นอน ไม่ปรารภความเพียร เพื่อถึงธรรมที่ยังไม่ถึง เพื่อบรรลุธรรมที่ยังไม่บรรลุ เพื่อทำให้แจ้งธรรมที่ยังไม่ทำให้แจ้ง ภิกษุทั้งหลาย นี้แลเป็นเหตุแห่งความเกียจคร้านที่ ๖

๗. ภิกษุทั้งหลาย ยังมีอยู่อีก อาพาธเพียงเล็กน้อยเกิดขึ้นแก่ภิกษุ เธอมีความคิดอย่างนี้ว่า อาพาธเพียงเล็กน้อยนี้ มีข้ออ้างที่จะนอนได้ อย่ากระนั้นเลย เราจะนอน ดังนี้แล้วเธอก็นอน ไม่ปรารภความเพียร เพื่อถึงธรรมที่ยังไม่ถึง เพื่อบรรลุธรรมที่ยังไม่บรรลุ เพื่อทำให้แจ้งธรรมที่ยังไม่ทำให้แจ้ง ภิกษุทั้งหลาย นี้แลเป็นเหตุแห่งความเกียจคร้านที่ ๗

๘. ภิกษุทั้งหลาย ยังมีอยู่อีก ภิกษุเพิ่งหายอาพาธ เธอมีความคิดอย่างนี้ว่า เราแลหายจากอาพาธแล้ว แต่หายจากอาพาธยังไม่นาน กายของเรายังอ่อนแอ ไม่ควรแก่การงาน อย่ากระนั้นเลย เราะนอน ดังนี้แล้วเธอก็นอน ไม่ปรารภความเพียร เพื่อถึงธรรมที่ยังไม่ถึง เพื่อบรรลุธรรมที่ยังไม่บรรลุ เพื่อทำให้แจ้งธรรมที่ยังไม่ทำให้แจ้ง ภิกษุทั้งหลาย นี้แลเป็นเหตุแห่งความเกียจคร้านที่ ๘ ฯ

พึงทราบวิเคราะห์ในคำว่า กุสีตวตฺถุ นั้น ดังนี้ เมื่อควรกล่าวว่า ภิกษุเป็นผู้เกียจคร้านหรือจมโดยอาการเกียจคร้าน เหตุนั้น ชื่อว่า กุสีทะ ท่านแปลง ท เป็น ต แล้วกล่าวว่า กุสีตะ ฯ ภิกษุ

ประกอบด้วยเหตุแห่งความเกียจคร้าน ๘ อย่าง เหล่านี้ ย่อมไม่ประสบอริยมรรคมีองค์ ๘ ด้วยปัญญา อธิบายว่า ภิกษุกำจัดเหตุแห่งความเกียจคร้าน ๘ อย่างเหล่านี้ได้แล้ว ประกอบด้วยเหตุปรารภความเพียร ๘ อย่าง จึงจะประสบอริยมรรคมีองค์ ๘ ด้วยปัญญา ฯ ในคำนั้น พึงทราบเหตุปรารภความเพียร ๘ อย่าง ดังต่อไปนี้ ฯ

ภิกษุทั้งหลาย เหตุปรารภความเพียร ๘ อย่าง เหล่านี้ ฯ ๘ อย่าง เหล่าไหน ฯ ได้แก่

๑. มีการงานที่ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้พึงกระทำ เธอคิดอย่างนี้ว่า การงานแล เป็นสิ่งที่เราพึงทำ เมื่อเราทำการงานแล ไม่ใช่สิ่งที่ทำได้ง่าย เพื่อมนสิการคำสอนของพระพุทธเจ้าทั้งหลายอย่ากระนั้นเลย เราจะรีบปรารภความเพียร เพื่อถึงธรรมที่ยังไม่ถึง เพื่อบรรลุธรรมที่ยังไม่บรรลุ เพื่อทำให้แจ้งธรรมที่ยังไม่ทำให้แจ้ง ดังนี้แล้วเธอก็ปรารภความเพียร เพื่อถึงธรรมที่ยังไม่ถึง เพื่อบรรลุธรรมที่ยังไม่บรรลุ เพื่อทำให้แจ้งธรรมที่ยังไม่ทำให้แจ้ง ภิกษุทั้งหลาย นี้เป็นเหตุปรารภความเพียรที่ ๑

๒. ภิกษุทั้งหลาย ยังมีอยู่อีก ภิกษุทำการงานแล้ว เธอมีความคิดอย่างนี้ว่า เราแลได้ทำการงานแล้ว เราเมื่อทำการงานแล ไม่ได้อาจแล้วเพื่อมนสิการคำสอนของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย อย่ากระนั้นเลย เราจะปรารภความเพียร เพื่อถึงธรรมที่ยังไม่ถึง เพื่อบรรลุธรรมที่ยังไม่บรรลุ เพื่อทำให้แจ้งธรรมที่ยังไม่ทำให้แจ้ง ดังนี้แล้วเธอก็ปรารภความเพียร เพื่อถึงธรรมที่ยังไม่ถึง เพื่อบรรลุธรรมที่ยังไม่บรรลุ เพื่อทำให้แจ้งธรรมที่ยังไม่ทำให้แจ้ง ภิกษุทั้งหลาย นี้เป็นเหตุปรารภความเพียรที่ ๒

๓. ภิกษุทั้งหลาย ยังมีอยู่อีก ภิกษุพึงต้องเดินทาง เธอคิดอย่างนี้ว่า เราจักพึงต้องเดินทางแล แต่ว่าเราเมื่อเดินทางแล ไม่ได้อาจแล้วเพื่อมนสิการคำสอนของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย อย่ากระนั้นเลย เราจักปรารภความเพียร เพื่อถึงธรรมที่ยังไม่ถึง เพื่อบรรลุธรรมที่ยังไม่บรรลุ เพื่อทำให้แจ้งธรรมที่ยังไม่ทำให้แจ้ง ดังนี้แล้วเธอก็ปรารภความเพียร เพื่อถึงธรรมที่ยังไม่ถึง เพื่อบรรลุธรรมที่ยังไม่บรรลุ เพื่อทำให้แจ้งธรรมที่ยังไม่ทำให้แจ้ง ภิกษุทั้งหลาย นี้เป็นเหตุปรารภความเพียรที่ ๓

๔. ภิกษุทั้งหลาย ยังมีอยู่อีก ภิกษุพึงเดินทางแล้ว เธอคิดอย่างนี้ว่า เราแลได้เดินทางแล้ว แต่ว่าเราเมื่อเดินทางแล ไม่ได้อาจแล้วเพื่อมนสิการคำสอนของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย อย่ากระนั้นเลย เราจักปรารภความเพียร เพื่อถึงธรรมที่ยังไม่ถึง เพื่อบรรลุธรรมที่ยังไม่บรรลุ เพื่อทำให้แจ้งธรรมที่ยังไม่ทำให้แจ้ง ดังนี้แล้วเธอก็ปรารภความเพียร เพื่อถึงธรรมที่ยังไม่ถึง เพื่อบรรลุธรรมที่ยังไม่บรรลุ เพื่อทำให้แจ้งธรรมที่ยังไม่ทำให้แจ้ง ภิกษุทั้งหลาย นี้เป็นเหตุปรารภความเพียรที่ ๔

๕. ภิกษุทั้งหลาย ยังมีอยู่อีก ภิกษุเที่ยวไปสู่บ้านหรือนิคมเพื่อบิณฑบาต ไม่ได้โภชนะเศร้าหมองหรือประณีตตามความต้องการ เธอคิดอย่างนี้ว่า เราแลเที่ยวไปสู่บ้านหรือนิคมเพื่อบิณฑบาต ไม่ได้โภชนะเศร้าหมองหรือประณีตตามความต้องการ กายของเราเบา ควรแก่การงาน อย่ากระนั้นเลย เราจะปรารภความเพียร เพื่อถึงธรรมที่ยังไม่ถึง เพื่อบรรลุธรรมที่ยังไม่บรรลุ เพื่อทำให้แจ้งธรรมที่ยังไม่ทำให้แจ้ง ดังนี้แล้วเธอก็ปรารภความเพียร เพื่อถึงธรรมที่ยังไม่ถึง เพื่อบรรลุธรรมที่ยังไม่บรรลุ เพื่อทำให้แจ้งธรรมที่ยังไม่ทำให้แจ้ง ภิกษุทั้งหลาย นี้เป็นเหตุปรารภความเพียรที่ ๕

๖. ภิกษุทั้งหลาย ยังมีอยู่อีก ภิกษุเที่ยวไปสู่บ้านหรือนิคมเพื่อบิณฑบาต ได้โภชนะเศร้าหมองหรือประณีตตามความต้องการ เธอคิดอย่างนี้ว่า เราแลเที่ยวไปสู่บ้านหรือนิคมเพื่อบิณฑบาต ได้โภชนะเศร้าหมองหรือประณีตตามความต้องการ กายของเรามีกำลัง ควรแก่การงาน อย่ากระนั้นเลย เราจะปรารภความเพียร เพื่อถึงธรรมที่ยังไม่ถึง เพื่อบรรลุธรรมที่ยังไม่บรรลุ เพื่อทำให้แจ้งธรรมที่ยัง

ไม่ทำให้แจ้ง ดังนี้แล้วเธอก็ปรารภความเพียร เพื่อถึงธรรมที่ยังไม่ถึง เพื่อบรรลุธรรมที่ยังไม่บรรลุ เพื่อทำให้แจ้งธรรมที่ยังไม่ทำให้แจ้ง ภิกษุทั้งหลาย นี้เป็นเหตุปรารภความเพียรที่ ๖

๗. ภิกษุทั้งหลาย ยังมีอยู่อีก อาพาธเพียงเล็กน้อยเกิดขึ้นแก่ภิกษุ เธอคิดอย่างนี้ว่า อาพาธเพียงเล็กน้อยนี้เกิดขึ้นแล้วแลแก่เรา แต่เป็นไปได้ที่อาพาธนั้นพึงกำเริบ อย่ากระนั้นเลยเราจะรีบปรารภความเพียร เพื่อถึงธรรมที่ยังไม่ถึง เพื่อบรรลุธรรมที่ยังไม่บรรลุ เพื่อทำให้แจ้งธรรมที่ยังไม่ทำให้แจ้ง ดังนี้แล้วเธอก็ปรารภความเพียร เพื่อถึงธรรมที่ยังไม่ถึง เพื่อบรรลุธรรมที่ยังไม่บรรลุ เพื่อทำให้แจ้งธรรมที่ยังไม่ทำให้แจ้ง ภิกษุทั้งหลาย นี้เป็นเหตุปรารภความเพียรที่ ๗

๘. ภิกษุทั้งหลาย ยังมีอยู่อีก ภิกษุเพิ่งหายอาพาธ เธอมีความคิดอย่างนี้ว่า เราแลหายจากอาพาธแล้ว แต่หายจากอาพาธยังไม่นาน เป็นไปได้ที่อาพาธขอเราพึงกำเริบอีก อย่ากระนั้นเลยเราจะรีบปรารภความเพียร เพื่อถึงธรรมที่ยังไม่ถึง เพื่อบรรลุธรรมที่ยังไม่บรรลุ เพื่อทำให้แจ้งธรรมที่ยังไม่ทำให้แจ้ง ดังนี้แล้วเธอก็ปรารภความเพียร เพื่อถึงธรรมที่ยังไม่ถึง เพื่อบรรลุธรรมที่ยังไม่บรรลุ เพื่อทำให้แจ้งธรรมที่ยังไม่ทำให้แจ้ง ภิกษุทั้งหลาย นี้เป็นเหตุปรารภความเพียรที่ ๘ ภิกษุทั้งหลาย เหตุปรารภความเพียร ๘ อย่าง เหล่านี้แล ฯ

๒.๔ ลักษณะการประพันธ์

เนื้อหาคัมภีร์ ธมฺมปทมหาฏีกา เป็นการประพันธ์แบบร้อยแก้วผสมร้อยกรอง (วิมิสสะ) ตัวอย่างร้อยแก้ว เช่น

ปถมคาถาโย โย ตณฺหานุสโย ทุกฺขนิพฺพตฺตนเหตุภาเวน วุตฺโต ฯ โส กติวิโธ กีทิโส กตฺถ กถํ อุปฺปชฺชตีติ อาห “ยสฺส” ตฺยาทิ ฯ โส ฉตฺตึสวิโธ มนาปสวนทุทิฏฺฐิวฑฺฒนสภาโว อชฺฌตฺติกพาหิยปฺปเภเทสุ ทฺวาทสายตเนสุ อุปฺปชฺชติ ฯ เตสุ จ ปลิเวฐนสณฺฐิพฺพนสภาเวน ลตากาเรน อุปฺปชฺชตีติ อตฺโถ ฯ วฏฺฏมูลสงฺขาตํ ตณฺหํ กสฺมา ปณฺฑาย ฉินฺทิตพฺพนฺติ อาห “สริตานิ” ตฺยาทิ ฯ โสมนสฺสเหตุภูตาย ตณฺหาย ชาติชรูปคเหตุภาวโต ตํ ปณฺฑาย ฉินฺทิตพฺพนฺติ อตฺโถ ฯ ตสฺสา ตทุปคเหตุภาวํ ปากฏํ กตฺวา เทเสตุมาห “ตสินา” ตฺยาทิ ฯ ตจฺฉินฺทนสฺส ลทฺธคุณํ ทสฺเสนฺโต “ตสินาย” ตฺยาทิจตุตฺถคาถมาห ฯ ตจฺฉินฺทนํ วิราคสงฺขาตนิพฺพานาทิคมนตฺถนฺติ อตฺโถ ฯ เอวํ คาถานํ สานุสนฺธิกถา ทฏฺฐพฺพา ฯ น หิ เตปิฏเก พุทฺธวจเน อนนุสนฺธิกา กถา นาม นตฺถิ ฯ สพฺพํ หิ พุทฺธวจนํ สานุสนฺธิกํ เอวาติ ทฏฺฐพฺพํ ฯ

ตัวอย่างการประพันธ์ที่เป็นร้อยกรองหรือคาถา เช่น

นยา เอกตฺตนานตฺตา-
จตุธาติ ปวุจฺจนฺติ
เหตุผลสมฺพนฺเธน
ปวตฺโต เอกตฺตนโย
สกสกปจฺจเยหิ
โสว นานตฺตนโยติ
ตทุปฺปนฺนานํ ธมฺมานํ
พฺยาปารรหิตตฺตา โส-
ตถตฺธมฺมานุรูเปน
ธมฺมตานโย วิญฺเญยฺโย

พฺยาปารธมฺมตาวสา
กวินฺเทน สุธีมตา
สนฺตานานุปจฺเฉทโต
กวินฺเทน ปกาสิโต
นานาธมฺมานุปชฺชนํ
เวทิตพฺโต วิภาวินา
อวสวตฺติตฺตา ปน
พฺยาปาโรติ ปวุจฺจติ
ตถตฺผลานุปชฺชนํ
นยลกฺขณวิญฺญูนาติ ฯ

บทที่ ๓
เนื้อหาคัมภีร์ ธมฺมปทมหาฏีกา

ในบทนี้จะได้แปลคำอธิบายคัมภีร์ ธมฺมปทมหาฏีกา ที่ผู้แต่งได้เลือกอธิบายไว้ในแต่ละวรรค ซึ่งมีทั้งหมด ๒๖ วรรค ๑๙๒ เรื่อง ดังนี้

๓.๑ สหัสสวรรค

๑. เรื่อง อนัตถปุจฉกพราหมณ์

มานะหยาบ กระด้างยิ่ง ฯ บทว่า ทีฆโสณฺฑิยํ ความว่า ความเป็นนักเลงหญิง,นักเลงสกา ,และนักเลงสุรา สิ้นกาลนาน คือ สิ้นกาลยาวนาน ฯ บทว่า เอกสฺสทฺธานคมนํ คือ ไม่มีศรัทธา

๒. เรื่อง สังกิจจสามเณร

หางตาของสามเณร แตกแล้ว ด้วยขอเหล็ก เหตุนั้น สามเณร จึงชื่อว่า สังกิจจะ โดยนิรุตติ หรือ โดยคณะอาคติ หรือว่า โดยคณะมี ปิสารทรา เป็นต้น

๓.๒ ปาปวรรค

๑. เรื่อง จูเฬกสาฏกพราหมณ์

บทว่า มจฺเฉยฺยสหสฺสํ คือ มีจิตประกอบด้วยความตระหนี่อย่างมาก ก็ สหสฺส ศัพท์ มีการนับประมาณมิได้ เหมือนในบททั้งหลายว่า สหสฺสรังสี เป็นต้น ฯ ตร ศัพท์ ในบทว่า อภิตฺถเรถ นี้ ท่านเมื่อแสดง การกำหนดนับ ตุริต ศัพท์ เหมือนในบททั้งหลายเป็นต้นว่า อตรมานานํ ก็ดี ว่า กึนุ สนฺตรมาโน ก็ดี ว่า ตรมานรูโป ก็ดี, ทยา ศัพท์ กระทำการนำไปซึ่งการเก็บรักษาในภายใน ทยา ศัพท์ นั้น กระทำเนื้อความเป็นเหตุการณ์นำไปในภายใน ย่อมเป็นไป ในอรรถความว่องไว เหมือนความเป็นในเมตตาและกรุณา ตามความเจริญ จึงกล่าวว่า พึงกระทำ ด่วนๆ คือ พลันๆ ดังนี้

๒. เรื่อง ลาชเทวธิดา

บุคคลใด ย่อมคั่ว ย่อมเล่น เหตุนั้น บุคคลนั้น ชื่อว่า ลาชา หญิงนั้น เป็นผู้ทอดข้าวตอกด้วย เป็นเทพธิดา ด้วย เหตุนั้น หญิงนั้น ชื่อว่า ลาชเทพธิดา ฯ บทว่า พิเล คือ ในหลุม บทว่า อุจฺจโย คือ เจริญขึ้นไปในเบื้องบน

๓. เรื่อง อนาถปิณฑิกเศรษฐี

ในบทว่า กณาชาตํ ดังนี้ ท่านพึงกล่าวว่า เกิดในรำข้าว ดังนี้ ท่านกระทำ ซึ่งไม่ใช่อาการใดแห่งอาการนั้น จึงกล่าวอย่างนั้น ฯ บุคคล ชื่อว่า พิลังกะ เพราะว่า ย่อมกระทำ โพลง ไม่ให้เป็นโพลง ก็ พิล ศัพท์ มีการกำหนดนับ อมฺพิล ศัพท์ เหมือน อลาพุลาพุ ศัพท์

๔. เรื่อง ภิกษุมีบริขารอันไม่สำรวม

บทว่า อุทกุมโภ ดังนี้ อุท ศัพท์ มีการกำหนดนับว่าน้ำ ธรรมชาติใด ย่อมแล่นไป, ย่อมมั่งคั่ง, คือ ย่อมเปียก เหตุนั้น ชื่อว่า อุทกำ คือ น้ำ

๕. เรื่อง พิฬาลปาทกเศรษฐี

ดาบอันหลึกที่ท่านกระทำอาการเป็นอาวุธ ชื่อว่า ฉุริกำ

๖. เรื่อง พ่อค้าผู้มีทรัพย์มาก

บทว่า โจรา ปริยุฏฐิ คือ พวกโจ ปิดกั้นแล้ว

บทว่า โจเรหิ ปริยุฏฐิตมคฺคสทิสา ความว่า เป็นเช่นกับด้วยหนทางที่พวกโจรแอบซุ่มรอแล้ว

บทว่า อปฺปสตฺโถ ความว่า พ่อค้ามีพวกน้อย คือ มีสหายน้อย

๗. เรื่อง นายพรานชื่อว่า กุกกุฏมิตร

ท่านพึงเห็นว่า กุมาริกา เป็นพระโสดาบัน ในกาลมีอายุได้ ๑๒ ปี เพราะบาลีว่า ธิดานั้นเป็นกุมาริกา ในเรือนแห่งตระกูล บรรลุแล้ว ซึ่งโสดาปัตติผล ดังนี้ ก็ท่านกล่าวว่า ก็ นางสาวน้อย มีอายุ ๘ ขวบ ผู้บริสุทธิ์ ในภพ มีอายุ ๑๐ ขวบ เมื่ออายุครบ ๑๒ ปี เป็นกุมารี แล่นไปแล้ว ดังนี้ นางกุมาริกานั้น คิดว่า ชื่อว่า การทำร้ายต่อสามี เป็นกรรมของผู้เป็นของตนหามิได้ ดังนี้ แม้ไม่พอใจ, ไม่ชอบใจ ก็ทำเหมือนชอบใจ เหมือนพอใจ กระทำกรรมตามที่สามีบังคับ ฯ เหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ก็หญิงนั้น คิดว่า เรายอมทำ ซึ่งคำของสามี ดังนี้ จึงได้กระทำเหมือนอย่างนั้น ฯ ก็ ท่านกล่าวว่า ภรรยานั้นใด ย่อมไม่กำจัดผัว ดังนี้ ฯ ก็ ในอธิการแห่งปาณาติบาต นี้ พึงทราบความที่มีบาป ด้วยความที่เจตนา แม้ในอกุศลมีอทินนาทาน เป็นต้น ที่เหลืออย่างนี้ เหมือนกับบาป ย่อมไม่มี เพราะความไม่มีอกุศลเจตนา ฯ

ก็ บาปธรรม มี ๔๐ อย่าง มีเจตนาเป็นใหญ่, มีเจตนาอันตั้งขึ้นแล้ว, ด้วยว่า บาปธรรมเหล่านั้น สักว่ามีเจตนาเป็นใหญ่, มีเจตนาตั้งขึ้นก่อน เป็นกรรมยังสัตว์ให้ถึงอบาย, หายังสัตว์ให้ถึงอบายในเพราะความเป็นเจตนาไม่ ฯ พระผู้มีพระภาค ตรัสว่า “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย บุคคลผู้ประกอบด้วยธรรม ๔๐ อย่าง เป็นผู้ออกตามที่นำไปแล้ว โดยประการใด, บังเกิด ในนรก ฉันนั้น, ฯ ผู้ประกอบด้วยธรรม ๔๐ อย่าง เป็นไฉน ? คือ เป็นผู้กระทำปาณาติบาตด้วยตน, ชักชวนผู้อื่นในปาณาติบาตด้วย, มีความชอบใจ ในปาณาติบาต และกล่าวสรรเสริญผู้ปาณาติบาต, เป็นผู้ประพฤติอทินนาทาน ด้วยตน และชักชวนผู้อื่นในอทินนาทาน,เป็นผู้ชอบใจในอทินนาทาน และกล่าวคำสรรเสริญผู้ประพฤติอทินนาทาน เป็นผู้กาเมสุมิจฉาจาร ด้วยตน และชักชวนผู้อื่นในกาเมสุมิจฉาจาร, มีความชอบใจในกาเมสุมิจฉาจาร และกล่าวคำสรรเสริญผู้ทำกาเมสุมิจฉาจาร เป็นผู้มีมุสาวาทด้วยตน และชักชวนผู้อื่นในมุสาวาท, มีความชอบใจในมุสาวาท และกล่าวคำสรรเสริญผู้กล่าวปิสุณวาจา, มีความชอบใจในปิสุณวาจา และกล่าวคำสรรเสริญผู้กล่าวปิสุณวาจา, เป็นผู้กล่าวผรุสวาจาด้วยตน และชักชวนผู้อื่นในผรุสวาจา, มีความชอบใจในผรุสวาจา และกล่าวสรรเสริญผู้กล่าวผรุสวาจา, เป็นผู้กล่าวสัมผับปลาป ด้วยตน และชักชวนผู้อื่นในสัมผับปลาป, มีความชอบใจในสัมผับปลาป และกล่าว

สรรเสริญผู้กล่าวสัมผับปลาป, เป็นผู้มีอภิชฌา ด้วยตน และชักชวนผู้อื่นในอภิชฌา,มีความชอบใจในอภิชฌา และกล่าวสรรเสริญผู้มีอภิชฌา, เป็นผู้มีพยาบาท ด้วยตน และชักชวนผู้อื่นพยาบาท, มีความชอบใจในพยาบาท และกล่าวสรรเสริญผู้มีพยาบาท, เป็นผู้มีมิจฉาทิฏฐิ ด้วยตน และชักชวนผู้อื่นในมิจฉาทิฏฐิ, มีความชอบใจในมิจฉาทิฏฐิ, และกล่าวสรรเสริญผู้มีมิจฉาทิฏฐินั้น ฯ ภิกษุทั้งหลาย ผู้ประกอบด้วยธรรม ๔๐ อย่าง เหล่านี้แล ออกแล้ว ตามที่ถูกนำไปเล้ว, ย่อมบังเกิด ในนรก อย่างนี้ ก็ในบทนี้ว่า นิรเย คือ มีความเข้าไปเป็นลักษณะ , แม้ในทุคติที่เหลือ พึงเห็นอย่างนี้ เหมือนกัน ฯ บุคคล ใด ยังแม่เนื้อให้ยินดี ย่อมกระทำแม่เนื้อให้เป็นชิ้นเล็กชิ้นน้อย เหตุนั้น บุคคลนั้น ชื่อว่า เนสาโท, ลุทฺทโก ก็มี

๘. เรื่อง นายพรานผู้เลี้ยงสุนัข ชื่อว่าโกกะ

ในกาลไร กิเลสทั้งหลาย ท่านเรียกว่า เนิน ในบทว่า อนงฺคณสส บรรดาเนินเหล่านั้น เนินทั้ง ๓ เป็นไฉน ? คือ มีเนิน คือ ราคะ, เนิน คือ โทสะ, เนินคือ โมหะ เป็นต้น, ถามว่า มลทิน หรือเปลือกตม อย่างใดอย่างหนึ่ง มีในที่ไหน ? ตอบว่า มีในที่เป็นต้นว่า “บุคคล ย่อมพยายาม เพื่อละธุลี หรือ เนินนั้น ดังนี้ ฯ ถามว่า ส่วนแห่งแผ่นดิน มีในที่ไหน ? ตอบ มีในที่เนินพระเจดีย์, เนินต้นโพธิ์เป็นต้น, ในที่นี้ กิเลสมีนานัปการ ท่านจึงเรียกว่า “เนิน”, เพราะเหตุนั้น เนินย่อมไม่มี, กิเลสมีที่เนินนั่น เพราะเหตุนั้น ท่านจึงเรียกว่า “เนิน” ดังนี้ ไม่มีเนินนั้น ฯ นายพรานผู้เลี้ยงสุนัขชื่อว่าโกกะ นี้นั่นเอง ถึงความพินาศ ในทิฏฐธรรม หรือสัมปรายภพ อย่างเดียว หามิได้ เพราะประทุษร้าย บุคคลผู้เพียงดังเนิน,ผู้บริสุทธิ์, ผู้ไม่ประทุษร้าย ฯ พึงทราบเรื่องพระเจ้าทัณฑกี ในที่นี้ อย่างนี้ว่า ครั้งนั้นแล พระราชา มีพระเจ้าทัณฑกี, นาฬิเกรมัชชะ เป็นต้น ผิดแล้ว ในดาบส มีกัสสวัจฉะ เป็นต้น ผู้ไม่ประทุษร้าย ที่เนินทั้งสอง ถึงซึ่งความพินาศใหญ่ ในทิฏฐธรรม บ้าง สัมปรายภพ บ้าง นั่นเอง ดังนี้

ดังจะกล่าวโดยพิสดาร ความว่า พระดาบส ชื่อว่า กัสสวัจฉะ เมื่อบริษัทของสรภังคโพธิสัตว์ ไปแล้ว สู่เวปุลละ เกินเปรียบก่อน เป็นอันเตวาสิก ของพระโพธิสัตว์ ประพฤติซึ่งการอยู่วิเวกละซึ่งคณะ เข้าอาศัย พระนครชื่อว่ากุมภวติบุรีของพระเจ้าทัณฑกี แคว้นกลิงคะ จากฝั่งแม่น้ำโคธาวรี ประพฤติด้วยการอยู่วิเวก อยู่ในพระราชอุทยาน ฯ เสนาบดี เป็นผู้อุปัฏฐาก ของดาบสนั้น ฯ ก็ ในกาลนั้น หญิงงามแห่งพระนคร ผู้หนึ่ง ขึ้นสู่รถ มีหญิงสาวห้าร้อยเป็นบริวาร เที่ยวให้ชาวพระนคร แลดูความงามอยู่ ฯ มหาชน แลดูหญิงงามนั้นเองอยู่ แวดล้อมเที่ยวไป ฯ ถนนในพระนคร ย่อมไม่เพียงพอ ฯ พระราชา เปิดพระบัญชร ยืนทอดพระเนตรหญิงงามเมืองนั้น ทรงตรัสถามว่า “หญิงนั้น เป็นใคร ดังนี้ ฯ ราชปุโรหิต กราบทูลว่า “หญิงงาม แห่งพระนคร ของพระองค์ พระเจ้าข้า ดังนี้ ฯ พระราชา เกิดความริษยา ดำริว่า “พระนครที่งดงาม ด้วยหญิงนั้น จักงามหรือ ดังนี้ ก็ให้ทำการปลดหญิงนั้นจากตำแหน่ง ฯ จำเดิม แต่กาลนั้น หญิงงามนั้น ก็ได้ทำการเสพสมกับใครแล้ว แสวงหาฐานันดรอยู่ ในวันหนึ่ง เข้าไปสู่อุทยาน เห็นพระดาบส ผู้อาศัยต้นมะม่วง นั่งบนแผ่นหิน ในที่จงกรม จึงคิดว่า ดาบสนี้ลำบากหนอ, ประดับด้วยความฉิบหายที่สั่งสม มีหนวดเคราองอกเต็มแล้วปิดที่ปาก, มีนวดปิดที่อก, รักแร้ทั้งสองงอกเต็ม ฯ ครั้งนั้น หญิงงามเมืองนั้น บังเกิดความโทมนัสว่า เราผู้เดียว เที่ยวไปด้วยความลำบาก, เราเห็นดาบสนี้ เป็นกาลกัณณี,พวกเจ้าจงนำน้ำมา, เราจักล้างปาก ดังนี้ ให้คนนำน้ำและไม้แปรงฟันมาแปรงฟันแล้ว ก็เทก้อนเสลด เป็นก้อนๆ เป็นหยดๆ บนสรีระของดาบสนั่นเอง กล่าวว่า

“เราเห็น กาลกัณณี ด้วยนัยน์ตา นัยน์ตาเหล่านั้น เป็นของมีเคราะห์นำออกไปแล้ว ดังนี้ ออกไปแล้ว ฯ

ก็ในวันนั้นนั่นเอง พระราชา กลับได้สติ ตรัสถามว่า “ผู้เจริญ หญิงงามแห่งพระนคร ไปไหนเสีย ? ฯ ราชบุรุษ ทูลว่า “อยู่ในพระนครนี้แหละ พระเจ้าข้า ดังนี้ ฯ พระราชา ตรัสว่า “พวกท่านจงให้ฐานันดร แก่เธอ ตามปกตินั้นเอง ดังนี้ ให้ให้ฐานันดรแล้ว ฯ นาง ได้ทำความสำคัญว่า “ เราได้ฐานันดร เพราะอาศัยกรรมที่ดี แต่ก่อน, ได้ฐานันดร ด้วยการทิ้งเสลด บนสรีระ ของดาบส ดังนี้ ฯ แต่นั้น โดยล่วงไป ๒ – ๓ วัน พระราชา ทรงยึดตำแหน่งของปุโรหิต ฯ ปุโรหิต จึงไปยังสำนักของหญิงงามพระนครนั้น ถามว่า “ น้องหญิง เจ้าทำอย่างไร จึงกลับได้ฐานันดร อีก ดังนี้ ฯ นางตอบว่า “ กิจอย่างอื่นที่ท่านกระทำย่อมไม่มี, มีชฎิลโกง รูปหนึ่ง ที่เป็นกาลกัณณี, มีจิตวิปัลลาส ในพระราชอุทยาน, ท่าน จงบ้วนก้อนเสลดลงบนสรีระของเขาเถิด, ท่านก็จักได้ฐานันดร อย่างนี้, ปุโรหิตนั้น รับว่า “เราจักทำอย่างนี้น้องหญิง ดังนี้ แล้วไปที่นั่น แล้วทำกิจทั้งหมด เหมือนกันกับที่นางบอก ออกไปแล้วฯ วันนั้นนั่นเอง แม้พระราชา ได้สติ ก็ตรัสถามว่า “ผู้เจริญ พราหมณ์ อยู่ที่ไหน ? เมื่อราชปุโรหิต ทูลว่า “อยู่ในพระนครนี้แหละ พระเจ้าข้า ดังนี้ อันข้าพเจ้าใคร่ครวญ จึงทำ จึงตรัสว่า พวกท่านจงให้ฐานันดร แก่เขาตามเดิมเถิด ดังนี้ ให้ให้แล้ว ฯ แม้ปุโรหิตนั้น ก็ได้ทำความสำคัญว่า “ เราได้ฐานันดรด้วยกำลังแห่งบุญได้ด้วยการทิ้งก้อนเสลด บนสรีระพระดาบส ดังนี้ ฯ

แต่นั้น โดยล่วงไป ๒-๓ วัน ปัจจันตประเทศ ของพระราชา ก็เกิดกำเริบขึ้น ฯ พระราชาดำริ “ เราจักยังปัจจันตประเทศให้สงบ ดังนี้ ออกไปกับด้วยกองทัพ ๔ เหล่า ฯ ปุโรหิต ไปยืนข้างหน้าพระราชา กราบทูลว่า “ ขอมหาราชเจ้า จงชนะ ดังนี้ แล้วทูลว่า “ข้าแต่มหาราชเจ้าพระองค์ ไปเพื่อต้องการชัยชนะหรือ ดังนี้ ฯ พระราชา “ เช่นนั้น พราหมณ์ ดังนี้ ปุโรหิต ทูลว่า “เมื่อเป็นเช่นนั้น ในพระราชอุทยาน มีชฎิลโกง รูปหนึ่ง เป็นกาลกัณณี มีจิตวิปัลลาส อาศัยอยู่, พวกท่าน จงทิ้งเสลดลง บนสรีระของเขาเถิด ดังนี้ ฯ พระราชาเชื่อฟังคำของปุโรหิตนั้น และเชื่อถ้อยคำของหญิงคณิกา กระทำกิจทั้งปวง เหมือนอย่างนั้น นั่นเอง ให้ทำลาย สั่งบังคับว่า “พวกท่าน จงทิ้งเสลดบนสรีระของชฎิลโกงนั่น ดังนี้ ฯ แต่นั้น พวกชน ช่วยกันยกขึ้นบ้าง ยกขึ้นรักษาบ้าง ได้กระทำเหมือนอย่างนั้นนั่นเอง ฯ

ครั้งนั้น พระราชา ยืนที่ประตูอุทยาน สั่งบังคับว่า พวกชนทั้งหมด ออกไปกับพระราชาไม่ได้ทิ้งเสลดบนสรีระของดาบส จะไม่ได้ออกมา ดังนี้ ฯ ครั้งนั้น พลกาย และกองทัพทั้งหมด ก็ได้ทิ้งเสลด, ไม้สีฟันและน้ำล้างหน้า บนดาบส โดยทำนองนั้น, เสลดและไม้สีฟันก็ได้ตกท่วมทับสรีระทั้งสิ้น ฯ เสนาบดี ทราบเรื่องภายหลังชนทั้งหมดว่า พวกชน พากันเบียดเบียน พระผู้มีพระภาค ผู้เป็นครู, ผู้เป็นบุญเขต, ผู้เป็นหนทางไปสวรรค์ , ของเราอย่างนี้ ดังนี้ ผู้มีชาติแห่งใจตรง กล่าวด้วยปาก มาสู่พระราชอุทยาน พลัน เห็นพระฤษี ผู้ถึงความฉิบหายอย่างนั้น ผูกรักแร้ แกะไม้สีฟัน ด้วยมือทั้งสอง ยกขึ้นแล้วให้ท่านนั่ง นำน้ำมาให้ท่านอาบ ประพรมสรีระ ด้วยโอสภทั้งหมดและของหอมทั้ง ๔ แล้วเช็ดตัวด้วยผ้าสาฏกละเอียด ยืนทำอัญชลี ข้างหน้า กล่าวอย่างนี้ว่า “ พวกมนุษย์ กระทำกรรมไม่สมควร, โทษอะไร จักมีแก่พวกเขา ดังนี้ ฯ พระดาบส กล่าวว่า “ เสนาบดี พวกเทวดา แยกเป็นสามพวก, บางพวกกล่าวว่า “ พวกเรายังเวลาให้ล่วงไปเพื่อพระราชานั่นเอง, บางพวกกล่าวว่า “ พวกเรายังเวลาให้ล่วงไปเพื่อพระราชากับบริษัท, บางพวกก็กล่าวว่า “พวกเราจักให้แว่นแคว้นพระราชา ฉิบหาย ดังนี้ ฯ

ส่วนดาบส ครั้นกล่าวคำนี้แล้ว ไม่กระทำความโกรธ แม้หน่อยหนึ่ง บอกอุบายความสงบแก่โลกอย่างเดียว กล่าวว่า “ ธรรมดา ผู้กระทำความผิด พึงเป็นผู้แสดงโทษ แก่ผู้รู้ตามปกติ ดังนี้ ฯ

เสนาบดี ได้นัยแล้ว ไปสู่สำนักของพระราชา ถวายบังคมพระราชา แล้วกราบทูลว่า “ ข้าแต่มหาราชเจ้า กรรมหนักที่พระองค์ผู้ผิดต่อพระดาบส ผู้ไม่มีความผิด, ผู้มีฤทธิ์มากกระทำแล้ว, ได้ยินว่า เทวดา ได้แยกเป็น ๓ พวก กล่าวอยู่ อย่างนี้ๆ ดังนี้ กราบทูลเรื่องทั้งหมด แล้วทูลว่า ได้ยินว่า เมื่อพระองค์ ให้ดาบส อดโทษแล้ว , แว่นแคว้นก็เป็นปกติ , ขอพระองค์อย่าให้แว่นแคว้น ฉิบหาย, ขอจงยังพระดาบสให้อดโทษเถิด พระเจ้าข้า ดังนี้ ฯ พระราชา เห็นโทษที่ตนกระทำแล้วในตน กล่าวอย่างนี้ว่า “ เราจักไม่ให้ดาบส อดโทษ ดังนี้ เสนาบดี ทรงอ้อนวอนแล้วสิ้น ๓ ครั้ง ทูลพระราชาผู้ไม่ยินยอมอยู่ว่า “ ข้าแต่มหาราช ข้าพเจ้า ย่อมรู้กำลังของดาบส, ดาบสไม่ได้กล่าวเท็จ และท่านก็ไม่ได้โกรธ, ท่านกล่าวอย่างนี้ ด้วยความสงสารหมู่สัตว์, ขอพระองค์ ทรงให้ดาบสอดโทษเถิด ฯ พระราชา “เราไม่ให้ดาบสอดโทษ ดังนี้ ฯ เสนาบดี ทูลว่า “ ถ้าอย่างนั้น พระองค์ จงให้ตำแหน่งเสนาบดี แก่ผู้อื่นเถิด , ข้าพเจ้า จักไม่อยู่ ภายใต้บังคับบัญชา ของท่าน ดังนี้ ฯ พระราชา “ ท่าน จงไปตามยถากรรมนั่นเทียว, เราจักได้เสนาบดี ของเราเอง ดังนี้ ฯ แต่นั้น เสนาบดี มาสำนักพระดาบส ไหว้แล้ว ถามว่า กระผม จักปฏิบัติอย่างไร ท่านผู้เจริญ ดังนี้ ฯ ดาบส กล่าวว่า “เสนาบดี ชนเหล่านั้น เหล่าใด ฟังคำของท่าน, เขาทั้งหมด พาเอาสัตว์สองเท้าและสี่เท้า บริขารของตน และทรัพย์ของตนทั้งหมด จงไปสู่ภายนอกขอบเขตของพระราชาในระหว่าง ๗ วันนี้ ฯ เทวดา โกรธ เป็นอย่างยิ่ง, จักกระทำการบีบคั้นแคว้นยืนยาว แน่ ดังนี้ ฯ เสนาบดี ได้ทำอย่างนั้น ฯ พระราชา กระทำการย่ำยีพวกศัตรู ในที่พระองค์มาแล้ว ให้พระนครสงบแล้ว เข้าไปภายในพระนคร ฯ เทวดา ให้ฝนตก ก่อนเทียว, มหาชนเป็นผู้เบิกบานแล้ว กล่าวว่า จำเดิม แต่กาลที่พวกเราผิดต่อชฎิลโกงแล้ว ความเจริญ มีแก่พระราชาของพวกเรา, ในวันที่พวกเรามากระทำการย่ำยีศัตรูแล้ว ฝนก็ตกลงนั่นเอง ดังนี้ ฯ เทวดา ก็ทำให้ฝนดอกมะลิ ตกลงมาอีก ฯ มหาชน มีใจเบิกบานมากกว่าเดิม ฯ

แต่นั้น พวกเทวดา ก็ทำให้ฝนมาสกตกลงมา, แต่นั้น ก็ฝนกหาปณะ, แต่นั้นก็เป็นฝนเครื่องประดับมือ, เท้าและสะเอวให้ตกลงมา, มหาชน ก็ข้ามจากประสาทชั้นเจ็ดลงมา เก็บอยู่ ซึ่งเครื่องประดับทั้งหลาย มีใจเบิกบานแล้ว ฯ มหาชน ทำการเปล่งวาจาที่เบิกบานใจว่า “ การให้เสลดตกลง บนชฎิลโกง สมควร, ตั้งแต่กาลที่ทำเสลดตกลงเบื้องบนชฎิลโกงนั้น ความเจริญก็เกิดแก่พระราชาของพวกเรา, ในวันที่พวกเรามาทำการย่ำยี่ศัตรู ฝนก็ตกลงมา, แต่นั้น ก็เป็นฝนดอกมะลิ , ฝนมาสก ฝนกหาปณะและฝนภัณฑะ, ฝน ๔ อย่างเกิดขึ้นแล้ว ดังนี้ บังเกิดความชอบใจ ในบาปที่พระราชากระทำแล้ว ฯ ในสมัยนั้น พวกเทวดา ก็ทำฝนอาวุธทั้งหลาย มีหลายอย่าง มีฝนอาวุธมีคมข้างเดียว และมีคมสองข้างเป็นต้น เหมือนกับทุบเนื้อบนแผ่นกระดานเบื้องบนมหาชน ฯ ลำดับนั้น เป็นฝนถ่านเพลิงอันปราศจากเปลวควัน, ลำดับนั้น ก็เป็นฝนหินมีเรือนยอดเป็นประมาณ, ลำดับนั้น เป็นฝนทรายละเอียด มีกำมือที่เป็นพุ่มกอตกลงมา ได้กระทำพื้นสูงถึง ๘๐ ศอก ฯ พวกชนทั้ง ๓ คือ กิสฺสวัจฉดาบส,เสนาบดี,และโปสกราม ผู้เลี้ยงมารดา ในแว่นแคว้นพระราชา เป็นผู้ไม่มีภัย (ปลอดภัย) เพราะเหตุนั้น พระโพธิสัตว์ จึงกล่าวว่า...

พึงทราบเรื่องพระเจ้าทัณฑกี เพียงเท่านี้

ได้ยินว่า ในแคว้นกลิงคะ เมื่อมหาชนทำการสถาปนาพระเจ้านาฬิเกระ ดาบส ๕๐๐ รูป. มีของหอมอันมิใช่ของผู้หญิง ทรงจีวรหนังเสือดาวและป่าน มีภักษา คือหัวมันและผลไม้ตามป่า ให้

เวลาล่วงไปยาวนาน ข้ามลงสู่ถิ่นของมนุษย์ เพื่อต้องการเสพรสเปรี้ยวและเค็ม ถึงพร้อมซึ่งพระนครของพระเจ้านาฬิเถระ แคว้นกลิงคะ ตามลำดับ ฯ พวกท่าน วางชฎาและจีวรหนังเสือที่คร่ำคร่า แสดงสิริคือความสงบอันสมควรแก่บรรพชิต เข้าไปสู่พระนครเพื่อภิกษา ฯ พวกมนุษย์เมื่อพุทธุปบาท ยังไม่เกิดขึ้น เห็นบรรพชิตคือดาบส เลื่อมใสแล้ว จัดแจงที่นั่ง ถืออาภาชนะภิกษา ด้วยมือ ให้ท่านนั่งแล้ว พร้อมกันได้ถวายภิกษาแล้ว ฯ พวกดาบส กระทำภัตกิจเสร็จแล้ว ได้กระทำการอนุโมทนา ฯ พวกมนุษย์ ฟังแล้ว มีจิตใจเลื่อมใส ถามว่า “พระผู้เป็นเจ้า ย่อมไปที่ไหน ? พวกดาบส “ ไปสู่ที่ตามความสบาย อาวุโส ฯ พวกมนุษย์ “อย่าเลย ด้วยการไปในที่อื่น ท่านผู้เจริญ ขอพวกท่าน จงอยู่ในพระราชอุทยานเถิด, พวกเราบริโภคอาหารเช้าแล้ว จักมาฟังพระธรรมกถา ดังนี้ ฯ พวกดาบส รับคำนิมนต์แล้ว ได้ไปสู่อุทยาน ฯ ชาวพระนคร บริโภคอาหารเช้าแล้ว นุ่งห่มผ้าขาว คิดว่า “ พวกเรา จักฟังธรรมกถา ดังนี้ เป็นคณะ มีหน้าตรงต่ออุทยาน ได้ไปพลัน ๆ ฯ

พระราชา ยืนเบื้องบนปราสาท ทอดพระเนตรเห็น พวกเขาผู้มาอย่างนั้น จึงถามว่า “ แนะพนาย ชาวพระนครเหล่านั้น นุ่งผ้าขาว กระทำอุตราสงค์ด้วยดี มีหน้าต่ออุทยานไป, มีการร้องหรือการรำ ในที่นั่นหรือ ดังนี้ ราชปุโรหิต กราบทูลว่า “ ข้าแต่สมมุติเทพ กิจทั้งสองไม่มีพวกชนนั่นต้องการฟังพระธรรม ในสำนักดาบส จึงไป ดังนี้ ฯ พระราชา กล่าวว่า “ แนะพนาย ถ้าอย่างนั้น เราจักไปบ้าง, ชาวพระนคร จงไปกับเรา ดังนี้ ฯ ราชบุรุษนั้น ไปบอกแก่พวกเขาว่า “แม้พระราชา ผู้ใคร่เพื่อจะไป ขอพวกท่านแวดล้อมพระราชาไปเถิด ดังนี้ ฯ ตามปกติ ชาวพระนคร มีใจเบิกบาน ฟังคำนั้นแล้ว ก็คิดว่า “ พระราชา ของพวกเรา ไม่มีศรัทธา, ไม่เลื่อมใส, ผู้ทุศีล ฯ พวกดาบส เป็นผู้ทรงธรรม ฯ แม้พระราชา อาศัยดาบสเหล่านั้น จักเป็นผู้ทรงธรรม ดังนี้ ได้มีในระหว่างแล้ว ฯ พระราชาออกไปแล้ว แวดล้อมด้วยชาวนครเหล่านั้น ไปสู่อุทยาน กระทำการปฏิสันฐาน กับดาบสเหล่านั้น ประทับนั่ง ณ ข้างหนึ่ง ฯ พวกดาบส เห็นพระราชา ได้ให้สัญญาแก่ดาบสรูปหนึ่ง ผู้ฉลาดรอบรู้พระกถาว่า “ ท่านจงกล่าวพระธรรม แก่พระราชา ดังนี้ ฯ พระดาบส แลดูบริษัท แล้วบอกอยู่ ซึ่งโทษ ในเวร ๕ อย่าง และอานิสงส์ในศีล ๕ กล่าวซึ่งโทษนี้ ในเวร ๕ อย่างว่า “ ไม่พึงฆ่าสัตว์มีชีวิต ๑, ไม่พึงถือเอาสิ่งของที่เจ้าของไม่ได้ให้ ๑, ไม่พึงประพฤติผิดในกาม ๑, ไม่พึงกล่าวมุสา ๑, ไม่พึงดื่มน้ำเมา ๑, ชื่อว่าปาณาติบาต เป็นกรรมอันนำสัตว์ให้เกิดในนรก , นำสัตว์ไปเกิดในกำเนิดสัตว์เดรัจฉาน และนำสัตว์ไปเกิดในเปรตวิสัย ฯ อกุศลกรรม มีอทินนาทาน เป็นต้น ก็อย่างนั้น ฯ ผู้ทำปาณาติบาต ไหม้ในนรก ยังเป็นกรรมนำสัตว์ไปเกิดในอบาย ด้วยสามารถแห่งวิบาก ของผู้มาสู่โลกมนุษย์ ฯ อทินนาทาน เป็นกรรมนำสัตว์ไปเกิดในที่มีโภคะน้อย ฯ มิจฉาจาร เป็นกรรมนำสัตว์ไปเกิดในคู่ (หญิงร่วมผัว) แข่งขันมาก ฯ มุสาวาท นำสัตว์ไปเกิดในสถานที่ของผู้กล่าวปดมดเท็จ ฯ ดื่มน้ำเมา นำสัตว์ไปเกิดในตระกูลคนบ้าน ฯ

แม้ตามปกติ พระราชา ก็ไม่มีศรัทธา, ไม่เลื่อมใส เป็นผู้ทุศีล ฯ ก็ ชื่อว่า สีลกถา เป็นกถานำมาซึ่งทุกข์ ของบุคคลผู้ทุศีล ฯ พระกถานั้น เป็นเหมือนแทงด้วยหลาวในพระกรรณ์ ฯ เพราะเหตุนั้น พระราชา จึงคิดว่า “ เรา จักกำหนดจับ พวกดาบสนี้ ดังนี้ มาแล้ว, ก็ ดาบสเหล่านี้ จำเดิมแต่ที่เรามาพยายาม เบียดเบียนเรานั่นเทียว บอกในท่ามกลางบริษัท, เราจักกระทำพวกเขา ที่ตนพึงทำดังนี้ ฯ พระราชานั้น ในเวลาจบลงแห่งพระธรรมกถา นิมนต์แล้วว่า “ ข้าแต่พระอาจารย์ ขอพวกท่านจงรับภิกษา ในพระราชนิเวศน์ ของกระผม ในวันพรุ่งเถิด ดังนี้ ได้เสด็จไปแล้ว ฯ พระราชานั้น ในวันที่สอง ทรงให้คนนำตุ่มอันใหญ่หลวงมา ให้เต็มด้วยคูถ ให้พันปากด้วยในกล้วย ให้วางไว้แล้ว แต่นั้น

ที่ยอดเต็มด้วยน้ำผึ้ง, น้ำมัน, ผลกากระทิงอันลื่นจำนวนมากเป็นต้น ให้วางบนที่สุดแห่งบันใด อีก, ให้คนนักมวยปล้ำตัวใหญ่ถือเอาเชือกผูก ต้อนด้วยมือ กล่าวว่า “ ดาบสชั่ว เบียดเบียนเราเกินเปรียบ , พวกเจ้าปล่อยซึ่งปลายบันไดอันลื่น แล้วตีด้วยค้อนที่ศีรษะ จับที่คอ จงโยนลงบันได ในกาลข้ามลงจากปราสาท ของดาบสเหล่านั้น ดังนี้ ฯ ก็ พระราชา ทรงรับสั่งให้ผูกหมาดุร้าย ที่โคนบันได ฯ แม้พระดาบส ให้โอวาทซึ่งกันและกันว่า “ พวกเราจักฉันในพระราชนิเวศน์ วันพรุ่งนี้ ดังนี้ ฯ ผู้เป็นเจ้าไม่คิดเลยว่าความสงสัย ชื่อพระราชนิเวศน์ จะมีภัยเฉพาะ, ธรรมดาบรรพชิต พึงเป็นผู้ไม่มีสัญญา ในอารมณ์ทั้ง ๖. ไม่พึงถือเอานิมิตในอารมณ์ ที่เห็นแล้วและเห็นแล้ว พึงตั้งความสำรวมไว้เฉพาะหน้าในจักษุทวาร ดังนี้ ฯ

ในวันรุ่งขึ้น พวกดาบส กำหนดเวลาภิกษาจารแล้ว นุ่งห่มจีวรหยาบ ห่มอุตตราสงค์หนังเสือดาวคร่ำครา วางถ้วยชฎา รับภาชนะภิกษา แล้วขึ้นสู่พระราชนิเวศน์ ตามลำดับ ฯ พระราชา ทรงทราบความที่ดาบสขึ้นไปแล้ว รับสั่งให้นำเอาใบกล้วยออกจากตุ่มแห่งคูถ ฯ กลิ่นเหม็น กระทบรูจมูกของพวกดาบส เป็นอาการถึงการเข้าสู่หัวสมอง ฯ มหาดาบส แลดูพระราชาแล้ว ฯ พระราชา กล่าวว่า “ ขอท่านผู้เจริญ ในที่นี้ จงฉันตามความต้องการเถิด, สิ่งของเหล่านี้ เป็นของสมควรแก่พวกท่าน, เมื่อวาน เรา จักกำหนดจับพวกท่าน มาแล้ว ก็พวกท่าน พยายามเบียดเบียนเรานั่นเทียว กล่าวแล้วในกล่ามกลางบริษัท, พวกท่าน จงฉันอาหาร อันสมควรแก่พวกท่านเถิด ดังนี้ น้อมคูถด้วยกระบวยเข้าไปแก่มหาดาบส ฯ มหาดาบส กล่าวอยู่ว่า “ ธิธิ ดังนี้ กลับแล้ว ฯ พระราชา กล่าวว่า พวกท่าน จักไปด้วยเหตุประมาณนี้หรือ ดังนี้ รับสั่งให้ปล่อยวัตถุอันลื่น ที่หัวบันได ได้ให้สัญญาณแก่นักมวยปล้ำทั้งหลาย ฯ พวกนักมวยปล้ำ ตีศรีษะ ด้วยแล้วจับที่คอโยนลงบันไดไป ฯ ดาบสแม้รูปหนึ่ง ไม่อาจเพื่อดำรงที่บันไดได้, กลิ้งไปรอบอยู่ ถึงที่โคนบันไดนั่นเอง ฯ เมื่อดาบส ถึงพร้อมแล้ว ฯ สุนัขตัวดุร้าย ทำเสียงปฏะๆ ดังนี้ เคี้ยวกินแล้ว ฯ ดาบสใด ลุกขึ้นหนีไปได้ ฯ ท่านก็ตกลงในหลุม ฯ พวกสุนัขก็ติดตามเคี้ยวกินพวกท่าน แม้ในที่นั้น ฯ พวกสุนัข เคี้ยวกินกระดูกของดาบสเหล่านั้น ไม่ให้เหลือ ด้วยประการฉะนี้ ฯ พระราชานั้น ยังพระดาบส ๕๐๐ รูป ผู้ถึงพร้อมแล้ว ให้ปลงลงจากชีวิต โดยวันเดียวนั่นเทียว อย่างนี้ ฯ พวกเทวดา ในแว่นแคว้น ของพระราชา ก็ทำให้ฝนตก โดยทำนองนั่นเอง ฯ แว่นแคว้นของพระองค์ก็ท่วมทับด้วยทรายที่สูงถึง ๖๐ โยชน์ ฯ เพราะเหตุนั้น พระสรภังคโพธิสัตว์ จึงกล่าวว่า...

พึงทราบเรื่อง พระเจ้านาฬิเกระ อย่างนี้

ในอดีตกาล ธิดาคนเดียว ของเศรษฐี ผู้มีทรัพย์ ๔๐ โกฏิ นามว่า ทิฏฐมังคลิกา ในเมืองพาราณสี มีรูปสวย น่าเลื่อมใส ฯ นางเป็นอย่างมาก ด้วยความถึงพร้อมทั้งรูปสมบัติ, ตระกูลสมบัติ และโภคะสมบัติ ฯ ก็ ใครๆ ส่งข่าวสาส์นไปเพื่อต้องการเธอ, นาง ครั้นเห็นบุคคลนั้นๆ ก็ยกซึ่งโทษ ในชาติ หรือในอวัยวะมีมือและเท้าเป็นต้น อย่างใดอย่างหนึ่ง ของบุคคลนั้นๆ กล่าวว่า นั่นใคร มีรูปทรงชั่ว ที่รู้ได้ยาก ดังนี้เป็นต้น ให้นำคนนั้นออกแล้ว ด้วยคำว่า “ พวกท่านจงนำเขาออกไป ดังนี้ ได้เห็นรูปชั่วอย่างนี้ ก็กล่าวว่า พวกท่าน จงนำน้ำมา, เราจักล้างตา ดังนี้ ล้างตาทั้งสองอยู่ ฯ นางให้คนถึงประการอันแปลก ที่นางเห็นแล้วๆให้คนนำออกไป เหตุนั้น นางจึงชื่อว่า ทิฏฐมังคลิกา ดังนี้ ความสงสัย เกิดขึ้นแล้ว ฯ ชื่อเดิม ได้อันตรธานหายไป ฯ วันหนึ่ง นาง ให้คนตระเตรียมท่าเล่นไว้ ด้วยคิดว่า “ เราจักเล่น เล่นน้ำในแม่น้ำคงคา ดังนี้ ให้คนนำของขบเคี้ยวและของบริโภคจำนวนมาก บรรทุกเต็มเกวียน เก็บเอาของหอมและระเบียบจำนวนมาก ขึ้นใส่ยานที่ปิดบังแล้ว แวดล้อมด้วยหมู่นางทาสี ออกจากเรือนไปแล้ว ฯ

ก็โดยสมัยนั้น มหาบุรุษ บังเกิด ในกำเนิดคนจัณฑาล อยู่ในเรือนซอมซ่อ (ทราม) ภายนอกพระนคร ท่านมีชื่อว่า มาตังคะ, ท่านมีอายุได้ ๑๖ ปี ใคร่จะเข้าไปในภายในพระนคร เพราะเหตุบางอย่าง นั่นเอง จึงนุ่งผ้าเก่าผืนหนึ่ง พันที่มือข้างหนึ่ง ถือกระเช้าข้างหนึ่ง และไม้เท้าข้างหนึ่ง นอบน้อมต่อพวกมนุษย์ ที่กล่าวว่า พวกเจ้า จงหลีกไป, พระแม่เจ้า คนจัณฑาล ดังนี้ เพื่อให้รู้ความนั้น ตั้งจิตอันต่ำไว้เฉพาะหน้าเห็นแล้วๆ เข้าไปสู่พระนคร ดำเนินไปตามหนทางใหญ่ ฯ นางทิฏฐิมังคลิกา ฟังเสียงไม้เท้า แลดูอยู่ โดยระหว่างผ้าม่าน เห็นมหาสัตว์ มาแต่ไกลเทียว ถามว่า เหตุนั้น อะไร ดังนี้ มหาชน กล่าวว่า “ จัณฑาล ชื่อ มาตังคะ แม่เจ้า ดังนี้ ฯ ธิดากล่าวว่า “ผู้เจริญ พวกเราได้กระทำอกุศลเทียว, วิบากนี้ เป็นเครื่องไหลออกเพื่อใคร ความพินาศ ตั้งเฉพาะแก่เรา, เรามา ด้วยกิจอันเป็นมงคล ได้เห็นคนจัณฑาลนี้ ดังนี้ นึกถึง สรีระ ถ่มน้ำลาย รังเกียจอยู่ กล่าวกะแม่นมว่า “ พวกเจ้าจงนำน้ำมาพลัน เราจักล้างตา ที่ได้เห็นคนจัณฑาล และล้างปากที่ถือเอาชื่อ ดังนี้ ล้างแล้ว ให้นำรถกลับแล้ว นำยานให้เข้าไปสู่เรือน ตามถนนเป็นลำดับ ขึ้นไป สู่ปราสาทแล้ว ฯ

พวกนักเลง มีนักเลงสุราเป็นต้น และมนุษย์ผู้บำรุงธิดานั้น ถามอยู่ว่า “ ผู้เจริญ พระนางทิฏฐมังคลิกา ไปไหนเสีย, แม้ในเวลานี้ พระนางก็ไม่มาดังนี้ ฟังเรื่องราวนั้น กล่าวว่า “ ผู้เจริญ พวกเราอาศัยคนจัณฑาล ไม่ได้บรรณาการมีสุราเนื้อและของหอมระเบียบเป็นต้น อันมากหนอ, พวกท่านจงจับ คนจัณฑาล ดังนี้ ค้นหาที่ๆคนจัณฑาลไปแล้ว คุกคามบัณฑิตชื่อมาตังคะแล้ว ผู้ไม่มีความผิด กล่าวว่า “ เฮ้ย มาตังคะ พวกเรา อาศัยเจ้าแล้ว ไม่ได้เพื่อเสวยสักการะ นี้ด้วย นี้ด้วย ดังนี้ จับที่ผมให้มหาบุรุษล้มลงที่พื้น ตีด้วยเข่าและศอกเป็นต้น จับเท้า ด้วยสำคัญว่า “มหาบุรุษ ตายแล้ว ดังนี้ คร่ามาโยนทิ้งบนกองหยากเยื่อ ฯ มหาบุรุษ ได้สติคืนมา ลูบคลำมือและเท้า คิดอยู่ว่า “ ทุกข์นี้ อาศัยใครเกิดขึ้นแล้ว ดังนี้ ก็ไม่เห็นอะไรอื่น, อาศัย นางทิฏฐมังคลิกา จึงเกิดขึ้น เราเป็นมหาบุรุษ จักยังนางให้หมอบแทบเท้าทั้งสอง ดังนี้ คร่ำควรญอยู่ ไปสู่ประตูเรือน ของนางทิฏฐมังคลิกา คิดว่า “ เรา เมื่อได้นางทิฏฐมังคลิกา จักออกมา, เมื่อไม่ได้ จะตาย ในเรือนนั่นแหละ ดังนี้ นอนบนเรือนแล้ว ฯ

ก็ โดยสมัยนั้น เหตุนี้ เป็นธรรมดา ในชมพูทวีป ฯ คนจัณฑาล โกรธต่อผู้ใดแล้ว ก็นอนตายบนเรือน ของคนนั้น, ก็ บุคคลเหล่าใด อยู่ในห้องนั้นด้วย ก็กลายเป็นคนจัณฑาลทั้งหมด, คนจัณฑาล ตายแล้ว ในท่ามกลางเรือน ผู้อยู่ ในเรือนทั้งหมด เป็นคนจัณฑาล, เมื่อคนจัณฑาล ตายที่ประตู ชนผู้อยู่ในเรือนระหว่างทั้งสอง เป็นคนจัณฑาล เมื่อตาย แม้บนเนิน สัตว์นี้ และสัตว์ทั้งหลายแต่ที่นี้ ก็เป็นจัณฑาล , ชนผู้อาศัยเรือนทั้ง ๑๔ คน ทั้งหมด เป็นคนจัณฑาล ดังนี้, ก็พระโพธิสัตว์ นอนบนเนินแล้ว ฯ ทีนั้น พวกชน บอกแจ้งแก่เศรษฐีว่า “ นายมาตังคะ ล้มลงบนเนิน แห่งเรือน ของท่านนาย ดังนี้ ฯ เศรษฐี กล่าวว่า “ พนาย พวกเจ้า จงรีบไป, มีเหตุอะไร ดังนี้ ให้เงิน ๑ มาสก กล่าวว่า “ พวกเจ้าจงให้เขาลุกขึ้น ดังนี้ ฯ

พวกคนใช้เหล่านั้น ไปแล้ว กล่าวว่า “ เจ้าจงถือเอาเงิน ๑ มาสก นี้ แล้วรีบลุกขึ้น ดังนี้ ฯ เขากล่าวว่า “ เรานอนแล้ว เพื่อต้องการเงิน ๑ มาสก ก็หาไม่, นอนเพื่อต้องการนางทิฏฐมังคลิกา ดังนี้ ฯ เขาตอบว่า “ พวกท่าน ไม่เห็นโทษ ของนาง, เราไม่มีความผิด ถูกพวกมนุษย์ของนาง ให้ถึงความพินาศ เราได้นางเทียว จักออกไป, เมื่อไม่ได้ จักไม่ออกไป ดังนี้ ฯ คนใช้เหล่านั้น ไปบอกแก่เศรษฐีแล้ว ฯ เศรษฐี ทราบโทษของธิดา ส่งไปว่า “ พวกเจ้าจงให้เงิน ๑ กหาปณะ ดังนี้ ฯ มหาบุรุษนั้น กล่าวว่า “ เรา ไม่ต้องการกหาปณะ, เราต้องการ นางทิฏฐมังคลิกานั่นเทียว ดังนี้ ฯ เศรษฐีและภรรยาของเศรษฐี คิดว่า “ปิยธิดา ของพวกเรามีคนเดียว เท่านั้น, แม้เด็กอื่น ผู้รักษาประเวณี ก็ไม่มี

ดังนี้ ถึงความสลดใจ กล่าวว่า “ แนะพ่อ พวกเจ้าจงไป, บุคคลไร ผู้ไม่ชอบ ของพวกเรา พึงปลงบุคคลนั่น จากชีวิต, เมื่อบุรุษตายในเรือนนี้ พวกเราทั้งหมดจักฉิบหาย , พวกท่านจงถือเอา ซึ่งการอารักขาแก่เขาเถิด ดังนี้ แวดล้อมแล้ว จัดแจงการอารักขา ส่งไปซึ่งทรัพย์จำนวนมากแล้ว ฯ เขา ห้ามทรัพย์ทั้งปวง ฯ

วันหนึ่ง ผ่านไปแล้ว อย่างนี้, วันที่สอง, สาม, สี่, และห้าก็ผ่านไป, แต่นั้น วันที่เจ็ด ชนผู้อยู่ในเรือน กล่าวว่า “ พวกเรา ไม่อาจเพื่ออุปัฏฐาก, พวกเราอาศัยท่าน พึงเป็นคนจัณฑาล ท่านอย่าให้พวกเราฉิบหายเลย, เราให้ทาริกาแก่ท่าน, พวกท่านจงบำรุง ธิดานั่นเถิด ดังนี้ ฯ พวกมหาชน ส่งเงิน ๑๐๐ บ้าง, ๑๐๐๐ บ้าง, ๑๐๐๐๐ บ้าง, ไปให้แล้ว ฯ มหาบุรุษก็ห้ามนั่นเอง ฯ เมื่อเป็นเช่นนั้น วันที่หก ก็ผ่านไป ในวันที่ ๗ ผู้อาศัยในเรือน ทั้ง ๑๔ สองข้าง ประชุมกันแล้วว่า พวกเราไม่อาจ เพื่อเป็นคนจัณฑาล, พวกเรา จักให้ ทาริกา แก่มหาบุรุษนั่น แม้ไม่เป็นที่พอใจ แก่พวกเธอ ดังนี้ ฯ มารดาบิดา ผู้ถูกลูกศรคือความโศกแทงแล้ว เป็นผู้หมดสติ ล้มลงบนที่นอนแล้ว ฯ ชนผู้อยู่ในเรือน ๑๔ ทั้งสองข้าง ขึ้นไปสู่ห้อง เปลื้องอาภรณ์ทั้งปวง ขอธิดานั้น เหมือนขจัดกิ่งไม้แห้งอันถูกต้องด้วยดี กระทำ ซึ่งชายแดนด้วยเล็บ, พันผม, นุ่งผ้าสาฎกเศร้าหมอง ห่อแล้วซึ่งผ้าเก่าในมือ ให้นางประดับ จิงจ้อหลวงที่หูทั้งสองข้าง แล้วให้ด้ามพัดใบตาล ให้ลงจากปราสาท ถือเอาแขนทั้งสองข้าง กล่าวว่า “ เจ้าพาเอาสามีของเจ้าจงไป ดังนี้ ได้มอบแก่มหาบุรุษแล้ว ฯ ทาริกา ผู้มีมาลาละเอียดอันชัดไปแล้วว่า แม้ว่าดอกอุบลเขียว ก็เป็นภาระยิ่ง ดังนี้ กล่าวว่า “ ข้าแต่นาย ท่านจงลุกขึ้น, พวกเรา จะไป ดังนี้ ฯ

พระมหาโพธิสัตว์ ผู้นอนแล้วเทียว กล่าวว่า “ เราจะไม่ลุกขึ้น ดังนี้ ครั้งนั้น ธิดานั้น กล่าวว่า “ ท่านกล่าวอะไร ดังนี้ ฯ เขาตอบว่า “ เธอ จงกล่าวอย่างนี้ว่า มาตังคะผู้เป็นเจ้า ท่านจงลุกขึ้น ดังนี้ ฯ ธิดานั้น ได้กล่าวเหมือนอย่างนั้น ฯ มหาบุรุษ กล่าวว่า “ พวกมนุษย์ของเธอ ได้กระทำเรา ให้เป็นผู้สามารถที่จะลุกขึ้น หามิได้ เธอ จงจับเราที่แขน ให้ลุกขึ้น ดังนี้ ฯ ธิดานั้น ได้กระทำเหมือนอย่างนั้น ฯ พระโพธิสัตว์ ราวกะว่า ลุกขึ้นอยู่ หมุนรอบแล้ว ล้มลงบนพื้น ร้องแล้วว่า “ผู้เจริญ เรา อันนางมังคลิกา ให้หมู่มนุษย์ ทุบตีให้ฉิบหายแล้วก่อน, นางย่อมทุบตีเอง ในกาลนี้ ดังนี้ ฯ ธิดานั้น กล่าวว่า “ ข้าแต่เจ้า ท่านกระทำอะไร ดังนี้ ฯ เขากล่าวว่า “ เธอ จับด้วยมือทั้งสอง ให้เราลุกขึ้นเถิด ดังนี้ ฯ ธิดานั้น ให้เขาลุกขึ้นแล้ว นั่งแล้ว กล่าวว่า “ นาย พวกเรา จะไป ดังนี้ ฯ พระโพธิสัตว์ กล่าวว่า “ ธรรมดาสัตว์เดรัจฉาน ย่อมมี ในป่า พวกเราเป็นมนุษย์ ย่อมมีบ้าน, เราไม่อาจไปด้วยเท้า, เธอจงนำเราไป ด้วยแผ่นหลังเถิด ดังนี้ ฯ ธิดานั้น น้อมลงได้ให้ซึ่งแผ่นหลัง ฯ พระโพธิสัตว์ ขึ้นแล้ว ธิดาถามว่า “ สามี เราจะไปที่ไหน ? เขาตอบว่า “ เธอ จงไปภายนอกพระนคร ฯ ธิดานั้น ไปสู่ประตูทิศปราจีน ถามว่า “ สามี ที่เป็นที่อาศัย ของท่าน ที่นี้หรือ ? เขา กล่าวว่า “ที่แห่งหนึ่งที่ไหน ? ธิดาตอบว่า “ ประตูทิศปราจีน สามี ดังนี้ เขา กล่าวว่า “ บุตรของจัณฑาล ไม่ได้เพื่ออันอยู่ในทิศปราจีนหรอก ดังนี้ ไม่บอกที่อยู่ ของตน ให้นางพาเที่ยวไปสู่ประตูทั้งสิ้น ฯ ถามว่า “ เพราะเหตุอะไร ? ตอบว่า พระโพธิสัตว์ คิดว่า “ เรา จักยังมานะ ของนางที่ถึงความเป็นพราหมณีให้ตกไป ดังนี้ ฯ

มหาชน ได้กระทำการแผดเสียงว่า “ บุคคลอื่น ผู้สามารถทำความต่างแห่งมานะ เว้น ผู้เช่นท่าน ย่อมไม่มี ดังนี้ ฯ พระโพธิสัตว์ กล่าวว่า “ นั่น เป็นที่ไหน ดังนี้ ฯ ธิดา “ ประตูทิศปัจฉิม นาย ฯ เขา ออกมาโดยประตูนี้ เรียกมาแล้วว่า “ ทิฏฐมังคลิกา เจ้าจงแลดูว่า “ นี้เป็นเรือนของเรา ดังนี้ จงมา ดังนี้ ฯ ธิดานั้น ไปที่นั้น กล่าวว่า “ เรือนซอมซ่อนี้ เป็นที่อาศัยของท่านหรือนาย ดังนี้ ฯ พระโพธิสัตว์ ลงจากหลังเข้าไปสู่เรือนอันซอมซ่อแล้ว ฯ พระโพธิสัตว์ อยู่ในเรือนนั้น ๗-๘ วัน ผู้ทรงการ

แสวงหา สัพพัญญุตญาณ จึงไม่ได้กระทำความต่างแห่งชาติ ในวันมีประมาณเท่านี้ ฯ ท่านคิดว่า “ ถ้าว่า ธิดาแห่งตระกูลใหญ่ อาศัยเรา ย่อมไม่ถึงยศอันใหญ่ ไซร้, อันเตวาสิก ของพระพุทธเจ้าทั้ง ๒๔ พระองค์ ของพวกเรา ย่อมมี หามิได้, เราจักกระทำกิจ คือการอภิเษก แห่งพระราชา ในทวีปทั้งสิ้น ด้วยน้ำล้างเท้าของธิดานั้น ดังนี้ ฯ ท่านคิดอีกว่า “ เราอยู่ท่ามกลางเรือน จักไม่อาจทำอย่างนี้ , ก็ครั้นบวชแล้ว จักอาจ ดังนี้ เรียกนางมาแล้ว กล่าวว่า “ ทิฏฐมังคลิกา พวกเรา กระทำกรรมบ้าง ไม่กระทำกรรมบ้าง ในปางก่อน อาจมีชีวิตอยู่, ก็ ในบัดนี้ พวกปฏิบัติการเลี้ยงดูทาระ, อันใคร ไม่กระทำกรรม ไม่อาจมีชีวิตได้, เราย่อมมาเพียงไร, เธอ อย่ากระสัน เพียงนั้น ดังนี้ เข้าป่าไปแล้วคร่ามาซึ่งผ้าขี้ริ้ว ในป่าช้าเป็นต้น กระทำการนุ่งห่ม บวชเป็นสมณะแล้ว เที่ยวไปผู้เดียว ได้ความวิเวก กระทำกสิณกรรม ทำสมาบัติแปดและอภิญญาห้า ให้เกิดขึ้นแล้ว คิดว่า “ ในกาลนี้ อันเราอาจ เพื่อความเป็นที่พึ่งแก่นางทิฏฐมังคลิกา ดังนี้ มีหน้าต่อกรุงพาราณสี ไปแล้ว ห่มจีวร เที่ยวไปเพื่อภิกษา มีหน้าต่อเรือนของนางทิฏฐมังคลิกา ได้ไปแล้ว ฯ

ธิดานั้น เห็นพระโพธิสัตว์ ยืนอยู่ที่ประตู จำไม่ได้ กล่าวว่า “ ท่านผู้เจริญ ท่านจงหยุดก่อน , นั่นเป็นที่อาศัยของคนจัณฑาลทั้งหลาย ดังนี้ ฯ พระโพธิสัตว์ได้ยืนอยู่ที่นั้นๆเอง ฯ นางแลดูบ่อยๆ ก็จำได้ ก็ตีอกด้วยมือ คร่ำครวญอยู่ หมอบลงแทบบาท กล่าวว่า “ นาย ผิว่า จิตเช่นนี้ ของท่าน มีอยู่ไซร้, เพราะเหตุอะไร ท่าน ยังเราให้เสื่อมจากยศอันใหญ่ ได้กระทำเรา ให้ไม่มีที่พึ่ง ดังนี้ คร่ำครวญประการต่างๆ เช็ดน้ำตาอยู่ ถือภาชนะภิกษา ให้ท่านนั่ง ภายในเรือน ได้ถวายภิกษาแล้ว ฯ

มหาบุรุษ กระทำภัตกิจเสร็จแล้ว จึงกล่าวว่า “ ทิฏฐมังคลิกา เธออย่าเศร้าโศก, คร่ำครวญเลย, เราสามารถกระทำการอภิเษกความเป็นพระราชาแก่เธอ ในชมพูทวีปทั้งสิ้น ด้วยน้ำล้างเท้าของเธอ, แต่ว่าเธอ จงกระทำ ตามคำของเรา อย่างหนึ่ง, เธอเข้าไปสู่พระนคร โฆษณาว่า “สามีของเรา ไม่ใช่คนจัณฑาล, สามีของเราเป็นมหาพราหมณ์ ดังนี้ จงเที่ยวไปทั่วพระนคร ดังนี้ ฯ นางทิฏฐมังคลิกา แม้ตามปกติ เมื่อท่านกล่าวอย่างนี้ ย่อมกล่าวว่า “ สามีของเรา ถึงความฉิบหาย เพราะโทษแห่งปากนั่นเอง, เราไม่อาจเพื่ออันกล่าวอย่างนี้ ดังนี้ ฯ พระโพธิสัตว์ กล่าวว่า “ เมื่อเราอยู่ในเรือน ก็เธอเคยฟังคำอันเหลาะแหละบ้างหรือ, แม้ในกาลนี้ เราย่อมไม่กล่าวคำเหลาะแหละ, ในกาลนี้ เราบวชแล้ว จะกล่าวเพื่ออะไร, เรา เป็นบุรุษผู้กล่าวคำจริง ดังนี้ กล่าวอีกว่า “วันนี้ เป็นวันอัฏฐมีแห่งปักษ์, เธอ จงโฆษณาทั่วพระนครว่า “ โดยล่วงไปอีก ๗ วัน แต่วันนี้ สามีของเรา ผู้เป็นมหาพราหมณ์ ทำลายมณฑลแห่งจัณฑ์แล้ว จักมาสู่สำนักของ ในวันอุโบสถ ดังนี้ หลีกไปแล้ว ฯ ธิดานั้นเชื่อแล้ว ทั้งยินดีและร่าเริง เป็นผู้กล้าหาญ เข้าไปสู่พระนครทั้งเย็นทั้งเช้า ย่อมโฆษณา เหมือนอย่างนั้น ฯ พวกมนุษย์ พากันปรบมือ กล่าวว่า “ พวกท่าน จงดู, นางทิฏฐมังคลิกา ของพวกเรา ย่อมกระทำคนจัณฑาล ให้เป็นมหาพราหมณ์ ดังนี้ กระทำการหัวเราะ, เยาะเย้ย ฯ ในวันรุ่งขึ้น นางก็เข้าสู่พระนคร เหมือนอย่างเคย ทั้งเย็นและเช้า โฆษณาว่า “ บัดนี้ ล่วงไป ๒-๓ วัน สามีของเรา ผู้เป็นมหาพราหมณ์ ทำลายมณฑลแห่งพระจันทร์ จักมาสู่สำนักของเรา โดยกาลล่วงไป ๕ วัน๔ วัน ๓ วัน หนึ่งวัน ดังนี้ ฯ พวกพราหมณ์ คิดว่า “ ทิฏฐมังคลิกา นางนี้ เป็นผู้กล้ายิ่ง กล่าวแล้ว, ในกาลไร เมื่อความเป็นเช่นนี้ พึงมี พวกท่าน จงมา กะเรา, จงเก็บกวาด ที่อาศัย ของนางทิฏฐมังคลิกา ดังนี้ ช่วยกันถากถางความที่เรือนอันซอมซ่อ ทั้งข้างนอกและใน แล้วเกลี่ยทรายโดยรอบ ฯ

ในวันอุโบสถ นางไปพระนครแต่เช้าเทียว โฆษณาแล้วว่า “ ได้ยินว่า วันนี้ สามีของเราผู้เป็นมหาพราหมณ์ จักมา ดังนี้ ฯ พวกพราหมณ์ คิดว่า ผู้เจริญ จักมี ในที่ไกล หามิได้, ได้ยินว่า วันนี้

ท้าวมหาพราหมณ์ จักมา ดังนี้ พวกเรา จงจัดแจงที่เป็นอยู่ ดังนี้ กวาดเรือนอันทราม กระทำการถอนหญ้า แวดล้อมด้วยผ้าที่นำมา ปูลาดบัลลังก์ อันโอฬาร ตกแต่งผ้าม่านเบื้องบน โปรยลงแล้ว ซึ่งพวงของหอม,ระเบียบเป็นต้น ฯ เมื่อพวกพราหมณ์ ปฏิบัติอยู่นั่นเอง พระอาทิตย์ ก็อัศดงคตแล้ว ฯ มหาบุรุษ เมื่อพระจันทร์ ขึ้นมาแล้ว ก็เข้าฌาน ทำอภิญญาเป็นบาท ออกแล้วกระทำบริกรรม ด้วยจิตประกอบด้วยกามาพจร เนรมิตความเป็นพราหมณ์ อันมี ๑๒ โยชน์ ด้วยจิตที่สำเร็จด้วยฤทธิ์ เหาะไปสู่อากาศ เข้าไปในดวงจันทร์ ทำลายจันทร์วิมาน ที่ขึ้นไปอยู่ สละซึ่งจันทร์วิมาน ข้างหน้า อธิฐานว่า “ มหาชนเห็นแล้วจงดู ซึ่งหน้าของเรา ดังนี้ ฯ มหาชน เห็นแล้ว กล่าวว่า “ คำของนางทิฏฐมังคลิกา เป็นจริง ดังนี้ มาอยู่ ฯ พระโพธิสัตว์ ทราบความที่ตนอันมหาชนกล่าวว่า “ เราจักบูชา ท้าวมหาพรหมณ์ ดังนี้ ถือเอาของหอมและระเบียบ แวดล้อม ซึ่งเรือน ของนางทิฏฐมังคลิกา ตามรักษาถึงกรุงพาราณสี โดยทีสุด ฯ เห็นแล้ว ละแล้ว ซึ่งอัตภาพ มี ๑๒ โยชน์ เนรมิตตนประมาณเท่ามนุษย์ เมื่อมหาชน เห็นแล้ว นั่นเอง เข้าไปสู่เรือนซอมซ่อแล้ว ฯ มหาชนเห็นแล้ว กล่าวว่า “ ท้าวมหาพรหมณ์ ข้ามลงแล้ว พวกท่าน จงนำม่านมาแวดล้อม ที่อาศัยด้วยม่านใหญ่ ยืนแวดล้อมแล้ว ฯ แม้มหาบุรุษ นั่งในท่ามกลางที่นอนอันเป็นสิริ ยืนในที่ใกล้แห่งนางทิฏฐมังคลิกา ฯ

ครั้งนั้น หญิงคนใช้ ถามนางว่า “ แน่ะแม่ทิฏฐมังคลิกา การมีระดู ของท่าน มีอยู่หรือดังนี้ ฯ นางตอบว่า “ เออ แม่เจ้า ดังนี้ ฯ มหาบุรุษกล่าวว่า “ เธอ จงจับซึ่งบุตรที่เราให้แล้ว ดังนี้ ถูกต้องซึ่งมณฑลสะดือ ด้วยหัวแม่มือ ฯ สัตว์เกิดในครรภ์ตั้งขึ้น ด้วยการลูบคลำสะดือ ของมหาบุรุษนั้น ฯ มหาบุรุษกล่าวว่า “ แนะแม่ทิฏฐมังคลิกา น้ำล้างเท้าของเธอ ประมาณเท่านี้ จักเป็นน้ำอภิเษกของพระราชาทั่วสกลทวีป, เธอจงดำรงอยู่ ดังนี้ เนรมิตความเป็นพราหมณ์ เมื่อมหาชน เห็นอยู่นั่นเอง ออกไปแล้ว เหาะขึ้นสู่เวหาส เข้าไปสู่มณฑลแห่งพระจันทร์นั่นเอง ฯ จำเดิมแต่นั้น นางจึงมีชื่อว่า “ พราหมปชาบดี ฯ บุคคล ชื่อว่าได้แล้วแม้น้ำล้างเท้า ย่อมไม่มี ฯ

พวกพราหมณ์ กล่าวว่า พวกราจักให้นางพราหมปชาบดี อยู่ภายในพระนคร ดังนี้ ยกนางขึ้น ด้วยวอทองคำ ไม่ให้เพื่ออันรับซึ่งวอ แก่บุคคลผู้มีชาติไม่บริสุทธิ์ เพียงไร แต่ ๗ โกฏิ (ชั่วโคตร) ฯ พราหมณ์ผู้มีมนต์เป็นที่เกิด ๑๘ คน ถือเอาแล้วพราหมณ์ที่เหลือ บูชาด้วยของหอมและระเบียบเป็นต้น เข้าไปพระนคร กล่าวว่า “ ผู้เจริญ ใครๆไม่อาจเพื่ออันอยู่ ในเรือนที่ไม่สะอาด ของนางพราหมปชาบดี, พวกเราถือเอาวัตถุ จักกระทำซึ่งเรือน, ตราบใด ที่ชนไม่กระทำเรือน, ตราบนั้น นางจะอยู่ที่มณฑป ดังนี้ ให้นางอยู่ที่มณฑปแล้ว ฯ จำเดิมแต่นั้น พวกชนก็ดำรง ในคลองจักษุ ผู้ใคร่จะไหว้ ก็ให้เงิน ๑ กหาปณะ ก็ได้เพื่ออันไหว้, ผู้ต้องการไหว้ เพื่อจะฟัง ให้เงิน ๑๐๐ ก็ย่อมได้, ผู้ใคร่จะไหว้ ในที่เป็นที่ฟัง ปกติกถา บนอาสนะ ให้เงิน ๕๐๐ ย่อมได้, ผู้ใคร่ที่จะวางศีรษะที่หลังเท้าไหว้ ให้เงิน ๑๐๐๐ ย่อมได้, ผู้ปรารถนาน้ำล้างเท้า ให้ทรัพย์ หนึ่งหมื่นย่อมได้, ทรัพย์ที่ได้จากภายนอกพระนคร มาสู่ภายในพระนคร เพียงไรแต่มณฑป มีประมาณ ๑๐๐ โกฏิ, ชมพูทวีปทั้งสิ้น ยุ่งยากแล้ว ฯ

พระราชาทั้งหมด กล่าวว่า “ พวกเราจักกระทำการอภิเษกด้วยน้ำล้างเท้า ของนางพราหมปชาบดี ดังนี้ ส่งทรัพย์หนึ่งแสนไปได้แล้ว ฯ สถานที่ออกของสัตว์ผู้เกิดในครรภ์ ได้มีแก่นางที่อยู่ในมณฑป อย่างนี้ ฯ กุมารที่ได้เพราะอาศัยมหาบุรุษ เป็นผู้น่าเลื่อมใส เป็นผู้ถึงพร้อมด้วยลักษณะ ฯ ชมพูทวีปทั้งสิ้น มีความโกลาหล เป็นอย่างเดียวกันว่า “ บุตร ของท้าวมหาพรหมณ์ เกิดแล้ว ดังนี้ ฯ สถานที่อยู่ มีประมาณเพียงนั้น สำเร็จแล้ว ฯ พวกชน คิดว่า พวกเราจะตั้งชื่อแก่กุมารนี้ ดังนี้ จัดเตรียมที่อยู่อาศัยให้กุมารอาบน้ำอันมีกลิ่นหอม ประดับแล้ว ตั้งชื่อว่า มัณฑาเปยยะ ดังนี้ เพราะ

เด็กเกิดในมณฑป ฯ กุมารเจริญเติบโตด้วยความผาสุก ถึงวัยที่จะร่ำเรียนศิลปะ, ผู้คนที่มีวิชาความรู้ในทั่วชมพูทวีป มาสู่สำนักของกุมารนั้น ให้กุมารศึกษาศิลปะอยู่ ฯ กุมารเป็นผู้ฉลาด, มีปัญญา ย่อมเรียนเหมือนเย็บพระสูตรที่ฟังแล้ๆ,พระสูตรที่เรียนเอาแล้ว ตั้งอยู่เหมือนน้ำมันราชสีห์ที่บุคคลชัดแล้วในหม้อทองคำ, ปริยัติ ที่ถึงความคล่องปาก เพียงใด, ชื่อว่าบุคคลผู้อนุเคราะห์กุมารนั้น ย่อมไม่มีเพียงนั้น ฯ พวกพราหมณ์ แวดล้อมกุมารนั้นอยู่, แม้กุมารเป็นผู้มีภัตเพื่อพราหมณ์ ฯ พราหมณ์แปดหมื่นในเรือน ย่อมฉัน นิจจภัต, ชุ้มประตูใหญ่ทั้ง ๗ ได้มีในเรือนของกุมารนั้น ฯ ในวันมงคลที่เรือน ทรัพย์ที่ชาวชมพูทวีปทั้งสิ้น ส่งไปแล้ว มีถึงแสนโกฏิ ฯ พระโพธิสัตว์ ระลึกแล้วว่า “ กุมารเป็นผู้สามารถหนอ , บุตรของเราเป็นผู้ไม่ประมาท ดงนี้ ฯ ครั้งนั้น พระโพธิสัตว์ ทราบเรื่องราวนั้นของกุมารว่าเป็นผู้มีภัตเพื่อพราหมณ์, ทานที่ท่านให้แล้ว มีผลใหญ่ ในที่ใด, กุมารย่อมไม่รู้ทานนั้น, เราจะไปฝึก ดังนี้ ห่มจีวรแล้ว ถือเอาภาชนะอาหาร ไปโดยอากาศ ด้วยคิดว่า “ ชุ้มประตู คับแคบยิ่งนัก, เราไม่อาจเพื่ออันเข้าไป ดังนี้ ข้ามลงบนเนินอากาศ ในที่เป็นที่ฉัน ของพราหมณ์ แปดหมื่นรูป ฯ แม้มัณฑเปยยะกุมาร ให้คนถือเอาทัพพีทองคำ กล่าวว่า “ พวกท่านจงให้ข้าวในที่นี้, จงให้น้ำที่นี้ ดังนี้ ให้เขาอังคาสอยู่ เห็นพระโพธิสัตว์แล้วโกรธ เหมือนอสรพิษที่เกี่ยวพันตามท่อนไม้ กล่าวคาถานี้ ว่า...(๑-๑๒ คาถา)

มหาบุรุษ กล่าวว่า “ เราไม่ได้กระทำกรรมอันมีเช่นนี้, กรรมนั้น จักเป็นกรรมอันภูติ, ยักษ์และเทวดา ผู้มีความเคารพในบรรพชิต เห็นบุคคลผู้เบียดเบียน ซึ่งบรรพชิต กระทำแล้ว ดังนี้ ฯ พระนางทูลว่า “ท่านผู้เจริญ ความประทุษร้ายในใจ จงอย่ามี แก่ท่านอย่างเดียว, เทวดา เป็นผู้กระทำอย่างนี้, ท่านผู้เจริญ เราจะปฏิบัติอย่างไร ดังนี้ พระโพธิสัตว์ กล่าวว่า ถ้าเช่นนั้น เราจักบอกโอสถแก่เธอ, ในภาชนะภิกษา ของเรา มีภัตอันเหลือจากฉันแล้ว, เธอ หยอดน้ำหน่อยหนึ่ง ในภัตนั้น ถือเอาหน่อยหนึ่ง ใส่เข้าไปในปากของบุตรของเธอ, นำตุ่มน้ำที่เหลือใส่ในปากของพราหมณ์ แปดหมื่นรูป ดังนี้ ฯ นางกล่าวว่า “ เราจักกระทำอย่างนี้ ดังนี้ ถือเอาซึ่งภัต ไหว้มหาบุรุษ ไปกระทำเหมือนอย่างนั้น ฯ เมื่อน้ำเข้าไปในปากแล้ว เทวดาผู้เป็นใหญ่ “ ข้าแต่นาย เมื่อท่าน กระทำเภสัชเอง พวกเรา ไม่อาจเพื่อทำอะไรได้ ดังนี้ ปล่อยซึ่งกุมารแล้ว ฯ กุมารนั้น ทิ้งแล้ว เป็นผู้มีผิวพรรณปกติ เหมือนไม่เคยถึงซึ่งทุกข์อะไร ฯ ครั้งนั้น มารดา ได้กล่าวกะบุตรนั้นว่า “ แนะพ่อ เจ้าจงดู ประการอันแปลก ของบุคคลผู้มีหิริและโอตตัปปะ ที่เข้าถึงตระกูลของเธอ, ก็ สมณะ เป็นผู้มีรูปเช่นนั้น หามิได้ , แน่ะพ่อ เจ้าพึงคบสมณะ ดังนี้ ฯ แต่นั้น นางก็ให้คนนำตุ่มน้ำที่เหลือใส่เข้าปากของพวกพราหมณ์ ฯ พวกยักษ์ปล่อยก่อนนั้นเทียว หนีไปแล้ว ฯ พวกพราหมณ์ ทิ้งไปแล้ว ลุกขึ้นถามกันว่า “ พวกเจ้าใส่อะไรในปากของพวกเรา ดังนี้ ฯ พวกชนกล่าวว่า “ ภัตต์อันเป็นเดน ของฤาษีชื่อว่า มาตังคะ ดังนี้ ฯ พวกพราหมณ์ คิดว่า “ พวกเราเคี้ยวกินซึ่งภัตต์ที่เป็นเดนของคนจัณฑาล , กาลนี้ พวกเราไม่ใช่พราหมณ์ ดังนี้ หนีไปจากที่นั้น ไปสู่แคว้นมัชชะ เป็นพราหมณ์ผู้เลิศ ของพระเจ้ามัชชะ บริโภค อาสนะอันเลิศ, น้ำอันเลิศ และภัตต์อันเลิศ ในกรุงราชคฤห์ ฯ

ในสมัยนั้น พระโพธิสัตว์ ทำการข่มขืนซึ่งบาปอยู่ ทำลายชาติคือมานะ เที่ยวไปอยู่ ครั้งนั้น ดาบส ผู้หนึ่งชื่อว่า ชาติมันตดาบส คิดว่า “ บุคคลอื่นที่เช่นกับเรา ไม่มี ดังนี้ ย่อมกระทำ แม้ซึ่งความสำคัญในคนอื่น ฯ พระโพธิสัตว์ เห็นดาบสนั้นผู้อยู่ในฝั่งแห่งแม่น้ำคงคา คิดว่า “ เราจักข่มการถือมานะของดาบสนั้น ดังนี้ ได้ไปที่นั้น ฯ ชาติมันตดาบส ถามพระโพธิสัตว์ว่า “ ภพของท่าน สูงเพียงไร ? พระโพธิสัตว์ กล่าวว่า “ เราเป็นคนจัณฑาล อาจารย์ ดังนี้ ฯ ท่านจึงกล่าวว่า “ จัณฑาลเจ้าจงไปๆ อยู่ภายใต้แม่น้ำคงคา อย่าได้กระทำน้ำที่เป็นเดน ที่เป็นเบื้องบนแม่น้ำ ดังนี้ ฯ พระ

โพธิสัตว์ “ ศีล อาจารย์ เราจักอยู่ ในที่ตามที่ท่านบอก ดังนี้ อยู่ภายใต้แม่น้ำ อธิษฐานแล้วว่า “ ขอน้ำในแม่น้ำ จงไหลทวนกระแส ดังนี้ ฯ ชาติมันตดาบส ลงสู่แม่น้ำ แต่เช้าเทียว ชำระซึ่งน้ำ (อาบน้ำ) ล้างชฎาอยู่ ฯ พระโพธิสัตว์ แปรงไม้สีฟัน แล้วทิ้งเขฬะเป็นก้อนๆ ลงในแม่น้ำ, ให้ไม้แปรงฟันที่เป็นเดนตกลงเหมือนอย่างนั้น นั่นเอง ฯ ก็ วัตถุนั่น ห้อยลงในที่ใด ย่อมติดในชฎา ของดาบสนั่นเอง, พระโพธิสัตว์ อธิษฐาน โดยประการใด ประการนั้น ฯ ก้อนเขฬะก็ดี ไม้แปรงฟันก็ดี ติดอยู่ที่ชฎาของดาบสนั่นเอง ฯ

ดาบส คิดว่า “ จัณฑาลผู้เจริญ ท่านกระทำน้ำในแม่น้ำนี้ ให้ทวนกระแสหรือ ดังนี้ ฯ พระโพธิสัตว์ ตอบว่า “ ขอรับ อาจารย์ ดังนี้ ฯ ดาบสกล่าว “ ถ้าเช่นนั้น ท่านอยู่ภายใต้แม่น้ำ, จงอยู่เบื้องบนแม่น้ำ ดังนี้ ฯ พระโพธิสัตว์ กล่าวว่า “ ดีละอาจารย์, กระผมจักอยู่ในที่ตามที่ท่านบอก ดังนี้ อยู่ในที่นั้น ระงับซึ่งฤทธิ์แล้ว ฯ แม่น้ำก็เกิดการไหล ตามปกตินั่นเอง ฯ ดาบสนั้น ถึงความพินาศนั่นเองอีก , ท่านไปอีก ถามพระโพธิสัตว์ว่า “ จัณฑาลผู้เจริญ ท่านกระทำน้ำในแม่น้ำ ให้ทวนกระแสตามกาล ให้ตามกระแส ตามกาลหรือ ดังนี้ ฯ พระโพธิสัตว์รับว่า “ ขอรับ อาจารย์ ดังนี้ ฯ ดาบสกล่าวว่า ฯ แนะจัณฑาล ท่านไม่ให้เพื่ออันอยู่ ด้วยความสุข ของพวกบรรพชิต ผู้อยู่ด้วยความสุข สาปแล้วว่า “ ศีรษะของทาน จงแตก โดย ๗ ส่วน ตลอด ๗ วัน ดังนี้ ฯ พระโพธิสัตว์ กล่าวว่า “ ดีละ อาจารย์, ก็เราจะไม่ให้เพื่ออันขึ้นไป แห่งพระอาทิตย์ ดังนี้ ฯ

ครั้งนั้น พระมหาสัตว์ คิดว่า “ เมื่อเป็นเช่นนั้น คำสาป จักตกเบื้องบน ของใคร เราจะรักษา ผู้นั้น ดังนี้ ไม่ได้ให้เพื่ออันขึ้นไป แห่งสุริยะด้วยฤทธิ์ ในวันรุ่งขึ้น เพราะความเอ็นดูหมู่สัตว์ ฯ ธรรมดาวิสัยแห่งฤทธิ์ที่สำเร็จด้วยฤทธิ์ เป็นธรรมชาติอันบุคคลจะพึงคิด ฯ จำเดิมแต่นั้น การขึ้นสู่อรุณก็ไม่ปรากฏ, การกำหนดตัดซึ่งกลางคืนหรือกลางวัน ก็ไม่มี, ชื่อว่าการประกอบการงาน มีกสิกรรมและวานิชกรรมเป็นต้น ก็ไม่มี ฯ พวกมนุษย์ ถึงความเดือดร้อนว่า “ นี้ เป็นวัตรของพวกยักษ์ หรือหนอแล เป็นวัตรของภูติ,เทพ,นาค,และครุฑ ดังนี้ คิดแล้วว่า “ใครๆ พึงกระทำอะไรหนอแล ดังนี้ คิดอีกว่า ธรรมดา ราชตระกูล เป็นผู้มีปัญญามาก อาจคิดเพื่อเกื้อกูลแก่โลกได้, พวกเรา จักไปในที่นั้น ดังนี้ ไปสู่ราชตระกูล กราบทูลเรื่องราวนั้น ฯ พระราชา แม้กลัว ก็ทำอาการว่า ไม่กลัว กล่าวว่า “ แนะพ่อ พวกเจ้าอย่ากลัวแล้ว, ชาติมันตดาบส ผู้อยู่ริมฝั่งแม่น้ำ จักรู้เหตุนี้, พวกเรา ถามดาบสนั้น จักไม่มีความสงสัย ดังนี้ โดยล่วงไป ๒-๓ วัน มีปฏิสันถารที่มนุษย์ผู้ประพฤติประโยชน์ เข้าไปหาดาบสกระทำแล้ว ทรงถามเรื่องราวนั้น ฯ พระดาบส ทูลว่า “ จริงมหาบพิตร คนจัณฑาล มีอยู่คนหนึ่ง , เขาทำน้ำในแม่น้ำให้ไหลตามกระแส โดยกาล และให้ทวนกระแส โดยกาลได้, เรื่องนั้นที่เรากล่าว คำอะไรมีอยู่ , ขอพระองค์ จงทูลถามเถิด , เขาจักรู้ ดังนี้ ฯ พระราชา ไปยังสำนัก ของฤษีมาตังคะ ทูลถามว่า “ ท่านผู้เจริญ ท่านไม่ให้เพื่ออันขึ้นไปแห่งอรุณ หรือ ดังนี้ ฯ พระโพธิสัตว์ กล่าวว่า “ จริง มหาบพิตร ดังนี้ ฯ พระราชา “ เพราะเหตุอะไร ดังนี้ ฯ พระโพธิสัตว์ “ เราจักให้ขึ้นในกาลที่ชาติมันตดาบส มาไหว้เรา ให้เราอดโทษ มหาบพิตร ดังนี้ ฯ

พระราชา ไปทูลว่า “ อาจารย์ ท่านจงมาให้มาตังคดาบส อดโทษเถิด ดังนี้ ฯ ชาติมันตดาบส “ มหาบพิตร เราจะไม่ไหว้คนจัณฑาล ดังนี้ ฯ พระราชา “ พระอาจารย์ ท่านจงอย่ากระทำอย่างนี้, จงดู ซึ่งหน้าของชนชาวชนบท ดังนี้ ฯ ดาบสห้ามอีกนั่นเอง พระราชาเสด็จเข้าไปหาพระโพธิสัตว์ ทูลว่า “ ท่านอาจารย์ ชาติมันตดาบส ไม่ต้องการให้ท่านอดโทษ ดังนี้ ฯ พระโพธิสัตว์ “ เมื่อดาบส ไม่ให้เราอดโทษ เราก็ไม่ปล่อยพระอาทิตย์ขึ้น ดังนี้ ฯ พระราชา คิดว่า “ ดาบสนี้ ไม่

ต้องการให้มาตังคดาบสอดโทษ, ก็ ประโยชน์อะไร ของเรา ด้วยดาบส, เราจักแลดูซึ่งโลก ดังนี้ กล่าวว่า “ พวกท่าน จงจับดาบสผู้เจริญ ดังนี้ จับที่มือและเท้าทั้งสอง ให้ดาบสนอนแทบเท้าของมาตังคดาบส กล่าวว่า “ ท่าน อาศัยความเอ็นดูต่อชาวชนบท จงอดโทษต่อมาตังคดาบสนั่นเถิด ดังนี้ ฯ พระโพธิสัตว์ กล่าวว่า “ ชื่อว่าเรา ย่อมอดโทษซึ่งบุคคลผู้ควรอดโทษ, ก็แล กถาของบุคคลนั่น จักตกเบื้องบน ของบุคคลนั้นนั่นเอง, เมื่อเราปล่อยพระอาทิตย์แล้ว คำสาป จักตกบนกระหม่อม ของท่าน เมื่อเป็นเช่นนั้น ศรีษะของทาน จักแตกเป็น ๗ เสี่ยง, ก็ ความฉิบหายนั่น นั่นแหละ จะถึงแก่ดาบสนั่น, พวกท่านจงมาให้ดาบสนั้น ข้ามลงในน้ำประมาณคอ แล้ววางก้อนดินเหนียวใหญ่ บนศีรษะของดาบสนั้น, เราจักคลายพระอาทิตย์ , เมื่อรัศมีพระอาทิตย์ ถูกต้องแล้ว , ก้อนดินเหนียว จักแตกเป็นเจ็ดเสี่ยง , เมื่อเป็นเช่นนั้น ดาบสนั่น ทิ้งก้อนดินเหนียวแล้วดำลง จงขึ้นที่ฝั่งอื่น, พวกท่านจงบอกดาบสนั้น, เมื่อเป็นเช่นนั้น ความสวัสดี จักมีแก่เขา ดังนี้ ฯ มนุษย์เหล่านั้น กล่าวว่า “ พวกเรา จักทำอย่างนั้น ดังนี้ ให้ดาบสทำเหมือนอย่างนั้น ฯ ความสวัสดี เหมือนอย่างนั้น เกิดแล้วแก่ดาบสนั่นเอง ฯ

จำเดิม แต่นั้น ดาบสนั้น คิดว่า “ ชื่อว่าชาติ มี เพราะเหตุอะไร, คุณในระหว่างแห่งบรรพชิตมีเพราะเหตุอย่างนี้ ดังนี้ ละซึ่งมานะว่าชาติและโคตร เป็นผู้ข่มแล้ว ฯ เมื่อชาติมันตดาบส ถูกมหาบุรุษฝึกแล้ว อย่างนี้ มหาชน ได้รู้ซึ่งกำลัง ของพระโพธิสัตว์ ฯ ความโกลาหลใหญ่ เกิดขึ้นแล้ว ฯ พระราชาทูลวิงวอน ให้พระโพธิสัตว์ เข้าไปสู่พระนคร ของพระองค์ ฯ พระมหาสัตว์ ให้แล้วซึ่งปฏิญญาว่า “ เราจักข่มพราหมณ์ แปดหมื่นรูป เหล่านี้ และจักเปลื้องปฏิญญาด้วย ดังนี้ ได้ไปสู่พระนคร ของพระเจ้ามัชชะแล้ว ฯ พวกพราหมณ์ เห็นพระโพธิสัตว์เทียว กล่าวว่า “ ผู้เจริญ นี้ มหาโจรนั้น มาแล้ว, ในกาลนี้ทีเดียว พวกเรา ทั้งหมดนั่น เคี้ยวกินภัตรอันเป็นเดน เป็นผู้ไม่ใช่พราหมณ์, เขาจักกระทำพวกเราให้ปรากฏ, การไม่มีที่อยู่ ในที่นี้ จักมีแก่พวกเรา อย่างนี้, พวกเราจักให้มหาโจร ตายก่อนนั่นเทียว เข้าไปเฝ้าพระราชา ทูลว่า “ มหาบพิตร พระองค์ย่อมสำคัญบรรพชิตผู้จัณฑาลนี้ ว่า “ มีรูปดี ดังนี้ มหาโจร ย่อมรู้มนต์แก่กล้า, ถือเอาซึ่งแผ่นดิน ทำให้เป็นอากาศ, จับอากาศทำให้เป็นแผ่นดิน, จับที่ไกลทำให้เป็นใกล้, จับที่ใกล้กระทำให้เป็นไกล, พลิกกลับแม่น้ำ ทำให้อยู่เบื้องบน, เมื่อปรารถนา ย่อมอาจเพื่ออันยกขึ้นซึ่งแผ่นดินแล้วให้ตกลงมาได้ ใครๆ ไม่อาจจะจับชื่อซึ่งจิต ของบุคคลอื่น สิ้นกาลทั้งหมด, ฤษีนี้ เมื่อได้ที่พึ่ง พึงทำราชสมบัติ ของพระองค์ให้ฉิบหาย, พึงกระทำแม้ซึ่งอันตรายแห่งชีวิต แม้การเข้าไปตัดวงศ์ตระกูล, มหาบพิตรท่านจงทำตามคำของพวกเรา, การที่เราให้ฤาษีนี้ตายในวันนี้ ย่อมควร ดังนี้ ฯ ธรรม เหล่าพระราชา เป็นผู้เชื่อคำของผู้อื่น, พระราชานั้น ถึงแล้วซึ่งทิฏฐิ ด้วยสามารถแห่งการกล่าวคำมากมาย ด้วยประการ ฉะนี้ ฯ

ส่วนพระโพธิสัตว์ เที่ยวไปในพระนคร เพื่อบิณฑบาต, ฉันแล้วซึ่งข้าวเจือแล้วในที่สบายด้วยน้ำ ไปสู่พระราชาอุทยาน ผู้ไม่มีความสงสัย เพราะตนไม่มีความผิด, นั่งแล้ว บนแผ่นดินศิลาอันเป็นมงคล ฯ สติ ไม่เพียงพอในกาลสักว่าครู่หนึ่ง เพื่อจะระลึกในอดีต ๔๐ กัปป์ ในอนาคต ๔๐ กัป รวมเป็น ๘๐ กัป เพราะความที่ฌานที่ตนปรารถนา หาโทษมิได้ ฯ พระราชา ไปเองนั่นเทียว ประหารซึ่งมหาบุราผู้นั่งด้วยความไม่ประมาท เพราะความที่ตนไม่มีความผิด ด้วยดาบ ได้กระทำให้เป็นสองท่อน, ฝนโลหะแปดอย่าง, ฝนโคลน ๙ อย่าง, ตกแล้ว ในแคว้น ของพระราชานี้, ฝนทั้ง ๙ อย่าง ตกแล้ว ด้วยประการ ฉะนี้ ฯ พระราชา และบริษัทนั้น บังเกิดแล้ว ในนรก ฯ เพราะเหตุนั้น สังกิจจบัณฑิต จึงกล่าวว่า...

๙. เรื่อง พระติสสเถระผู้เข้าไปสู่ตระกูลของนายช่างแก้วมณี

ข้อว่า “ ผู้กระทำแก้วมณี กระทำกาละ บังเกิดแล้วในนรก ดังนี้ เขาบังเกิดในนรก ด้วยอกุศลกรรมอื่น, หาใช่ด้วยกรรมคือการประทุษร้ายพระเถระไม่ เพราะท่านหมอบลงแทบเท้า ขอให้พระเถระอดโทษแล้ว ด้วยคำว่า “ ข้าแต่ท่านผู้เจริญ ขอท่าน จงอดโทษ ต่อกระผมเถิด ดังนี้ ฯ บทว่า เถรสฺส ขมาปิเต ความว่า พึงเห็นว่า “ เพราะความที่ตนยังพระให้อดโทษแล้วดังนี้ ฯ ก็ กรรมนั้น ถึงความเป็นอโหสิกรรม เพราะเป็นการให้พระเถระอดโทษแล้ว, กรรมนี้ เป็นธรรมดา แห่งกรรมคือความผิด ต่ออริยเจ้าผู้เป็นสัตบุรุษ ฯ คพฺภ ศัพท์ นี้ ในบทว่า คมฺภเมเก ดังนี้ ท่านแสดง ลงในอรรถไม่ใช่น้อย, ก็ คพฺภ ศัพท์ นี้ ในบททั้งหลายว่า คพฺภเสยฺโย คพฺภโวกฺกมฺ ดังนี้เป็นต้น ท่านแสดง ลงในอรรถว่า ท้องของมารดา , ความสวัสดี จงมี แก่สัตว์เกิดในครรภ์ , ในบทว่า คพฺภปาตนำ ดังนี้เป็นต้น โดยที่สุด ท่านแสดง ซึ่งสัตว์ทั้งหลาย , ท่านแสดงซึ่งการปฏิสนธิ ในบทเป็นต้นว่า “ ตถาคตสฺส โข พฺรหมณฺ อายตึ คพฺภเสยยา ปหีนา ดังนี้, ในบทว่า สนฺตินฺทริโย จ นิปโก จ อปฺปคพฺโภ ดังนี้เป็นต้น ท่านแสดง ความมีฤทธิ์ ดังนี้ ฯ ในบทว่า ปริเวณญฺจ อคฺคิสาลญฺจ ภณฺฑคพฺภญฺจ กตฺวา ดังนี้เป็นต้น ท่านแสดง ลงในอรรถว่า ที่เก็บของ, ส่วน คพฺภ ศัพท์ นี้ ในบทนี้ ท่านพึงเห็นว่า “ ในท้องของมารดา ดังนี้

๓.๓ ทัณฑวรรค

๑. เรื่อง ภิกษุผู้นับเนื่องในพวก ๖

สพฺพ ศัพท์ ในบทว่า สพฺเพ ตสนฺติ ดังนี้ ท่านแสดงเนื้อความไม่ใช่น้อย ก็เหมือนอย่างในบททั้งหลายเป็นต้นว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ขันธ์ทั้งปวงเป็นของร้อน ภิกษุทั้งหลาย ก็อะไรเป็นของร้อน, รูปเป็นของร้อน, เวทนาเป็นของร้อน, ดังนี้ พระองค์ทรงแสดงซึ่งขันธ์ทั้งหมด, ในบทว่า “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย สิ่งทั้งหมดเป็นของร้อน, ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ทั้งหมดอะไรเป็นของร้อน , จักษุเป็นของร้อน, รูปเป็นของร้อน, จักษุวิญญาณเป็นของร้อน, จักษุสัมผัสเป็นของร้อน ดังนี้เป็นตัน พระองค์ทรงแสดงอายตนะทั้งหมด, ในบทว่า “ บุคคล ย่อมรู้จักสิ่งทั้งปวงแต่สิ่งทั้งหมด ดังนี้เป็นต้น ท่านแสดงซึ่งกายของตนทั้งหมด, ในบทว่า “ สัตว์ทั้งหมด มีสวรรค์เป็นที่ไปในเบื้องหน้า ดังนี้เป็นต้น ท่านแสดงประเทศเป็นที่สบายทั้งหมด, ในบทว่า “สัตว์ทั้งหมด, สัตว์มีปราณทั้งหมด ดังนี้เป็นต้น และในบทว่า “ ธรรมทั้งหมด ย่อมนำมาซึ่งคลอง ในมุขญาณ ของพระผู้มีพระภาคเจ้า ผู้ตรัสรู้เอง ด้วยอาการทั้งหมด ดังนี้เป็นต้น ท่านแสดงประเทศเป็นที่หลุดพ้นทั้งหมด , แต่ในที่นี้ ท่านเมื่อแสดงว่า “ ประเทศทั้งหมดเป็นที่สบาย ดังนี้ จึงกล่าวว่า “ อิมิสฺสา จ เทสนาย ดังนี้เป็นต้น

๒. เรื่อง สัมพหุลกุมาร

ภูต ศัพท์ ในสองบทว่า สุขกามานิ ภูตานิ ดังนี้ ท่านแสดง เบญจขันธ์และอมนุสสธาตุที่มีอยู่และสิ้นไป ที่ต้นไม้ทั้งเจ็ด, ก็ในบทเป็นต้นว่า “ ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุพิจารณาเห็นว่า สิ่งนี้เกิดขึ้นแล้ว ดังนี้เป็นต้น คำนี้ ท่านแสดงในกองขันธ์ ๕, ในบทว่า “ ภูต เหล่าใด มาตามพร้อมแล้ว ดังนี้เป็นต้น ท่านแสดงอมนุษย์ทั้งหลาย, ในบทว่า “ ภิกษุ มหาภูตรูป ๔ แล เป็นต้น ท่านแสดงในธาตุ

ทั้งหลาย, ในบทว่า แตะต้อง ในภูติ ดังนี้เป็นต้น ท่านแสดง ในความมี, ความเป็น, ในบทว่า ภูติ ผู้กินกาลใด ดังนี้เป็นต้น ท่านแสดงพระขีณาสพ, ในบทว่า “ ความเป็นของควรแก่ผักหญ้า ดังนี้เป็นต้น ท่านแสดงต้นไม้ทั้งหลาย, ในบทว่า “ ภูติ ทั้งปวงนั่นเอง จักเก็บร่างกาย ในโลก ดังนี้เป็นต้น ท่านแสดง สัตว์ทั้งหลาย, ในบทว่า ภูติ หรือ นาค หรือ ครุฑ หรือว่า การเวียนว่าย ดังนี้เป็นต้น ท่านเรียกภูติและยักษ์ให้วิเศษ, ก็ ในบทนี้ คำนี้ ท่านแสดง สัตว์ทั้งหลาย ฯ เพราะเหตุนั้น อธิบายว่า สัตว์ทั้งหลาย ผู้เกิดแล้ว เป็นผู้เกิดเพราะกรรม ดังนี้

๓. เรื่อง โกณฑธานเถระ

บุคคลใด ย่อมลอยไป คือย่อมเป็นไป ด้วยอาการ คืออันลำบาก เหตุนั้น บุคคลนั้น ชื่อว่า โกณฑ (ผู้พิการ) คือ ผู้ทุศีล ฯ บุคคล ชื่อว่า โกณฑธาน เพราะว่า พิการด้วย มีข้าวเหนียวด้วย ฯ บทว่า เนเรสิ ความว่า ไม่เคลื่อนไหว คือ ไม่หวั่นไหว ได้แก่ ไม่สั่นไหว ฯ อีร ธาตุ เป็นไปในความไม่หวั่นไหว ฯ

๔. เรื่อง หญิงผู้รักษาอุโบสถศีล

สองบทว่า สปตฺติวาสา มุจฺจนตฺถาย ความว่า หญิงผู้อยู่โดยกำหนดไม่ได้ เพื่ออันเว้นจากการอยู่กับคู่รัก เพื่อต้องการหลุดพ้น

๕. เรื่อง อชครเปต

บทว่า เทวทณฺโฑ คือ ไม่ดี , ที่ชื่อว่า อสนิ เพราะว่า กระทำการตัดมูล ของวัตถุทั้งหมดไม่ให้มี คือให้สิ้นไป ได้แกให้พินาศไป

๖. เรื่อง พระมหาโมคคัลลานเถระ

บทว่า อฏวี คือ ชัฏแห่งป่าใหญ่ ฯ บทว่า อตฺตภาวสเต คือ ในอัตภาพมิใช่น้อย ฯ ก็ สต ศัพท์ มีอรรถว่ามิใช่น้อย ฯ ก็ ในบทนี้ พึงทราบความที่พระมหาโมคคัลลานเถระ ปรินิพพาน อย่างนี้ โดยนันอันมาในอรรถกถาชาดก ฯ ได้ยินว่า เมื่อพระศาสดา ทรงประทับอยู่ ในพระเชตวัน พระสารีบุตรเถระ กราบทูลขออนุญาตการปรินิพพาน ต่อพระตถาคต แล้วไปปรินิพพาน ที่ต้นลูกเดือยที่เกิดแล้ว ในนาฬกคาม ฯ พระศาสดา ทรงทราบความที่พระสารีบุตรเถระนั้น ปรินิพพาน เสด็จไปกรุงราชคฤห์ ประทับอยู่ที่เวฬุวนาราม ฯ ในกาลนั้น พระมหาโมคคัลลานะ อาศัยอยู่บนศิลาดำ ข้างภูเขาอิสิ เมื่อกึ่งแห่งเดือน ก้าวล่วงไปแล้ว แต่การปรินิพพาน ของพระสารีบุตรเถระ ได้ปรินิพพาน ในเดือนอ้าย แล้ว ฯ

วาจาเป็นเครื่องกล่าวตามลำดับ นี้ ดังต่อไปนี้ ฯ ดังจะกล่าวโดยพิสดาร พระมหาโมคคัลลานะ ผู้มีอายุนั้น ย่อมเที่ยวไปในเทวโลก และนรกโลก เพราะความที่ตนบรรลุถึงที่สุด ด้วยกำลังแห่งฤทธิ์ ฯ อิสริยศใหญ่ ย่อมมี แก่สาวกของพระพุทธเจ้า ในเทวโลก ฯ ท่านเห็นความทุกข์มากมาย ของพวกสาวกเดียรถีย์ ในอุสสทนรก มาสู่โลกมนุษย์ แล้วบอกแก่พวกมนุษย์ว่า “ อุบาสกโน้น และอุบาสกคนโน้น และอุบาสิกาคนโน้น บังเกิดในเทวโลก โน้น เสวยสมบัติใหญ่ ฯ บรรดาสาวกของพวกเดียรถีย์ คนโน้นและคนโน้น บังเกิดในนรกโน้น ดังนี้ ฯ พวกมนุษย์ ย่อมเลื่อมใส ในพระศาสนา , ก็

ย่อมเว้นในพวกเดียรถีย์, สักการะมากมาย ได้มีแก่สาวกของพระพุทธเจ้า , สักการะ ของพวกเดียรถีย์กลับเสื่อมลง ฯ เดียร์ถีย์เหล่านั้น ก็อาฆาตพระเถระว่า “เมื่อพระเถระนี้ มีชีวิตอยู่ อุปัฏฐากของพวกเราก็จะแตก, สักการะก็จะเสื่อมรอบ, พวกเราจักช่วยกันฆ่าพระเถระนั้นเถิด ดังนี้ ได้ไปสู่เมืองกาฬศิลา พร้อมด้วยบริวารเป็นอันมาก ฯ พระเถระนั้น เห็นพวกโจรมาอยู่ เหาะขึ้นไปบนอากาศ หลีกไปแล้ว, วันนั้น โจรไม่เห็นพระเถระ กลับแล้ว, แม้ในวันรุ่งขึ้น ก็ได้ไปเหมือนเดิม สิ้นหกวัน, แม้พระเถระก็หนีไปด้วยฤทธิ์ เหมือนอย่างนั้นนั่นเอง, ในวันที่ ๗ อปราปริยเวทนียกรรม ที่พระเถระกระทำไว้แต่ปางก่อน ก็ได้โอกาส ฯ

ได้สดับมาว่า ในอดีต พระเถระนั้น เชื่อคำของภรรยา ปรารถนาจะฆ่ามารดาบิดา นำไปสู่ป่า กระทำอาการเหมือนพวกโจรตั้งขึ้นแล้ว โบยอยู่ ตีอยู่ ซึ่งมารดาบิดา, พวกท่าน ผู้เว้นจากการเห็นรูป เพราะมีจักษุบอด จำเสียงบุตรไม่ได้ จึงคร่ำครวญว่า แก่บุตรว่า “ แนะพ่อ โจร ชื่อโน้น จะฆ่าพวกเรา เจ้าจงรีบหนีไป ดังนี้ ด้วยสำคัญว่า “ โจร นั่นเอง ดังนี้ ฯ เขาคิดว่า “มารดาบิดาเหล่านี้ แม้ถูกเราเฆี่ยนตี ก็คร่ำครวญ เพื่อประโยชน์แก่เราอย่างเดียว, เรากระทำกรรมที่ไม่สมควร ดังนี้ ฯ ลำดับนั้น ท่านปลอบโยน พวกเขา กระทำอาการว่าพวกโจร หนีไปแล้ว ทำการนวดมือและเท้า กล่าวว่า “ แน่ะแม่,พ่อ พวกท่าน อย่ากลัวเลย พวกโจรหนีไปแล้ว ดังนี้ แล้วนำพวกท่านมาสู่เรือนของตนอีก, กรรมนั้น ได้แล้ว ซึ่งโอกาสมีประมาณเท่านี้ ตั้งอยู่ เหมือนไฟอันกลบด้วยเถ้า น้อมเข้าไปจับสรีระ สุดท้ายนี้ , พระเถระ ไม่อาจเพื่อจะเหาะไปในอากาศ เพราะวิบากกรรมนั้น ฯ

พวกโจร ทุบกระดูกและเนื้อของพระเถระ ให้ละเอียด กระทำการจุดไฟเผาด้วยฟาง พร้อมพวกบริวาร หลบหนีไป ด้วยสำคัญว่า “ พระเถระ มรณภาพแล้ว ดังนี้ ฯ แม้พระเถระ กลับได้สติ แล้วทำการพันห่อ สรีระด้วยการห่อแห่งฌาน เหาะขึ้นไปสู่อากาศ ไปสู่สำนักพระศาสดา ถวายบังคม แล้วทูลว่า “ ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ข้าพระองค์ สิ้นอายุสังขาร สละแล้ว จักปรินิพพาน ดังนี้ ทูลขอการปรินิพพาน แล้วปรินิพพาน ในที่นั้นนั่นเอง ฯ ขณะนั้นนั่นเอง โลก พร้อมทั้งเทวโลก เกิดความโกลาหลเป็นอันเดียวกัน, พวกเทพและมนุษย์ กล่าวว่า “ได้ยินว่า พระอาจารย์ ของพวกเราทั้งหลาย ปรินิพพานแล้ว ดังนี้ ถือเอาของหอม, ระเบียบและเครื่องนุ่งห่ม ตลอดทั้งฟืนทั้งหลายมาแล้ว, ได้มีเชิงตะกอนรัตนะ ๙๙ ที่ (แห่ง) พระศาสดาประทับยืน ในสำนักของพระมหาโมคคัลลานะ ทรงให้ทำการเก็บสรีระพระศาสดา ประทับอยู่จำพรรษาที่บุปผาราม ในเพราะการแสดงที่สักว่าหนึ่งโยชน์ โดยรอบ แห่งสุสาน, พวกมนุษย์ มีในระหว่างแห่งเทวดา, เทวดามีในระหว่างแห่งพวกมนุษย์, พวกชน เล่นแล้ว เล่นด้วยดี ตลอด ๗ วัน, ท่านพึงทราบคำว่า “ พระศาสดา ทรงให้บุคคล ถือเอาซึ่งพระธาตุ ของพระเถระ ให้ทรงกระทำพระเจดีย์ ที่ชุมประตูในพระเวฬุวัน ฯ

ก็ในอรรถกถาธรรมนี้ ท่านกล่าวว่า ในกาลก่อน พระมหาโมคคัลลานเถระ ทำให้มารดาบิดาถึงความสิ้นไปแห่งชีวิต ฯ ส่วนว่า ในอรรถกถาชาดก ท่านกล่าวว่า “ ท่านไม่ได้ฆ่ามารดาบิดา , ท่านกระทำเพียงสักว่าทุบตีเท่านั้น ฯ ในอรรถกถานี้ ท่านกล่าวว่า พวกโจร ไม่ได้โอกาส ตลอด ๒ เดือน เมื่อเดือนที่สาม ถึงพร้อมแล้ว จึงฆ่าได้ ดังนี้ ฯ ส่วนในอรรถกถาชาดก ท่านกล่าวว่า พวกโจรไม่ได้โอกาส สิ้นถึง ๖ วัน ในวันที่ ๗ ได้โอกาส จึงฆ่าแล้ว ดังนี้ ฯ แม้เมื่อเป็นเช่นนั้น อรรถกถาทั้งสองท่านไม่พึงกล่าวว่า “ ได้ทำร้าย (ผิด) ซึ่งกันและกัน ดังนี้ , ท่านพึงเห็นว่า “ ท่านกล่าวด้วยการตายของชนผู้กล่าวคำนั้นนั้น ที่นับว่า เป็นการกล่าวในธรรมบท และการกล่าวในชาดก ดังนี้ ฯ ในอรรถกถาชาดก ในบทว่า ได้ยินว่า พระศาสดา ประทับในพระเชตวัน ฯลฯ ปรินิพพาน ที่ต้นลูกเดือย ดังนี้

พึงทราบความที่พระสารีบุตรผู้มีอายุ ผู้ถึงความเป็นผู้เลิศ แห่งชนผู้มีปัญญา ในโลกพร้อมทั้งเทวโลก เว้นซึ่งพระสัมมาสัมพุทธเจ้า อย่างนี้

วาจาเป็นเครื่องกล่าวตามลำดับนี้ ในกถานี้ ดังต่อไปนี้ ได้ยินว่า พระผู้มีพระภาคเจ้า เสด็จออกพรรษาแล้ว ออกไปจากเวฬุวคาม ถึงพระนครสาวัตถี ตามลำดับ เข้าไปสู่พระเชตวันมหาวิหาร ฯ พระธรรมเสนาบดี กระทำวัตร ต่อพระผู้มีพระภาคเจ้า ไปสู่ที่พักกลางวันแล้ว ฯ ท่าน เมื่ออันเตวาสิก กระทำวัตร ในที่นั่นเสร็จ หลีกไปอยู่ ก็กวาดที่พักกลางวัน ให้ภิกษุปูแผ่นหนัง ก็ล้างเท้า นั่งคู้บัลลังก์ เข้าผลสมาบัติแล้ว, ลำดับนั้น เมื่อท่านออกจากผลสมาบัตินั้น ด้วยการกำหนดทางที่ยาวไกล ความปริวิตกนี้ จึงเกิดขึ้นแล้วว่า “ พระพุทธเจ้าทั้งหลาย จะปรินิพพานก่อนหรือหนอแล หรือว่า พระอัครสาวกทั้งหลาย จะปรินิพพานก่อน ดังนี้, แต่นั้น ได้ทราบว่า พระอัครสาวก ย่อมปรินิพพานก่อนเสมอ ดังนี้ แล้วแลดูอายุสังขาร, แต่นั้น ก็ทราบว่า “ อายุสังขาร จักเป็นไปสิ้น ๗ วันเท่านั้น ดังนี้ ก็คิดว่า “ เราจักปรินิพพานที่ไหนดี ดังนี้, แต่นั้น ท่านคิดบ่อยๆว่า พระราหุล ปรินิพพาน ในชั้นดาวดึงส์ , พระอัญญาโกณฑัญญะ ก็ปรินิพพานที่สระใหญ่, เรา จักปรินิพพาน ที่ไหน ดี ดังนี้ ก็ปรารภพระมารดา ก็ยังความยุ่งยากให้เกิดขึ้นแล้วว่า “ มารดา ของเรา เป็นมารดา พระอรหันต์ทั้ง ๗ รูป ก็ยังไม่เลื่อมใสในพระพุทธ,พระธรรม,พระสงฆ์เลย, อุปนิสัยของมารดานั้น มีอยู่หรือหนอแล หรือว่า ไม่มีเลย ดังนี้ แล้วได้เห็นอุปนิสัยแห่งโสตาปัตติมรรค ตรวจดูว่า “ การตรัสรู้ธรรมแห่งพระเทศนา จักมีแก่ใคร, พระธรรม ของเรา นั้นเอง จักมีแก่บุคคลอื่น ด้วยเทศนา หามิได้, ก็ ถ้าว่า เราพึงเป็นผู้ขวนขวายน้อยแล, วัตรทั้งหลาย จักมี แก่เราว่า พระสารีบุตรเถระ เป็นที่พึ่ง แม้แก่ชนผู้เหลือ , ก็เหมือนอย่าง เทวดาแสนโกฏิ บรรลุพระอรหัต ด้วยสามารถแห่งเทศนามี สมจิตตสูตรเป็นต้น, คณะแห่งเทวดาผู้แทงตลอด ซึ่งมรรคทั้ง ๓ ย่อมไม่มี, การบรรลุธรรมมิใช่น้อย ย่อมปรากฏ ในที่เหล่าอื่นด้วย, ตระกูลแปดหมื่นตระกูล ยังจิตให้เลื่อมใสในพระเถระ บังเกิดในสวรรค์ด้วย, ในกาลนี้ ท่านไม่อาจเพื่ออันนำไป แม้สักว่าความผิดของมารดา ของตน, เพราะฉะนั้น, เราเปลื้องมารดาจากความเห็นผิด แล้วจักปรินิพพาน ที่ต้นลูกเดือยนั่นเอง ดังนี้ คิดว่า “ เรากระทำที่เป็นที่อยู่ กราบทูลขออนุญาตพระผู้มีพระภาคเจ้า จักออกไป ในวันนี้นั่นเทียว ดังนี้ แล้วจึงเรียกพระจุนทเถระ ด้วยคำว่า “ ท่านจุนทะ ผู้มีอายุ ท่านจงให้สัญญาณ แก่ภิกษุห้าร้อยรูป ว่า “ ดูก่อนท่านผู้มีอายุ พวกท่าน จงถือเอา บาตรและจีวร, พระธรรมเสนาบดี ใคร่จะไปสู่นาฬกคาม ดังนี้ พระเถระ ได้กระทำเหมือนอย่างนั้น ฯ

ภิกษุทั้งหลาย เก็บงำเสนาสนะแล้ว ถือเอาบาตรและจีวร ได้ไปสู่สำนักของพระเถระ ฯ พระเถระ เก็บงำเสนาสนะ กวาดที่พักกลางวัน ยืนในที่ที่พักกลางวัน แลดูที่พักกลางวัน แล้วคิดว่า “ บัดนี้ การเห็นครั้งสุดท้ายนี้ การมาสู่ที่นี้ จะไม่มีอีก ดังนี้ แวดล้อมด้วยภิกษุ ๕๐๐ รูป เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคเจ้า ถวายบังคมแล้ว ทูลกะพระผู้มีพระภาคเจ้าว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ขอพระผู้มีพระภาค จงอนุญาตพวกกระผม, ขอพระสุคต จงอนุญาต พวกข้าพระองค์เถิด, กาลนี้ เป็นกาลปรินิพพานของพวกข้าพระองค์, พวกข้าพระองค์ เป็นผู้มีอายุสังขารอันสละลงแล้ว ดังนี้ ฯ ก็ พระพุทธเจ้าทั้งหลาย เมื่อคำว่า พระสารีบุตร ปรินิพพาน เพราะเหตุอะไร ดังนี้ อันพวกชนกล่าวแล้ว ย่อมพรรณนาพรรณนาการมรณะ เมื่อชนกล่าวว่า “ พระสารีบุตร อย่าปรินิพพานแล้ว ดังนี้ ย่อมตรัส คุณแห่งวัฏฏะ ดังนี้ พวกมิจฉาทิฏฐิ ย่อมยกขึ้นซึ่งโทษ ดังนี้ เพราะเหตุนั้น พวกชน ย่อมไม่กล่าวโทษแม้ทั้งสองนั้น ฯ ด้วยเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสกะพระสารีบุตรว่า “ ดูก่อนสารีบุตร ท่านจักปรินิพพาน ที่ไหน ดังนี้ เมื่อพระสารีบุตรทูลว่า “ ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ มีต้นลูกเดือย (สระ) ที่นาฬ

กคาม แคว้นมคธ, ข้าพระองค์ จักปรินิพพาน ที่นั้น ดังนี้ ตรัสแล้วว่า กาลนี้ ท่านได้รู้แล้ว ซึ่งกาล เพื่อใคร, ก็ ในกาลนี้ การเห็นภิกษุผู้เช่นนั้น จักเป็นการเห็นได้โดยยาก แก่พวกน้องชายและพี่ชาย ของท่าน, ท่าน จงแสดงธรรม แก่พวกเขา ดังนี้ ฯ

พระเถระ ทราบว่า “ พระศาสดา ย่อมหวังเฉพาะ ซึ่งพระธรรมเทศนา ที่ถึงความมหัศจรรย์ แห่งฤทธิ์เป็นเบื้องต้น ของเรา ดังนี้ ถวายบังคมพระผู้มีพระภาค แล้วเหาะไปสู่อากาศประมาณต้นตาล ลงแล้ว ถวายบังคม แทบพระบาทพระทศพล, แล้วเหาะขึ้นสู่อากาศ ประมาณต้นตาล ๒ ต้นอีก ลงมาถวาย แทบพระบาทพระทศพล, แล้วก็เหาะสู่อากาศประมาณต้นตาล ๗ ต้น ด้วยอุบายนั้น แสดงปาฏิหาริย์ ตั้งร้อย ตั้งพัน แล้วเริ่มพระธรรมกถา ฯ ท่าน แสดงปาฏิหาริย์ตั้งร้อย ตั้งพันอยู่ว่า ท่านแสดงด้วยทิสสมานกาย, ท่านแสดงกายมีในเบื้องบนหรือกายมีเบื้องล่าง หรือว่า กายมีตรงกลาง ด้วยอทิสสมานกาย, แสดงพรรณนาพระจันทร์ ตามกาล, แสดงพรรณนาพระอาทิตย์ ตามกาล , แสดงพรรณนาภูเขา ตามกาล, เป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ตามกาล เป็นท้าวเวสสุวรรณมหาราช ตามกาล , เป็นท้าวสักกะเทวราช ตามกาล, และเป็นท้าวมหาพรหม ตามกาล ดังนี้แล้ว จึงกล่าวพระธรรมกถา ฯ ชาวพระนครทั้งสิ้น ประชุมกันแล้ว ฯ พระเถระ ลงมาจากอากาศ ถวายบังคมแทบพระบาทพระทศพล ได้ยืนแล้ว ฯ พระศาสดา ตรัสถามว่า “ดูก่อนสารีบุตร การบรรยายธรรมนี้ ชื่อว่าอะไร ดังนี้, พระเถระทูลว่า “ ชื่อว่า สีหวิกกีฬิตะ พระเจ้าข้า ดังนี้ ฯ

พระศาสดา “ สารีบุตร เป็นการเล่นแบบสีหะโดยแท้ๆ ดังนี้ ฯ พระสารีบุตร เหยียดออกซึ่งมืออันมีสีเหมือนเลือดนก จับที่ข้อเท้าใกล้พระบาททั้งสอง ที่เป็นเช่นกับเต่าทอง ของพระศาสดา ทูลว่า “ ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ข้าพระองค์บำเพ็ญมหาบารมี สิ้นอสงไขยหนึ่ง ยิ่งด้วยแสนกัป เพื่อถวายบังคม พระบาททั้งสองนี้, มโนรถนั้น ของข้าพเจ้า ถึงที่สุดแล้ว, จำเดิมแต่นี้ สมาคมสันนิบาต มีในที่แห่งหนึ่ง อีก หามิได้ เพราะการปฏิสนธิ, ความคุ้นเคยนั้น ถูกทำลายแล้ว, ข้าพเจ้า จักเข้าไปสู่นิพพานบุรี อันไม่แก่ ไม่ตาย, อันเป็นเกษม,อันเป็นความสุข, อันสบาย, อันไม่มีภัย, อันเข้าไปด้วยแสนแห่งฤทธิ์ไม่ใช่น้อย, ถ้าว่า พระองค์ ไม่ตรัสบอก ซึ่งกายหรือวาจาอะไร แก่ข้าพระองค์ไซร้ , พระผู้มีพระภาคเจ้า ขอพระองค์ จงอดโทษกะข้าพระองค์เถิด, กาลนี้ เป็นกาลอดโทษ ของข้าพระองค์ ดังนี้ ฯ พระศาสดา ตรัสว่า “ สารีบุตร เราอดโทษ แก่เธอ, ก็ ความไม่ชอบใจ ทางกายหรือทางวาจาอะไร ของท่าน มีอยู่ แก่เรา หามิได้ แล, สารีบุตร ท่านได้รู้ ซึ่งกาล เพื่อใคร ในกาลนี้ ดังนี้ ฯ

มหาปฐพี ร่ำร้องอยู่ โดยการประหารครั้งเดียวนั่นเอง เหมือนกล่าวว่า เมื่อพระสารีบุตร ผู้มีอายุ สักว่าถวายบังคม แทบพระบาทพระศาสดา โดยลำดับแห่งการอนุญาต ของพระผู้มีพระภาคเจ้า ใครๆ แม้ธำรงอยู่ บนชัฏภูเขา โดยรอบเขาสิเนรุ, จักรวาลและป่าหิมพานต์ ย่อมไม่อาจ เพื่อทรงไว้ ซึ่งกองแห่งคุณนี้ ในวันนี้ ดังนี้ ได้หวั่นไหวแล้ว เพียงไร แต่การเต็มรอบด้วยน้ำ ฯ เสียงสนั่นยิ่ง ของทวยเทพ แผ่ไปทั่วในอากาศแล้ว ฯ มหาเมฆ ตั้งขึ้นแล้ว ทำฝนโบกขรพัสต์ ตกแล้ว ฯ พระศาสดา ตรัสว่า “ เราจักมอบพระธรรมเสนาบดีให้ ดังนี้ ลุกขึ้นจากธรรมาสน์ มีต่อพระคันธกุฎี เสด็จไปแล้ว ได้ประทับยืน บนแท่นแก้วมณี ฯ พระเถระ กระทำปทักษิณา ๓ ครั้ง ถวายบังคมในทิศทั้ง ๔ กล่าวว่า “ พระผู้มีพระภาคเจ้า ข้าพระองค์ทรงหมอบลง แทบพระบาท แห่งพระสัมมาสัมพุทธเจ้าพระนามว่าอโนมทัสสี ปรารถนา ซึ่งการเห็นพระองค์ ในที่สุดแห่งอสงไขย อันยิ่งกว่าแสนกัป แต่ภัทรกัปนี้ ฯ ความปรารถนานั้น สำเร็จแก่ข้าพเจ้า, การเห็นของข้าพเจ้า เป็นการเห็นครั้งแรก, การเห็นนี้ เป็นการเห็นครั้งสุดท้าย, การเห็นของข้าพเจ้า ย่อมไม่มีอีก ดังนี้ ประคอง ซึ่งอัญชลี อันเป็นที่ประชุมเพื่อการเห็น

อันรุ่งเรือง มีหน้าเฉพาะ เพียงไร แต่การเฝ้าดู กลับแล้ว ถวายบังคม หลีกไปแล้ว, มหาปฐพี ไม่อาจจะทรงไว้ได้ กระทำให้เต็มรอบด้วยน้ำ ได้หวั่นไหวแล้ว อีกครั้ง ฯ

พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสกะพวกภิกษุที่ยืนแวดล้อมว่า “ ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย พวกท่านจงติดตามพี่ชายของพวกท่านไป ดังนี้ ในขณะนั้น พวกบริษัท แม้ทั้ง ๔ ละแล้ว ซึ่งพระสัมมาสัมพุทธเจ้า พระองค์เดียวเทียว ในพระเชตวัน ไม่มีเหลือสักรูป ออกไปแล้ว ฯ แม้ชนชาวเมืองสาวัตถี กล่าวว่า “ ได้ยินว่า พระสารีบุตรเถระ อำลาพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ใคร่จะปรินิพพาน หลีกไปแล้ว, พวกเรา จักเห็นท่าน ดังนี้ กระทำประตูพระนคร ไม่ให้มีโอกาส ออกไปแล้ว ถือเอาของหอมและระเบียบเป็นต้น สยายซึ่งผมแล้ว ถามอยู่ว่า “ ในกาลนี้ ผู้มีบุญมาก นั่งแล้ว ณ ที่ไหน พระธรรมเสนาบดี นั่งที่ไหน ดังนี้ ร้องไห้คร่ำครวญอยู่ โดยนัยเป็นต้นว่า “ พวกเรา จักไปสำนัก ของใคร, พระเถระตั้งพระศาสดาไว้ ในมือ ของใคร หลีกไปแล้ว ดังนี้ ติดตามพระเถระแล้ว ฯ

๓.๔ นิรยวรรค

๑. เรื่อง สุนทรีปริพพาชิกา

คำว่าสุนทรีเป็นชื่อของนางได้ยินว่าในสมัยนั้นนางมีรูปงามเป็นทัศนีย์เลื่อมใสในเหล่านักบวชหญิงทั้งหมดประกอบด้วยความเป็นผู้มีผิวพรรณงามยิ่งนักเฉกเช่นนางเทพอัปสรเพราะเหตุนั้นนั่นเองนางจึงปรากฏว่าสุนทรีนางยังไม่ได้ผ่านความเป็นหนุ่มสาวตั้งอยู่ในปฐมวัยมีสมาจารยังไม่ได้สำรวมยังเป็นคนโลเลในบุรุษอยู่เพราะเหตุนั้นเดียรถีย์ทั้งหลายจึงชักจูงนางสุนทรีผู้เป็นปริพาชิกาไปในการงานอันชั่วเพราะเหตุนั้นท่านจึงกล่าวคำว่านักบวชนอกศาสนาจึงปรึกษากันว่าพวกเราจะเป็นพวกเดียวกันกับนางสุนทรีอธิบายว่าเดียรถีเหล่านั้นชาวโลกอาศัยอะไรหนอแลจึงเกิดความเลื่อมใสในสมณโคดมยังสักการะสมณะอันยิ่งใหญ่ให้เกิดขึ้นได้บรรดาเดียรถีย์เหล่านั้นผู้หนึ่งกล่าวว่าชาวโลกประกอบแล้วด้วยตระกูลสูงเกิดแล้วในประเวณีที่สมมุติว่าใหญ่ซึ่งไม่ปะปนกันปรากฏแก่เขานายอภิชาติเท้าของเขาผู้นำไปเพื่อที่จะให้ไหว้การะเทวินก็กลับมาประดิษฐานอยู่ที่ชฎาของเขาอีกคนหนึ่งกล่าวว่าในงานแรกนาขวัญแม้เมื่อกลางวันล่วงเลยไปเงาต้นว่าก็ไม่ค่อยไปหยุดอยู่แม้แต่พระองค์เสียเองซึ่งเป็นลักษณะของมหาบุรุษสระครบถ้วนอย่างครบถ้วนอย่างยิ่งอีกคนหนึ่งกล่าวว่าพระองค์เห็นนิมิต๔กล่าวคือคนแก่คนหนุ่มคนตายนักบวชเกิดความสังเวชรราชสมบัติอันหาประมาณไม่ได้ในการอันหาประมาณมิได้เช่นนี้เดียรถีย์ทั้งหลายเมื่อไม่ทราบสัลเลขปฏิปทาและอานุภาพของพระพุทธเจ้ามีญานปหานสัมปทาเป็นต้นยอดเยี่ยมซึ่งไม่มีอุปมาอันบรรลุบารมีอย่างอุกฤษฏ์ซึ่งเป็นบุญญาณสามภารของพระพุทธองค์ซึ่งไม่ทั่วไปแก่ชนเหล่าอื่นอันสั่งสมมาในการอันหาประมาณไม่ได้ด้วยอาการอย่างนี้ประกาศเหตุแห่งการนับถือแสวงหาเหตุแห่งการไม่ได้การรับการนับถือของพระพุทธเจ้าที่ทรงไว้ตามที่ตนได้ฟังมาเมื่อไม่พบจึงคิดว่าเพราะเหตุใดหนอแลเราจะยังความเสื่อมยศให้เกิดขึ้นแก่พระโคดมผู้เจริญแล้วจะยังลาภสักการะให้พินาศไปสัตว์ทั้งหลายซึ่ง

ไม่ติดอยู่ในความสุขของมาตุคามย่อมไม่มีในโลกนี้ได้มาตุคามซึ่งมีลูกเสมอตนก็จะพึงติดใจ แม้ถ้าสมณโคดมไม่พึงติดใจก็จะเพิ่มเป็นผู้รังเกียจของมหาชนอย่าเพิ่งส่งสุนทรีปริพาชิกาไปเช่นนั้นดีพวกเขาเหล่านั้นคิดกันอย่างนี้ว่าท่านฟังอย่างนี้ว่าความเสื่อมยศของพระโคดมผู้เจริญจะพึงถล่มทลายไปประดุจแผ่นดินดังนี้จึงคิดสิ่งนั้นด้วยดีฉันใด เมื่อกระทำแม้ฉันนั้นพระสมณโคดมถูกรบกวนด้วยความเสื่อมยศก็ไม่อาจเพื่อจะยกศีรษะขึ้นได้จะหนีไปทางใดทางหนึ่งเป็นแน่มีอัธยาศัยตรงกันจึงส่งนาง สุนทรีปริพาชิกาไปในการงานนั้นพวกเขาจะเอาเดือนละที่เหล่านั้นว่าดูก่อนน้องหญิงเธอแลมีรูปงามถึงความเป็นเลิศแห่งความงามจงยกความเสื่อมยศให้แก่พระสมณโคดมยังมหาชนให้เชื่อถ้อยคำของเธออะทำให้เป็นผู้มีลาภ

๒. เรื่อง ภิกษุผู้มากพร้อม

บทว่ากรมเรคเหตฺวา อคมำสุ ความว่าพวกเธอทั้งหลายไม่ฆ่ามนุษย์ที่ควรให้ข้าด้วยมือซึ่งเป็นเครื่อง ประหารได้ถือเอาชีวคาหแล้วจึงไป บทว่า ขโณ ในคำว่า ขโณ โว มา อุปจฺจคา นี้ความว่าขณะที่ ๙ กล่าวคือความเสด็จอุบัติของพระพุทธเจ้า จริงอยู่ขณะนั้นท่านเรียกว่าขณะที่๔ เพราะเอาไปเปรียบเทียบกับอักขณะที่ ๘ ขณะทั้ง๘ บัณฑิตพึงทราบด้วยสูตรนี้

ดูก่อนภิกษุทั้งหลายสิ่งที่ไม่ใช่ขณะสิ่งที่ไม่ใช่สมัยเพื่อการอยู่พรหมจรรย์มี ๘แล ๘ อย่างเป็นไฉนดูกรภิกษุทั้งหลายพระตถาคตในพระธรรมวินัยนี้ทรงอุบัติในโลกทรงเป็นพระอรหันต์สัมมาสัมพุทธเจ้าถึงพร้อมด้วยวิชชาและจรณะเป็นผู้ไปแล้วด้วยดีเป็นผู้รู้โลกอย่างแจ่มแจ้งไม่มีผู้อื่นยิ่งกว่าเป็นนายสารถีผู้ฝึกบุรุษที่สมควรฝึกให้แน่นไปเป็นครูเป็นพระพุทธเจ้าผู้มีพระภาคเจ้าของเทพและมนุษย์ทั้งหลายอนึ่งทำอันเสมอด้วยข้ออุปมาอันเป็นเครื่องดับเป็นเครื่องดำเนินไปแห่งความตรัสรู้และที่พระพุทธเจ้าทรงประกาศอันพระองค์ทรงแสดงไว้แล้วและบุคคลนี้เข้าถึงนรกดูก่อนภิกษุทั้งหลายนี้เป็นสิ่งที่ไม่ใช่ขณะไม่ใช่สมัยที่ ๑ แห่งการอยู่พรหมจรรย์ดูก่อนภิกษุทั้งหลายยังมีอีกข้อหนึ่งอีกพระตถาคตเจ้าเป็นผู้เสด็จอุบัติในโลกนี้ ฯลฯ พระสุคตเจ้าทรงประกาศพระองค์ทรงแสดงไว้และบุคคลนี้ย่อมเป็นผู้เข้าถึงกำเนิดสัตว์ดิรัจฉาน ฯลฯและบุคคลนี้ย่อมเป็นผู้เข้าถึงเปรตวิสัยฯลฯและบุคคลนี้ย่อมเข้าถึงหมู่เทพ มีอายุยืนยาวอยู่ใดหมู่ ๑ ฯลฯไปบุคคลนี้ย่อมเป็นผู้เกิดในภายหลังในปัจจันติมชนบท ในหมู่ชนมิลักขะผู้ไม่ปรากฏ คติของพี่สุภิกษุณีอุบาสกอุบาสิกาย่อมไม่มีในที่ใด ฯลฯและบุคคลนี้ย่อมเป็นผู้เกิดในภายหลังในมัชฌิมาชนบทและเขาย่อมเป็นผู้มีมิจฉาทิฏฐิมีความเห็นวิปริตว่าทานที่ให้ไม่มีผลการบูชาที่บูชาไม่มีผลการสังเวยที่เขาสังเวยไม่มีผลผลวิบากแห่งกรรมที่กระทำดีกระทำชั่วย่อมไม่มีโลกนี้ย่อมไม่มีโลกอื่นไม่มีมารดาไม่มีบิดาไม่มีสัตว์ผู้ลอยเกิดไม่มี สมณพราหมณ์ ผู้มาพร้อมผู้ปฏิบัติชอบย่อมไม่มีในโลก ชนเหล่าใดกระทำให้แจ้งด้วยความรู้ชอบเองประกาศโลกนี้และโลกอื่น ฯลฯ และบุคคลนี้ย่อมเป็นผู้เกิดเฉพาะใน

มัชฌิมาชนบทก็เขาย่อมมีปัญญาทรามเป็นคนชื่อโง่เขาไม่สามารถเพื่อจะรู้เนื้อความแห่งสุภาษิตและทุภาษิตได้ ดูก่อนภิกษุทั้งหลายนี้เป็นสิ่งที่ไม่ใช่ขณะเป็นสิ่งที่ไม่ใช่สมัยที่๗ แห่งการอยู่พรหมจรรย์ดูก่อนภิกษุทั้งหลายยังมีข้ออื่นอีกพระตถาคตเจ้าทรงอุบัติในโลกเป็นพระอรหันต์สัมมาสัมพุทธเจ้า ฯลฯ เป็นพระพุทธพระผู้มีพระภาคเจ้าของเทพและมนุษย์ทั้งหลายอนึ่งทำอันเสมอด้วยข้ออุปมาอันเป็นเครื่องดับอันดำเนินไปสู่การตรัสรู้ซึ่งพระพุทธเจ้าทรงประกาศไว้แล้วพระองค์ก็ทรงแสดงไว้แล้ว ๑ คนนี้ย่อมเกิดเฉพาะในมัชฌิมะประเทศและเขาย่อมมีปัญญาไม่ซื้อไม่หลงงมงายสามารถเพื่อจะรู้เนื้อความแห่งสุภาษิตและทุภาษิตได้ดูก่อนภิกษุทั้งหลายเหล่านี้แลไม่ใช่ขณะทั้ง๘แต่เป็นสมัยแห่งการอยู่พรหมจรรย์ดูก่อนภิกษุทั้งหลายขณะหนึ่งสมัยหนึ่งแห่งการประพฤติพรหมจรรย์ขณะหนึ่งเป็นไฉนดูกรภิกษุทั้งหลายพระตถาคตเจ้าในพระธรรมวินัยนี้เป็นผู้อุบัติในโลกเป็นอาหารสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้ถึงพร้อมด้วยวิชชาและจรณะเสด็จไปแล้วด้วยดีผู้รู้โลกอย่างแจ่มแจ้งหาคู่เปรียบไม่ได้เป็นนายสารถียังบ่นจึงสมควรฝึกให้ด้านไปเป็นพระศาสดาเป็นพระพุทธะผู้มีพระภาคของเทพและมนุษย์ทั้งหลายและทำอันเสมอด้วยข้อความอันเป็นเครื่องดับอันดำเนินไปสู่การตรัสรู้ซึ่งพระสุคติเจ้าประกาศไว้แล้วอันพระองค์ทรงแสดงแล้วและบุคคลนี้เป็นผู้เกิดเฉพาะในมัชฌิมะชนบทและเขามีปัญญาไม่เซ้อไม่หลงงมงายและสามารถเพื่อจะรู้เนื้อความแห่งเปลี่ยนสุภาษิตและทุภาษิตได้ดูก็ไม่ส่งหลายนี้เป็นคณะและสมัยหนึ่งแห่งการอยู่ชมจันทร์แลบทว่านิรยมฺหิความว่าอันให้พร้อมเพียงในอบายทั้ง๔เพียงอุปลักขณะ

๓. เรื่อง ผู้ฝึกตน

คำอันเป็นถ้อยคำซึ่งเป็นไปด้วยอำนาจแห่งโวหารซึ่งไม่ใช่อริยะ๘ล่วงโวหารอริยะแบบไปชื่อว่าอติวกยะซึ่งม้าคือซึ่งม้าปกติได้แก่ความเร็วความแล่นไปของมาปกติย่อมก้าวล่วงคือย่อมล่วงเลยไปด้วยความแล่นอันเป็นความเร็วของตนเพราะเหตุนั้นจึงชื่อว่าอัสสตรังเพื่อจะแสดงเพียงชาติของม้านั้นเท่านั้นจึงกล่าวว่าบทว่าอสุสติราติวชายคทรเกนชาตาดังนี้ท่านแสดงเนื้อความแห่งคำว่านายสารถีผู้ฝึกม้าย่อมรู้หลุมตามที่ตั้งไว้เพราะเหตุนั้นจึงชื่อว่าอาชานียะดังนี้ด้วยคำว่าอาชานิยาชาติยาดังนี้เป็นต้นม้าทั้งหลายเกิดแล้วในรัฐสินธุหรือพี่ฝั่งแม่น้ำสินธุหรือที่ภูเขาสินธุเพราะเหตุนั้นจึงชื่อว่าสินธวา

๔. เรื่อง บุตรของคนแก่

สัตว์ใดย่อมตีคือย่อมทำลายแผ่นดินด้วยฝีเท้านั้นฉะนั้นจึงชื่อว่ากุญชรสัตว์ตัวนั้นย่อมบันลือเสียงเช่นกับเสียงของนกกระเรียนเพราะเหตุนั้นสัตว์ตัวนั้นจึงชื่อว่ากุญชร

๕. เรื่อง พระเจ้าปเสนทิโกศล

ธรรมดาโทณะมีประมาณส่วนที่๔ของมาฒิกะโดยคำว่าโทณาจตุตาริมาณิก ซึ่งอาฬหกะ๔นั้นจริงอยู่ท่านกล่าวว่าอาหฬกะ๑เท่ากับ๔โทณะดังนี้

๖. เรื่อง สานุสามเณร

บทว่า ปาฏิหาริยปกฺขญฺจความว่าอุโบสถเป็นประจำตลอดไตรมาสภายในฤดูฝนชื่อว่าปาฏิหาริยปักษ์ อุโบสถเป็นประจำตลอดเดือนหนึ่งในระหว่างปวารณาทั้งสองของภิกษุผู้ไม่อาจจะกระทำอุโบสถนั้นๆ ๑ เดือน ๑ ตั้งแต่บ่อนาต้นของภิกษุไม่อาจจะทำอุโบสถนั้นได้ชื่อว่าปาฏิหาริยปักษ์เหมือนกันอีกอย่างหนึ่งแลภิกษุทั้งหลายเมื่อกระทำอุโบสถชื่อว่าปฏิชาคาระย่อมทำด้วยอำนาจแห่งการเข้าจำต้นและการเข้าจำที่หลังแห่งวันอุโบสถ ๔ วันใน ๑ เดือน ๑ ภิกษุทั้งหลายเมื่อเข้าจำอุโบสถเดือนปัญจมีก็ย่อมเป็นผู้รักษาอุโบสถในวัน ๔ ค่ำเมื่อเข้าพรรษาหลังย่อมเข้าในวัน ๖ ค่ำเมื่อเข้าจำอุโบสถอัฏฐมีย่อมเป็นผู้รักษาในวัน๗ค่ำเมื่อเข้าภายหลังย่อมเป็นผู้รักษาในวัน ๙ ค่ำเมื่อเข้าจำอุโบสถในวัน ๑๔ ค่ำย่อมเป็นผู้รักษาอุโบสถในวัน ๑๓ ค่ำเมื่อเข้าจำอุโบสถ ๑๕ ค่ำก็จะเป็นผู้รักษาอุโบสถในวันปาฏิบทในส่วนก่อนแห่งวันเข้าจำพรรษา๕เดือนเหล่านี้คือเดือน ๘ ภายในพรรษา ๓ เดือนเดือนกติกาท่านเรียกว่าปาฏิหาริยปักษ์อาจารย์อีกพวกหนึ่งกล่าวว่า ๓ เดือนคืออาสาสหะกติกะผักศิณะอาจารย์อีกพวกหนึ่งกล่าวว่า๔วันกล่าวคือวัน ๑๓ ค่ำวันแรม ๑ ค่ำวัน ๗ ค่ำวัน ๙ ค่ำในทุกๆ ปักษ์ด้วยอำนาจแห่งวันต้นและวันหลังของวันอุโบสถประจำปักษ์คำใดชอบบัณฑิตก็ควรถือเอาคำนั้นเพราะเหตุนั้นอาจารย์ทั้งหลายต่างๆในคัมภีร์ตำราต่างๆ จึงกล่าววันปาฏิหาริยอุโบสถประจำปักษ์ด้วยอำนาจความชอบใจของตนแผนกหนึ่งแผนกหนึ่งบัณฑิตพึงเห็นว่าจริงอยู่อาจารย์ชาวสิงหลย่อมชอบใจการกล่าวครั้งแรกเท่านั้นดังนี้

๗. เรื่องภิกษุผู้ว่ายาก

บทว่า สามัญญ ความว่า ความเป็นสมณะ บทว่า ทุปฺปรามฏฺฐ ความว่า รูปทำได้ยากโดยความไม่เป็นสภาพแห่งกรรมคือการขาดตอนมีกำลังข้อความที่ศิลปักล่าวคือความเสมอกันของท่านนั้นสงเคราะห์ด้วยความย่อมมีด้วยอำนาจการประกอบเมถุน๗ประการต่างซึ่งมีลาภยศเป็นเหตุและด้วยการประกอบพร้อมเมถุน๗ประการประการจึงประการจึงอย่างนั้นมันประการจึงอย่างนั้นบรรดากองอาบัติ๗กองสิกขาบทของภิกษุใดย่อมเป็นอันทำลายไปในส่วนเบื้องต้นหรือสวดสุดศีลกล่าวคือความเสมอกันของภิกษุนั้นจัดว่าเป็นอันขาดไปประดุจผ้าสาฎกซึ่งขาดที่ชายฉะนั้นส่วนของภิกษุใดขาดตรงกลางศีลของภิกษุนั้นก็ย่อมเป็นช่องทะลุสะดุดผ้าสาฎกทะลุตรงกลางฉะนั้นถูกทำลายไป ๒๓ สิกขาบทตามลำดับสิกขาบทของภิกษุนั้นชื่อว่าด่างพร้อยประดุจแม่โคมีสีกายสีใดสี

หนึ่งมีสีดำและสีแดงเป็นต้นซึ่งด่างพร้อยด้วยสีที่เป็นมิตรภาพที่เกิดขึ้นตามหลังหรือท้องศีลของภิกษุรูปใดพร้อยประดุจแม่โคตัวพิจิตรซึ่งมีหลุดมีสีที่เป็นมิตรภาพในระหว่างในระหว่างฉะนั้นสินดังที่กล่าวมานี้ย่อมมีได้ด้วยความต่างมีลาภเป็นเหตุก่อนได้มีด้วยอำนาจแห่งการประกอบเมถุน๗ประการที่กล่าวข้างต้นประการที่กล่าวข้างต้นสนสมดังคำที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงตรัสไว้ว่าดูกรพราหมณ์บุคคลบางคนในโลกนี้จะเป็นพระสมณะหรือพราหมณ์ก็ดีเป็นผู้ปฏิบัติพรหมจรรย์พ่อจริงอยู่บุคคลนั้นย่อมไม่ถึงซึ่งความพร้อมเพียงกันเป็นคู่คู่กับด้วยมาตุคามแลซึ่งการเปิดเผยการเข้าคลึงกันให้อาบน้ำการนวดของมาตุคามเธอย่อมยินดีซึ่งการนั้นแล้วเธอย่อมยังความยินดีนั้นให้ออกไปก็เพราะเหตุนั้นเธอจึงต้องความสงสัยดูก่อนพราหมณ์แม่นี้เป็นความขาดเป็นความทะลุเป็นความด่างเป็นความพร้อยก็ดีแห่งพรหมจรรย์นี้เราเรียกว่าประพฤติพรหมจรรย์ไม่บริสุทธิ์พราหมณ์บุคคลประกอบพร้อมด้วยเมถุนดังนี้ย่อมไม่พ้นจากชาติชรามรณะความโศกความร่ำไรรำพันทุกข์โทมนัสและอบายดูก่อนพราหมณ์ยังมีอีกข้อหนึ่งอีกสมณะฯลฯปฏิบัติอยู่ที่สุดนั้นแลย่อมเข้าถึงซึ่งความเป็นพร้อมเพียงเป็นคู่คู่กับเรื่องพันธุกรรมหาไม่ได้แม่ไม่ยินดีซึ่งความฯลฯมาตุคามภิกษุนั้นจึงไม่ต้องความสงสัยอีกข้อหนึ่งแลภิกษุนั้นย่อมไม่ซักซี๊เกี่ยวพาราสีกลับด้วยมาตุคามเธอย่อมยินดีสิ่งนั้นฯลฯเรากล่าวว่าเธอย่อมไม่พ้นจากทุกข์ยังมีข้ออื่นอีกนะพามบุคคลบางคนในโลกนี้ฯลฯย่อมไม่เข้าถึงความพร้อมเพียงเป็นคู่คู่กับด้วยมาตุคามแลย่อมไม่ยินดีการเปิดเผยของมาตุคาม นั้นย่อมไม่ซักชี้เกี้ยวพาราสีกลับด้วยมาตุคามอีกอย่างหนึ่งแลย่อมเพ่งคือเล็งตาด้วยตาของมาตุคามเธอย่อมมีดีซึ่งการนั้นฯลฯเรากล่าวว่าย่อมไม่พ้นจากทุกข์ยังมีข้ออื่นอีกนะ Prime บุคคลบางคนในโลกนี้ฯลฯหาได้เพ่งเล็งด้วยมาตุคามแปลหาได้เพ่งเล็งตาของมาตุคามแปลหาได้เพ่งเล็งตากับตากับเรื่องมาตุคามแลอีกอย่างหนึ่งแลเธอย่อมได้ยินเสียงของมาตุคามเพื่อหัวเราะก็ดีพูดก็ดีขับก็ดีร้องก็ดีที่นอกป้อมก็ดีนอกกำแพงก็ดีเธอย่อมยินดีซึ่งเสียงนั้นฯลฯดูก่อนพราหมณ์ยังมีข้ออื่นอีกนะบุคคลบางคนในโลกนี้ฯลฯไม่ยินเสียงกับด้วยมาตุคามบ้างไม่ได้ยินเสียงของมาตุคามบ้างท่านแม้ไม่ได้ยินเสียงของมาตุคามผู้ร้องไห้อยู่บ้างฯลฯแต่ได้ระลึกถึงสิ่งที่ได้หัวเราะได้เจรจาได้เล่นกับด้วยมาตุคามในกาลก่อนเธอย่อมยินดีสิ่งนั้นฯลฯเรากล่าวว่าย่อมไม่พ้นจากทุกข์ยังมีข้ออื่นอีกนะพราหมณ์ฯลฯหาได้ระลึกถึงสิ่งที่เคยหัวเราะเคยเจรจาเคยเล่นกันกับเรื่องมาตุคามไม่แม้ไม่ได้นึกถึงสิ่งที่เคยหัวเราะเคยเจรจาเคยเล่นกันของมาตุคามแม้ไม่ได้ระลึกถึงสิ่งที่เคยหัวเราะเคยเจรจาเคยเล่นกับด้วยมาตุคามย่อมระลึกถึงสิ่งที่เคยหัวเราะเคยเล่นเคยเจรจากับด้วยมาตุคามก็หาไม่ได้อีกประการหนึ่งแลเธอย่อมเห็นคฤหบดีหรือคฤหบดีบุตรผู้พรั่งพร้อมผู้พร้อมเพียงผู้ประพฤติด้วยเบญจกามคุณ๕เธอย่อมยินดีซึ่งเบญจกามคุณ๕นั้นฯลฯเรากะว่าย่อมไม่พ้นจากทุกข์ยังมีข้ออื่นอีกนะพราหมณ์ฯลฯเธอไม่เห็นกลับด้วยมาตุคามฯลฯอีกประการหนึ่งแลเธอย่อมประพฤติพรหมจรรย์ที่เป็นเทวนิกายอย่างใดอย่างหนึ่งด้วยความตั้งใจว่าเราจะเป็นเทพหรือจะเป็นเทพอย่างใดอย่างหนึ่งด้วยศีลก็ดีด้วยวัดก็ดีด้วยตบะ

ก็ดีด้วยพรหมจรรย์ก็ดีนี้เธอย่อมยินดีสิ่งนั้นเธอย่อมไข้ซึ่งสิ่งนั้นและย่อมถึงความสงสัยด้วยสิ่งนั้น ดูกรพราหมณ์นี้แลเป็นข้อขาดก็ดีข้อทะลุก็ดีข้อดั่งพอดีคอยก็ดีแห่งพรหมจรรย์ความเป็นผู้มีศีลซึ่งมีความถึงพร้อมด้วยความต่างซึ่งมีลาภยศเป็นเหตุและด้วยการประกอบเมถุนธรรม๗เป็นคุณชาติขาดเป็นต้นบัณฑิตพึงทราบดังที่กล่าวมาฉะนี้อธิบายว่าศีลอันเป็นความพร้อมเพียงซึ่งรูปคำได้ยากโดยความเป็นสินค้าเป็นต้นความเป็นสมณะย่อมคร่าลงในนรกด้วยประการละฉะนี้

บทที่ ๔
ลักษณะการอธิบายประโยคภาษาบาลี

ในบทนี้ผู้วิจัยได้สังเคราะห์เนื้อหาคัมภีร์ ธมฺมปทมหาฏีกา ๓ ลักษณะ คือ ๑) การอธิบายบท ๒) การแสดงองค์ประกอบของคำ (ธาตุ วิภัตติ และปัจจัย) ๓) การอธิบายหลักธรรม ดังนี้

๔.๑ การอธิบายบท

การอธิบายบท เป็นการอธิบายบทในคัมภีร์ธัมมปทัฏฐกถา เพื่อให้รู้ความหมายของคำต่าง ๆ ได้ชัดขึ้น เช่น

จกฺขูติ นฏฺฐจกฺขุ ภินฺนจกฺขุ ปริหีนจกฺขุ อนฺธจกฺขุ อสฺส, อสฺมึ วา วิชฺชตีติ จกฺขุ.

ปาลํ ปาลนามํ นามกมฺมํ สงฺขา สมญฺญา โวหาโร ปณฺณตฺติ อสฺส, อสฺมึ วา วิชฺชตีติ ปาโล.

จกฺขุ จ โส ปาโล จาติ จกฺขุปาโล.

จกฺขุปาโล จ โส เถโร จาติ จกฺขุปาลตฺเถโร.

ทานกถนฺติ ทานปปเภทานิสํสาการสงฺกิเลสโวทานปริทีปิกํ ธมฺมเทสนํ. **สีลกถนฺติ** สีลปปเภทานิสํสาการสงฺกิเลสโวทานปริทีปิกํ ธมฺมเทสนํ. **สคฺคกถนฺติ** สคฺคสมฺปตฺติปริทีปิกํ ธมฺมเทสนํ. **อาทีนวนฺติ** โทสํ. **โอการนฺติ** ลามกํ. **สงฺกิเลสนฺติ** มลีนํ. **เนกฺขมฺเมติ** ปพฺพชูปสมฺปทาปฐมชฺฌานาทิธมฺเม. **อนสฺสวาติ** อนิสฺสรา อกามการิกา. **กิมงฺคนฺติ** ปเคว, ปาเอว, โก ปน วาโท, กิเมว วตฺตพฺพนฺติ. **ชชฺชริตาติ** ชชฺชรํ อิตา คตา ปวตฺตา. **วิปสฺสนาธุรนฺติ** วิปสฺสนาภารํ.

สสนตฺถา สตฺถาติ วจนตฺโถ เวทิตพฺโพ.

ทีปงฺกรภควโต หิ ปาทมูเล สุเมธตาปโส หุตฺวา อภินีหารโต ปฏฺฐาย กามสุขลฺลิกานุโยคอตฺตกิลมถานุโยคสงฺขาเต อุโภ อนฺเต สสติ หึสติ ฉินฺทตีติ **สตฺถา**.

ทีปงฺกรปาทมูลโต ปฏฺฐาย วา ยาว ตุสิตภวนา ทานปารมิตาทิปุญฺญสมฺภาเรหิ มจฺเฉรทุสฺสีลมลาทิปาปเก สสติ หึสติ ฉินฺทตีติ **สตฺถา**.

ตุสิตภวนโต วา ยาว อภินิกฺขมนา วฏฺฏาภิรเต ปาปเก อกุสเล ธมฺเม สสติ หึสติ ฉินฺทตีติ **สตฺถา**.

อภินิกฺขมนโต วา ปฏฺฐาย ยาว มหาโพธิมณฺฑา กามวิตกฺกพฺยาปาทวิตกฺกวิหึสาวิตกฺกสงฺขาเต ตโย ปาปวิตกฺเก สสติ หึสติ ฉินฺทตีติ **สตฺถา**.

มหาโพธิยา วา มูเล อปราชิตปลฺลงฺเก สีเส ปุถุวิปุกฺขเล มหาวชิราสเน จตุรงฺคสมนฺนาคตํ วิริยํ อธิฏฺฐาย นามรูปปวตฺตเนน สกฺกายทิฏฺฐิทฺวาสฏฺฐิคตปาโมกฺขํ สสติ หึสติ ฉินฺทตีติ **สตฺถา**.

นามรูปานํ ปจฺจยปริคฺคเหนอเหตุวิสมเหตุทิฏฺฐิโย สสติ หึสติ ฉินฺทตีติ วา **สตฺถา**.

ตสฺเสว อปรภาเคน กงฺขาวิตรเณน กถกถึภาวํ สสติ หึสติ ฉินฺทตีติ วา **สตฺถา**.

กลาปสมฺมสเนน อหมฺมาติคาหํ สสติ หึสติ ฉินฺทตีติ วา **สตฺถา**.

มคฺคามคฺคววตฺถาเนน อมคฺเค มคฺคสญฺญึ สสติ หึสติ ฉินฺทตีติ วา **สตฺถา**.

อุภยทสฺสเนน อุจฺเฉททิฏฺฐึ สสติ หึสติ ฉินฺทตีติ วา **สตฺถา**.

วยทสฺสเนน สสฺสตทิฏฺฐึ สสติ หึสติ ฉินฺทตีติ วา **สตฺถา**.

ภยทสฺสเนน สภเย อภยสญฺญึ สสติ หึสติ ฉินฺทตีติ วา **สตฺถา**.

อาทีนวทสฺสเนน อสฺสาทสญฺญึ สสติ หึสติ ฉินฺทตีติ วา **สตฺถา**.

นิพฺพิทานุปสฺสนาย อภิรตึ สสติ หึสติ ฉินฺทตีติ วา **สตฺถา**.

มุญฺจิตุกมฺยตาญาเณน อมุญฺจิตุกมฺยตํ สสติ หึสติ ฉินฺทตีติ วา **สตฺถา**.

อุเปกฺขาญาเณน อนุเปกฺขึ สสติ หึสติ ฉินฺทตีติ วา **สตฺถา**.

อนุโลเมน ธมฺมฏฺฐิติยึ นิพฺพาเนน จ ปฏิโลมภาวึ สสติ หึสติ ฉินฺทตีติ วา **สตฺถา**.

โคตฺรภุนา สงฺขารนิมิตฺตึ คาหึ สสติ หึสติ ฉินฺทตีติ วา **สตฺถา**.

อุปจารปฺปนาเภเทน สมาธินา กามจฺฉนฺทาทิเก นีวรเณ สสติ หึสติ ฉินฺทตีติ วา **สตฺถา**.

โสตาปตฺติมคฺคญาเณน สกฺกายทิฏฺฐิวิจิกิจฺฉึ สสติ หึสติ ฉินฺทตีติ วา **สตฺถา**.

สกทาคามิมคฺเคน โอฬาริกึ กามราคพฺยาปาทึ ตนุกรณวเสน สสติ หึสติ ฉินฺทตีติ วา **สตฺถา**.

อนาคามิมคฺเคน สุขุมึ อณุสหคตึ การมราคพฺยาปาทึ อนวเสสโต สสติ หึสติ ฉินฺทตีติ วา **สตฺถา**.

อรหตฺตมคฺเคน อนวเสสึ ทิยฑฺฒกิเลสสหสฺสึ สสติ หึสติ ฉินฺทตีติ วา **สตฺถา**.

สาสนโต สตฺถาติ วจนตฺโถ เวทิตพฺโพ.

วินยเทสนาวเสน ยถาปราธึ สตฺเต อนุสาสตีติ **สตฺถา.**

อภิธมฺมวเสน สตฺเต ยถาธมฺมึ สาสติ อนุสาสตีติ **สตฺถา**.

วินยวเสน วา สำวราสำวรกถาย สตฺเต สาสติ อนุสาสตีติ **สตฺถา**.

สุตฺตนฺตวเสน ทิฏฺฐิวินิเวธนกถาย สตฺเต สาสติ อนุสาสตีติ **สตฺถา**.

อภิธมฺมวเสน นามรูปปริจฺเฉทกถาย สตฺเต สาสติ อนุสาสตีติ **สตฺถา**.

ราคจริเต วา สตฺเต อสุภกถาย สาสติ อนุสาสตีติ **สตฺถา**.

โทสจริเต สตฺเต พฺรหฺมวิหารกถาย สาสติ อนุสาสตีติ **สตฺถา**.

วิปสฺสนากถาย โมหจริเต สตฺเต สาสติ อนุสาสตีติ **สตฺถา**.

พุทฺธคุณาทิปฺปฏิสํยุตฺตาย ธมฺมกถาย สทฺธาจริเต สตฺเต สาสติ อนุสาสตีติ **สตฺถา**.

อานาปานกถาย วิตกฺกจริเต สตฺเต สาสติ อนุสาสตีติ **สตฺถา**.

ปฏิจฺจสมุปฺปาทาทิคมฺภีรธมฺมกถาย พุทฺธจริเต สตฺเต สาสติ อนุสาสตีติ **สตฺถา**.

ทิฏฺฐธมฺมิกสมฺปรายิกมคฺคผลนิพฺพานสงฺขาเตหิ ปรมตฺเถหิ ยถารหึ สตฺเต สาสติ อนุสาสตีติ วา **สตฺถา**.

สตฺถวาหสมานโต สตฺถาติ วจนตฺโถ เวทิตพฺโต.

ยถาหิ สตฺถวาโห สตฺเต ทุพฺภิกฺขกนฺตารโตปิ วารกนฺตารโตปิ นิรุทกกนฺตารโตปิ วาลุกกนฺตารโตปิ อมนุสฺสกนฺตารโตปิ ตาเรสิ อุตฺตาเรสิ เขมนฺตภูมึ ปาเปสิ. เอวํ ภควาปิ สตฺเต ชาติกนฺตารโตปิ ชรากนฺตารโตปิ พฺยาธิกนฺตารโตปิ มรณกนฺตารโตปิ โสกปริเทวทุกฺขโทมนสฺสุปายาสกนฺตารโตปิ ตาเรสิ อุตฺตาเรสิ นิพฺพานสงฺขาตึ เขมนฺตภูมึ ปาเปสีติ สตฺถา วิยาติ **สตฺถา**. ยถา วา สตฺถวาโห สตฺตานํ อิสฺสราธิปจฺจํ กาเรสิ. เอวํ ภควาปิ สพฺเพสํ สตฺตานํ อิสฺสริยาธิปจฺจํ กาเรสีติ สตฺถา วิยาติ **สตฺถา**. ยถา วา

สตฺถวาโห พหูหิ หิรญฺญสุวณฺณาทิรตเนหิ สมฺปนฺโน. เอวํ ภควาปิ สติปฏฺฐานสมฺมปฺปธานอิทฺธิปาทอินฺทฺริยพลโพชฺฌงฺคมคฺคงฺคสงฺขาเตหิ พหูหิ ธมฺมรตเนหิ สมฺปนฺโนติ สตฺถา วิยาติ **สตฺถา**.

สุนฺทรตฺถสฺส ทาเนน สตฺถาติ วจนตฺโถ เวทิตพฺโพ.

สุนฺทรสฺส สีลกฺขนฺธาทิอตฺถสฺส ทาเนน ปทาเนน สุนฺทรํ สีลกฺขนฺธสงฺขาตํ อตฺถนฺติ สตฺถํ. สตฺถํ ททาตีติ **สตฺถา**. สุนฺทรํ สมาธิกฺขนฺธสงฺขาตํ อตฺถนฺติ สตฺถํ. สตฺถํ ททาตีติ **สตฺถา**. สุนฺทรํ ปญฺญาขนฺธสงฺขาตํ อตฺถนฺติ สตฺถํ. สตฺถํ ททาตีติ **สตฺถา**. สุนฺทรํ สติปฏฺฐานสงฺขาตํ อตฺถนฺติ สตฺถํ. สตฺถํ ททาตีติ **สตฺถา**. สุนฺทรํ สมฺปฺปธานสงฺขาตํ อตฺถนฺติ สตฺถํ. สตฺถํ ททาตีติ **สตฺถา**. สุนฺทรํ อิทฺธิปาทสงฺขาตํ อตฺถนฺติ สตฺถํ. สตฺถํ ททาตีติ **สตฺถา**. สุนฺทรํ อินฺทฺริยสงฺขาตํ อตฺถนฺติ สตฺถํ. สตฺถํ ททาตีติ **สตฺถา**. สุนฺทรํ พลสงฺขาตํ อตฺถนฺติ สตฺถํ. สตฺถํ ททาตีติ **สตฺถา**. สุนฺทรํ โพชฺฌงฺคสงฺขาตํ อตฺถนฺติ สตฺถํ. สตฺถํ ททาตีติ **สตฺถา**. สุนฺทรํ มคฺคสงฺขาตํ อตฺถนฺติ สตฺถํ. สตฺถํ ททาตีติ **สตฺถา**.

สมฺปนฺนตฺถตนา สตฺถาติ วจนตฺโถ เวทิตพฺโพ.

สมฺปนฺนา สีลกฺขนฺธสงฺขาตา อตฺถา เอตสฺส ภควโต สนฺตีติ **สตฺถา**. สมฺปนฺนา สมาธิกฺขนฺธสงฺขาตา อตฺถา เอตสฺส ภควโต สนฺตีติ **สตฺถา**. สมฺปนฺนา ปญฺญาขนฺธสงฺขาตา อตฺถา เอตสฺส ภควโต สนฺตีติ **สตฺถา**. สมฺปนฺนา สติปฏฺฐานสงฺขาตา อตฺถา เอตสฺส ภควโต สนฺตีติ **สตฺถา**. สมฺปนฺนา สมฺมปฺปธานสงฺขาตา อตฺถา เอตสฺส ภควโต สนฺตีติ **สตฺถา**. สมฺปนฺนา อิทฺธิปาทสงฺขาตา อตฺถา เอตสฺส ภควโต สนฺตีติ **สตฺถา**. สมฺปนฺนา อินฺทฺริยสงฺขาตา อตฺถา เอตสฺส ภควโต สนฺตีติ **สตฺถา**. สมฺปนฺนา พลสงฺขาตา อตฺถา เอตสฺส ภควโต สนฺตีติ **สตฺถา**. สมฺปนฺนา โพชฺฌงฺคสงฺขาตา อตฺถา เอตสฺส ภควโต สนฺตีติ **สตฺถา**. สมฺปนฺนา มคฺคงฺคสงฺขาตา อตฺถา เอตสฺส ภควโต สนฺตีติ **สตฺถา**.

วิชฺชมานตฺถทาเนน สตฺถาติ วจนตฺโถ เวทิตพฺโพ.

สวิชฺชมานํ สีลกฺขนฺธสงฺขาตํ อตฺถนฺติ อตฺถํ สตฺถํ เทตีติ **สตฺถา**. ยาว มคฺคงฺคา วิตฺถาเรตพฺพาสวิชฺชมานํ สีลกฺขนฺธสงฺขาตํ อตฺถนฺติ อตฺถํ สตฺถํ เทตีติ **สตฺถา**.

สิญฺจนา สตฺถาติ วจนตฺโถ เวทิตพฺโพ.

สตฺเต เมตฺโตทเกน สิญฺจตีติ **สตฺถา**. สตฺเต กรุโณทเกน สิญฺจตีติ **สตฺถา**. สตฺเต มุทิโตทเกน สิญฺจตีติ **สตฺถา**. สตฺเต อุเปกฺโขทเกน สิญฺจตีติ **สตฺถา**. สตฺเต ธมฺโมทเกน สิญฺจตีติ **สตฺถา**. สตฺเต อมโตทเกน สิญฺจตีติ **สตฺถา**.

สิทฺธา อตฺถา สตฺถาติ วจนตฺโถ เวทิตพฺโพ.

สิทฺธิปฺปตฺตอตฺถวนฺตตฺตา สิทฺธา สิทฺธปฺปตฺตา สีลกฺขนฺธสงฺขาตา อตฺถา เอตสฺส สนฺตีติ **สตฺถา**.

สิตฺถา สตฺถาติ วจนตฺโถ เวทิตพฺโพ.

สกฺกายทิฏฺฐิวิจิกิจฺฉาสีลพฺพตปรามาสสงฺขาเต ปาปเก อกุสเล ธมฺเม โสตาปตฺติมคฺเคน สิตฺถาติ **สตฺถา**. กามราคพฺยาปาทสงฺขาเต โอฬาริเก ปาปเก อกุสเล ธมฺเม สกทาคามิมคฺเคน สิตฺถาติ **สตฺถา**. กามราคพฺยาปาทสงฺขาเต สุขุเม อณุสหคเต ปาปเก อกุสเล ธมฺเม อนาคามิมคฺเคน สิตฺถาติ **สตฺถา**. สพฺเพ ทิยฑฺฒกิเลสสหสฺเส อรหตฺตมคฺเคน สิตฺถาติ **สตฺถา**.

สิทฺธา สตฺถาติ วจนตฺโถ เวทิตพฺโพ.

ทสปารมีปูรเณ สิทฺธา ปริปุณฺณกิจฺจา นิฏฺฐงฺคตาติ **สตฺถา**. ทสอุปปารมีปูรเณ สิทฺธา ปริปุณฺณกิจฺจา นิฏฺฐงฺคตาติ **สตฺถา**. สิทฺธา ทสปรมตฺถปารมีปูรเณ สิทฺธา ปริปุณฺณกิจฺจา นิฏฺฐงฺคตาติ **สตฺ**

ถา. ปญฺจมหาปริจฺจาคปูรเณ สิทฺธา ปริปุณฺณกิจฺจา นิฏฺฐงฺคตาติ **สตฺถา**. สิทฺธา โลกตฺถจริยปูรเณ ปริปุณฺณกิจฺจา นิฏฺฐงฺคตาติ **สตฺถา**. สิทฺธา ญาตตฺถจริยปูรเณ ปริปุณฺณกิจฺจา นิฏฺฐงฺคตาติ **สตฺถา**. สิทฺธา พุทฺธตฺถจริยปูรเณ ปริปุณฺณกิจฺจา นิฏฺฐงฺคตาติ **สตฺถา**. สิทฺธา สีลกฺขนฺธกฺปูรเณ ปริปุณฺณกิจฺจา นิฏฺฐงฺคตาติ **สตฺถา**. สิทฺธา สมาธิกฺขนฺธกฺปูรเณ ปริปุณฺณกิจฺจา นิฏฺฐงฺคตาติ **สตฺถา**. สิทฺธา ปญฺญาขนฺธกฺปูรเณ ปริปุณฺณกิจฺจา นิฏฺฐงฺคตาติ **สตฺถา**. สิทฺธา ทุกฺขปริญฺเญยฺเย ปริปุณฺณกิจฺจา นิฏฺฐงฺคตาติ **สตฺถา**. สิทฺธา สมุทยปหาเน ปริปุณฺณกิจฺจา นิฏฺฐงฺคตาติ **สตฺถา**. สิทฺธา นิพฺพานสจฺฉิกรเณ ปริปุณฺณกิจฺจา นิฏฺฐงฺคตาติ **สตฺถา**. สิทฺธา มคฺคภาวเน ปริปุณฺณกิจฺจา นิฏฺฐงฺคตาติ **สตฺถา**. สิทฺธา ปญฺจพุทฺธกิจฺจกรเณ ปริปุณฺณกิจฺจา นิฏฺฐงฺคตาติ **สตฺถา**.

สิวา สตฺถาติ วจนตฺโถ เวทิตพฺโพ.

อสุภภาวนาย ราคสฺส ปหีนตฺตา สิวา สีตลาติ **สตฺถา**. พฺรหฺมวิหารภาวนาย โทสสฺส ปหีนตฺตา สิวา สีตลาติ **สตฺถา**. วิปสฺสนาภาวนาย โมหสฺส ปหีนตฺตา สิวา สีตลาติ **สตฺถา**. จตูหิ สติปฏฺฐาเนหิ จตุพฺพิธสฺส วิปลฺลาสสฺส ปหีนตฺตา สิวา สีตลาติ **สตฺถา**. จตูหิ สมฺมปฺปธาเนหิ โกสชฺชสฺส ปหีนตฺตา สิวา สีตลาติ **สตฺถา**. จตูหิ อิทฺธิปาเทหิ ปจฺจนีกานํ กิเลสานํ ปหีนตฺตา สิวา สีตลาติ **สตฺถา**. ปญฺจหิ อินฺทฺริเยหิ ปจฺจนีกานํ กิเลสานํ ปหีนตฺตา สิวา สีตลาติ **สตฺถา**. ปญฺจหิ พเลหิ อพลานํ กิเลสานํ ปหีนตฺตา สิวา สีตลาติ **สตฺถา**. สตฺตหิ โพชฺฌงฺเคหิ อสมฺพุชฺฌนกานํ กิเลสานํ ปหีนตฺตา สิวา สีตลาติ **สตฺถา**. อฏฺฐหิ อริยมคฺเคหิ มิจฺฉามคฺคงฺคานํ ปหีนตฺตา สิวา สีตลาติ **สตฺถา**. สีลกฺขนฺเธน ทุสฺสีลฺยานํ ปหีนตฺตา สิวา สีตลาติ **สตฺถา**. สมาธิกฺขนฺเธน อุทฺธจฺจปกฺขิกานํ กิเลสานํ ปหีนตฺตา สิวา สีตลาติ **สตฺถา**. ปญฺญาขนฺเธน ตโมขนฺธานํ ปหีนตฺตา สิวา สีตลาติ **สตฺถา**. โสตาปตฺติมคฺเคน อปายคมนียานํ กิเลสานํ ปหีนตฺตา สิวา สีตลาติ **สตฺถา**. อนาคามิมคฺเคน สุขุมานํ อณุสหคตานํ กิเลสานํ ปหีนตฺตา สิวา สีตลาติ **สตฺถา**. อรหตฺตมคฺเคน ทิยฑฺฒสหสฺสานํ กิเลสานำ ปหีนตฺตา สิวา สีตลาติ **สตฺถา**. สพฺพกิเลสปริฬาหวิคเมน นิจฺจสุขิตกายจิตฺตสมฺปนฺนตฺตา สิวา สีตลาติ **สตฺถา**. ปริปุณฺณมคฺคกิจฺจตฺตา สิวา สีตลาติ **สตฺถา**. ปริปุณฺณผลกิจฺจตฺตา สิวา สีตลาติ **สตฺถา**. ปริปุณฺณพุทฺธกิจฺจตฺตา สิวา สีตลาติ **สตฺถา**. ทิวเส ทิวเส จตุวีสติโกฏิสตสหสฺสานํ ผลสมาปตฺติสุขานํ อปฺปิตตฺตา สิวา สีตลาติ **สตฺถา**. มหาโพธิมูเล อปราชิตปลฺลงฺเก ลทฺธาย สอุปาทิเสสาย นิพฺพานธาตุยา นิพฺพุตตฺตา สิวา สีตลาติ **สตฺถา**. กุสินารายํ อุปวตฺตเน ยมกสาลานมตนฺตเร สุปณฺณตฺเต นานารตนวิจิตฺเต มหามณฺเจ ปริภุตฺตาย อนุปาทิเสสาย นิพฺพานธาตุยา สิวา สีตลาติ **สตฺถา**.

๔.๒ การแสดงองค์ประกอบของคำ (ธาตุ วิภัตติ และปัจจัย)

เป็นการแสดงธาตุ วิภัตติ และปัจจัย ที่ประกอบกันเข้าเป็นคำนั้น ๆ เช่น

กุฏฺฐมฺพิโกติ กุฏฺฐมฺพ อสฺส, อสฺมึ วา วิชฺชตีติ กุฏฺฐมฺพิโก. กตมํ ตำ กุฏฺฐมฺพ นาม. หตฺถิอสฺสโคมหึสาทิจตุปฺปทำ วา เขตฺตำ วา สรำ วา กลตฺตำ วา หิรญฺญสุวณฺณาทิ วา กุฏฺฐมฺพ นาม. อุปโภคปริโภคตฺถำ ฆราวาสกิจฺจสมฺปาทนตฺถำ วา โกฏิยติ ปวตฺติยตีติ กุฏฺฐมฺพ. อุมปจฺจจยโอฏฺฐชตฺติยกฺขรพปจฺจยสงขาตทฺวิปจฺจยนฺโต **กุฏฺฐ**ธาตุ ปวตฺตนตฺโถติ. **อฑฺโฒ**ติ อิพฺโภ, อาภุโส อติเรกำ พหุลำ พหุวารำ สุวณฺณรชตาทิธนำ ณายติ จินฺเตตีติ อฑฺโฒ. **อา**ปุพฺพ **เณ**ธาตุ จินฺตายำ. **ณสฺส โฒ**. อสรูปเทฺวภาโว ปุพฺเพ **อา-การสฺส รสฺสา เทโส**.

คนฺถธุรนฺติ คนฺถภารํ โค ญาณํ ถาติ ติฏฺฐติ เอตฺถาติ คนฺโถ. ทนฺตชทฺติยนฺโตยํ ธาตุ.

ทฺวิโช สมฺปตฺติสุเขสุ พหติ พหภาวํ วุทฺธิภาวํ วิรุฬฺหิภาวํ กโรติ เอเตนาติ วา พฺรหฺโม. เวโท. ทฺวิชา สมฺปตฺติสุเขสุ พหติ พหภาวํ วุทฺธิภาวํ วิรุฬฺหิภาวํ กโรนฺติ เอเตนาติ วา พฺรหฺโม. เวโท. พหธาตุ กโรตฺยยติถนฺโตคตวุทฺธยตฺถวาจโก. มปจฺจโย ราคโม.

ทฺวิชานํ สมฺปตฺติสุขํ วหตีติ วา พฺรหฺโม. เวโท. ทฺวิชานํ สมฺปตฺติสุขํ วหนฺตีติ วา พฺรหฺโม. เวโท. วหธาตุ มปจฺจโย. วสฺส โพ ราคโม จ. ทฺวิชานํ สมฺปตฺติสุขสฺส วหติ วหนภาวํ คจฺฉตีติ วา พฺรหฺโม. เวโท. ทฺวิชานํ สมฺปตฺติสุขสฺส วหนฺติ วหนภาวํ คจฺฉนฺตีติ วา พฺรหฺโม. เวโท. วหธาตุ คตฺยตฺถนฺโตคตวหนตฺถวาจโก. มปจฺจโย. วสฺส โพ ราคโม จ.

ทฺวิชานํ สมฺปตฺติสุขํ วหติ วโห ภวตีติ วา พฺรหฺโม. เวโท. ทฺวิชานํ สมฺปตฺติสุขํ วหนฺติ วหาภวนฺตีติ วา พฺรหฺโม. เวโท. ทฺวิชานํ สมฺปตฺติสุขสฺส วหติ วหนภาเวน ภวตีติ วา พฺรหฺโม เวโท. ทฺวิชานํ สมฺปตฺติสุขสฺส วหนฺติ วหนภาเวน ภวนฺตีติ วา พฺรหฺโม เวโท. วหธาตุ ภวตฺถนฺโตคตวหนตฺถวาจโก. มปจฺจโย. วสฺส โพ ราคโม จ.

พฺรหฺมํ มนฺตํ เวทํ สุตึ อณติ สชฺฌายตีติ พฺราหฺมโณ. ทฺวิโช. พฺรหฺมสทฺทูปปโท อณ สชฺฌายเนติ ธาตุ. อปจฺจโย.

ทฺวิชานํ สมฺปตฺติสุขํ วาหตีติ วา พฺรหฺโม. เวโท. ทฺวิชานํ สมฺปตฺติสุขํ วาหนฺตีติ วา พฺรหฺโม. เวโท. วาหธาตุ. มปจฺจโย. ราคโม จ. วหธาตุมฺหิ วิย วาหธาตุมฺหิ จ นิพฺพจนวิตฺถาโร เวทิตพฺโพ.

วาหธาตุ จินฺตายํ. พฺราหฺมาติ อาทยฺกฺขเร ทีโฆ ภเวยฺยาติ. น-น-ม-ย-ร-เลสุ อ่ทยฺกฺขรนฺต สรสฺส โลปตฺตา. อิธ จ ราคเมน หนฺตสฺส การสฺส โลปสมฺภวนโตติ พฺรหฺมํ เวทํ มนฺตํ สุตึ อณติ สชฺฌายตีติ พฺราหฺมโณ. ทฺวิโช.

สุภาสุภผลํ วหติ ชานาติ วา เอเตนาติ พฺรหฺโม. เวโท. สุภาสุภผลํ วหนฺติ ชานาติ เอเตนาติ วา พฺรหฺโม. เวโท. สุภาสุภผลํ วหติ ชานาตีติ วา พรหฺโม. เวโท. สุภาสุภผลํ วหนฺติ ชานนฺติ เอเตหีติ วา พฺรหฺโม. เวโท. วหธาตุ ชานเน. มปจฺจโย ราคโม จ.

สุภาสุภผลํ วาหติ ชานาติ วา เอเตนาติ พฺรหฺโม. เวโท. สุภาสุภผลํ วาหนฺติ ชานนฺติ เอเตนาติ วา พฺรหฺโม. เวโท. สุภาสุภผลํ วาหติ ชานาติ เอเตหีติ วา พฺรหฺโม. เวโท. สุภาสุภผลํ วาหนฺติ ชานนฺติ เอเตหีติ วา พฺรหฺโม. เวโท. วาหธาตุ ชานเน. มปจฺจโย ราคโม จ.

พฺรหฺมํ มนฺตํ เวทํ สุตึ อณติ สชฺฌายตีติ พฺราหฺมโณ. ทฺวิโช. สกตฺถปรตฺถสงฺขาตานิ เทฺว ผลานิ หิติ ปวตฺตติ เอเตนาติ วา พฺรหฺโม. เวโท. สกตฺถปรตฺถสงฺขาตานิ เทฺว ผลานิ หินฺติ ปวตฺตนฺติ เอเตนาติ วา พฺรหฺโม. เวโท. สกตฺถปรตฺถสงฺขาตานิ เทฺว ผลานิ หิติ ปวตฺตติ เอเตหีติ วา พฺรหฺโม. เวโท. สกตฺถปรตฺถสงฺขาตานิ เทฺว ผลานิ หินฺติ ปวตฺตนฺติ เอเตหีติ วา พฺรหฺโม. เวโท. ทฺวิปุพฺโพ หิธาตุ ปวตฺตเน. มปจฺจโย ราคโม จ. วีสตฺยาทิสุตฺเต พา ทฺวิสฺสาติ โยควิภาเคน วา ตุนิปาตสามตฺถเยน วา ทฺวิสฺส พา. อิโลโป จ.

อถ วา ปหีโต ปชหิโต วิทฺธสีโต อุคฺฆาฏิโต สมุคฺฆาฏิโต ปาโป เยนาติ พฺราหฺมโณ. รูปสิทฺธิ ปน ปุริมนเยเนว ตกฺกิตพฺโพ. อถ วา พาหิตปาปปหิตปาปสงฺขาตๆ ปทสมูหๆ อาคติคเณน วา ปิโสท ราทิคเณน วา พฺรนาหฺมโณติ ลิขิตพฺพๆ. อยๆ อาทยฺกฺขเร โอฏฺฐชปฐมกฺขเรน วิชฺชมานฏฺฐกถาปทตฺถวินิจฺฉโย. พาหิตปาโปติ อาทยฺกฺขเร โอฏฺฐชตติยกฺขราทีฆวเสนปิ เกสุจิ โปตฺถเกสุ อตฺถิ. พาหิโต ปติพาหิโต ปาโป เยนาติ พาหิตปาโปติ ตกฺกิตพฺโพ. อถ วา อวิชฺชาตณฺหาสงฺขาเต เทฺว วฏฺฏมูเล หนติ หึสติ วิทฺธๆ

สตีติ พฺราหฺมโณ. ทฺวิปุพฺโพ หนธาตุ หึสายํ. นสฺส โณ. มาคโม. ทฺวิสฺส พา. ราคโม จ. รสฺส โณ. มาคโม จ.

ทิฏฺฐธมฺมิกสมฺปรายิกสงฺขาเต เทฺว อตฺเถ หรติ ธาเรตีติ พฺราหฺโณ. สคฺคโมกฺขสงฺขาเต เทฺว อตฺเถ หรติ ธาเรตีติ วา พฺราหฺมโณ. ทฺวิปุพฺโพ หรธาตุ ธารเณ. ทฺวิสฺส พา. ราคโม. รสฺส โณ. มาคโม. จ. อถ วา ปาปเก อกุสเล ธมฺเม วาเหนฺตีติ พฺราหฺมโณ. วาเหนฺติ ปวาเหนฺติ วุยฺหนฺตีติ อตฺโถ. วาหธาตุ ยุปจฺจโย ราคโม มาคโม จ.

๔.๓ การอธิบายหลักธรรม

เป็นการอธิบายความหมายหลักธรรมนั้นๆ เพื่อความเข้าใจหลักคำสอนพระพุทธศาสนา เช่น

อปฺปมาโทติ ปทำ มหนฺตำ อตฺถำ ทีเปติ. กสฺมา ? สพฺเพสำ จตุภูมิกกุสลธมฺมานำ เสฏฺโฐ เชฏฺโฐ. อปฺปมาทสมนฺนาคโต อปฺปมตฺโต สปฺปุริโส สปฺปุริเสน สปฺปุริสตโร อริยำ อฏฺฐงฺคิกำ มคฺคำ ภาเวสฺสติ พหุลีกริสฺสติ. อริยำ อฏฺฐงฺคิกำ มคฺคำ ภาเวนฺโต พหุลีกโรนฺโต มคฺคผลนิพฺพานนาธิคโม ภวิสฺสตีติ ยถาห “ยาวตา ภิกฺขเว สตฺตา อปทา วา ทฺวิปทา วา จตุปฺปทา วา พหุปฺปทา วา รูปิโน วา อรูปิโน วา สญฺญิโน วา อสญฺญิโน วา เนวสญฺญีนาสญฺญิโน วา ตถาคโต เตส อคฺคมกฺขายติ อรห สมฺมาสมฺพุทฺโธ. เอวเมว โข ภิกฺขเว เย เกจิ กุสลา ธมฺมา สพฺเพ เต อปฺปมาทมูลกา อปฺปมาทสโมสรณา อปฺปมาโท เตส ธมฺมาน อคฺคมกฺขายติ ฯ อปฺปมตฺตสฺเสต ภิกฺขเว ภิกฺขุโน ปาฏิกงฺข อริย อฏฺฐงฺคิก มคฺค ภาเวสฺสติ อริย อฏฺฐงฺคิก มคฺค พหุลีกริสฺสตีติ. กญฺจ ภิกฺขเว ภิกฺขุ อปฺปมตฺโต อริย อฏฺฐงฺคิก มคฺค ภาเวติ อริย อฏฺฐงฺคิก มคฺค พหุลีกโรติ. อิธ ภิกฺขเว ภิกฺขุ สมฺมาทิฏฺฐึ ภาเวติ วิเวกนิสฺสิต วิราคนิสฺสิต นิโรธนิสฺสิต โวสฺสคฺคปริณามึ, สมฺมาสงฺกปฺปำ ภาเวติ วิเวกนิสฺสิต วิราคนิสฺสิต นิโรธนิสฺสิต โวสฺสคฺคปริณามึ, สมฺมาวาจำ ภาเวติ วิเวกนิสฺสิต วิราคนิสฺสิต นิโรธนิสฺสิต โวสฺสคฺคปริณามึ, สมฺมากมฺมนฺตำ ภาเวติ วิเวกนิสฺสิต วิราคนิสฺสิต นิโรธนิสฺสิต โวสฺสคฺคปริณามึ, สมฺมาอาชีวำ ภาเวติ วิเวกนิสฺสิต วิราคนิสฺสิต นิโรธนิสฺสิต โวสฺสคฺคปริณามึ, สมฺมาวายามำ ภาเวติ วิเวกนิสฺสิต วิราคนิสฺสิต นิโรธนิสฺสิต โวสฺสคฺคปริณามึ, สมฺมาสตึ ภาเวติ วิเวกนิสฺสิต วิราคนิสฺสิต นิโรธนิสฺสิต โวสฺสคฺคปริณามึ, สมฺมาสมาธึ ภาเวติ วิเวกนิสฺสิต วิราคนิสฺสิต นิโรธนิสฺสิต โวสฺสคฺคปริณามึ. เอว โข ภิกฺขเว ภิกฺขุ อปฺปมตฺโต อริย อฏฺฐงฺคก มคฺค ภาเวติ อริย อฏฺฐงฺคิก มคฺค พหุลีกโรตีติ ฯ

อปฺปมาโทติ ปทำ อตฺถำ ทีเปติ สพฺเพสำ จตุภูมิกกุสลธมฺมานำ อปฺปมาทมูลกตฺตา อปฺปมาทสโมสรณตฺตา. อปฺปมาโท หิ กูฏาคารสฺส โคปานสีนำ กูฏำ วิย สพฺเพสำ จตุภูมิกกุสลธมฺมานำ เสฏฺโฐ เชฏฺโฐ. อปฺปมาทสมนฺนาคโต อปฺปมตฺโต สปฺปุริโส สปฺปุริเสน สปฺปุริสตโร อริยำ อฏฺฐงฺคิกำ มคฺคำ ภาเวสฺสติ พหุลีกริสฺสติ. อริยำ อฏฺฐงฺคิกำ มคฺคำ ภาเวนฺโต พหุลีกโรนฺโต มคฺคผลนิพฺพานนาธิคโม ภวิสฺสตีติ

ยถาห “เสยฺยถาปิ ภิกฺขเว กูฏาคารสฺส ยา กาจิ โคปานสิโย สพฺพา ตา กูฏงฺคมา กูฏนินฺนา กูฏสโมสรณา กูฏ ตาส อคฺคมกฺขายติ. เอวเมว โข ภิกฺขเว เย เกจิ กุสลา ธมฺมา สพฺเพ เต อปฺปมาทมูลกา อปฺปมาทสโมสรณา อปฺปมาโท เตส ธมฺมาน อคฺคมกฺขายติ ฯ อปฺปมตฺตสฺเสต ภิกฺขเว ภิกฺขุโน ปาฏิกงฺข อริย อฏฺฐงฺคิก มคฺค ภาเวสฺสติ อริย อฏฺฐงฺคิก มคฺค พหุลีกริสฺสตีติ. กถญฺจ ภิกฺขเว ภิกฺขุ อปฺปมตฺโต อริย อฏฺฐงฺคิก มคฺค ภาเวติ อริย อฏฺฐงฺคิก มคฺค พหุลีกโรติ.

อิธ ภิกฺขเว ภิกฺขุ สมฺมาทิฏฺฐึ ภาเวติ วิเวกนิสฺสิต วิราคนิสฺสิต นิโรธนิสฺสิต โวสฺสคฺคปริณามึ, สมฺมาสงฺกปฺปํ ภาเวติ...สมฺมาวาจํ ภาเวติ...สมฺมากมฺมนฺตํ ภาเวติ...สมฺมาอาชีวํ ภาเวติ...สมฺมาวายามํ ภาเวติ...สมฺมาสตึ ภาเวติ...สมฺมาสมาธึ ภาเวติ วิเวกนิสฺสิต วิราคนิสฺสิต นิโรธนิสฺสิต โวสฺสคฺคปริณามึ. เอว โข ภิกฺขเว ภิกฺขุ อปฺปมตฺโต อริย อฏฺฐงฺคก มคฺค ภาเวติ อริย อฏฺฐงฺคิก มคฺค พหุลีกโรตีติ.

อปฺปมาโทติ ปทํ อตฺถ ทีเปติ สพฺเพสํ จตุภูมิกกุสลธมฺมานํ อปฺปมาทมูลกตฺตา อปฺปมาทสโมสรณตฺตา. อปฺปมาโท หิ สพฺเพสํ มูลคนฺธานํ กาฬานุสาริยํ วิย สพฺเพสํ จตุภูมิกกุสลธมฺมานํ เสฏฺโฐ เชฏฺโฐ. อปฺปมาทสมนฺนาคโต อปฺปมตฺโต สปฺปุริโส สปฺปุริเสน สปฺปุริสตโร อริยํ อฏฺฐงฺคิกํ มคฺคํ ภาเวสฺสติ พหุลีกริสฺสติ. อริยํ อฏฺฐงฺคิกํ มคฺคํ ภาเวนฺโต พหุลีกโรนฺโต มคฺคผลนิพฺพานนาธิคโม ภวิสฺสตีติ.

ยถาห “เสยฺยถาปิ ภิกฺขเว เย เกจิ มูลคนฺธา กาฬานุสาริยํ เตสํ อคฺคมกฺขายติ. เอวเมว โข ภิกฺขเว เย เกจิ กุสลา ธมฺมา สพฺเพ เต อปฺปมาทมูลกา อปฺปมาทสโมสรณา อปฺปมาโท เตส ธมฺมาน อคฺคมกฺขายติ ฯ อปฺปมตฺตสฺเสต ภิกฺขเว ภิกฺขุโน ปาฏิกงฺข อริย อฏฺฐงฺคิก มคฺค ภาเวสฺสติ อริย อฏฺฐงฺคิก มคฺค พหุลีกริสฺสตีติ. กถญฺจ ภิกฺขเว ภิกฺขุ อปฺปมตฺโต อริย อฏฺฐงฺคิก มคฺค ภาเวติ อริย อฏฺฐงฺคิก มคฺค พหุลีกโรติ. อิธ ภิกฺขเว ภิกฺขุ สมฺมาทิฏฺฐึ ภาเวติ วิเวกนิสฺสิต วิราคนิสฺสิต นิโรธนิสฺสิต โวสฺสคฺคปริณามึ, สมฺมาสงฺกปฺปํ ภาเวติ...สมฺมาวาจํ ภาเวติ...สมฺมากมฺมนฺตํ ภาเวติ...สมฺมาอาชีวํ ภาเวติ...สมฺมาวายามํ ภาเวติ...สมฺมาสตึ ภาเวติ...สมฺมาสมาธึ ภาเวติ วิเวกนิสฺสิต วิราคนิสฺสิต นิโรธนิสฺสิต โวสฺสคฺคปริณามึ. เอว โข ภิกฺขเว ภิกฺขุ อปฺปมตฺโต อริย อฏฺฐงฺคก มคฺค ภาเวติ อริย อฏฺฐงฺคิก มคฺค พหุลีกโรตีติ.

อปฺปมาโทติ ปทํ อตฺถ ทีเปติ สพฺเพสํ จตุภูมิกกุสลธมฺมานํ อปฺปมาทมูลกตฺตา อปฺปมาทสโมสรณตฺตา. อปฺปมาโท หิ สพฺเพสํ สารคนฺธานํ โลหิตจนฺทนํ วิย สพฺเพสํ จตุภูมิกกุสลธมฺมานํ เสฏฺโฐ เชฏฺโฐ. อปฺปมาทสมนฺนาคโต อปฺปมตฺโต สปฺปุริโส สปฺปุริเสน สปฺปุริสตโร อริยํ อฏฺฐงฺคิกํ มคฺคํ ภาเวสฺสติ พหุลีกริสฺสติ. อริยํ อฏฺฐงฺคิกํ มคฺคํ ภาเวนฺโต พหุลีกโรนฺโต มคฺคผลนิพฺพานนาธิคโม ภวิสฺสตีติ.

ยถาห “เสยฺยถาปิ ภิกฺขเว เย เกจิ สารคนฺธา. โลหิตจนฺทนํ เตสํ อคฺคมกฺขายติ. เอวเมว โข ภิกฺขเว เย เกจิ กุสลา ธมฺมา สพฺเพ เต อปฺปมาทมูลกา อปฺปมาทสโมสรณา อปฺปมาโท เตส ธมฺมาน อคฺคมกฺขายติ ฯ อปฺปมตฺตสฺเสต ภิกฺขเว ภิกฺขุโน ปาฏิกงฺข อริย อฏฺฐงฺคิก มคฺค ภาเวสฺสติ อริย อฏฺฐงฺคิก มคฺค พหุลีกริสฺสตีติ. กถญฺจ ภิกฺขเว ภิกฺขุ อปฺปมตฺโต อริย อฏฺฐงฺคิก มคฺค ภาเวติ อริย อฏฺฐงฺคิก มคฺค พหุลีกโรติ. อิธ ภิกฺขเว ภิกฺขุ สมฺมาทิฏฺฐึ ภาเวติ วิเวกนิสฺสิต วิราคนิสฺสิต นิโรธนิสฺสิต โวสฺสคฺคปริณามึ, สมฺมาสงฺกปฺปํ ภาเวติ...สมฺมาวาจํ ภาเวติ...สมฺมากมฺมนฺตํ ภาเวติ...สมฺมาอาชีวํ ภาเวติ...สมฺมาวายามํ ภาเวติ...สมฺมาสตึ ภาเวติ...สมฺมาสมาธึ ภาเวติ วิเวกนิสฺสิต วิราคนิสฺสิต นิโรธนิสฺสิต โวสฺสคฺคปริณามึ. เอว โข ภิกฺขเว ภิกฺขุ อปฺปมตฺโต อริย อฏฺฐงฺคก มคฺค ภาเวติ อริย อฏฺฐงฺคิก มคฺค พหุลีกโรตีติ.

อปฺปมาโทติ ปทํ อตฺถ ทีเปติ สพฺเพสํ จตุภูมิกกุสลธมฺมานํ อปฺปมาทมูลกตฺตา อปฺปมาทสโมสรณตฺตา. อปฺปมาโท หิ สพฺเพสํ ปุปฺผคนฺธานํ วสฺสิกํ วิย สพฺเพสํ จตุภูมิกกุสลธมฺมานํ เสฏฺโฐ เชฏฺโฐ. อปฺปมาทสมนฺนาคโต อปฺปมตฺโต สปฺปุริโส สปฺปุริเสน สปฺปุริสตโร อริยํ อฏฺฐงฺคิกํ มคฺคํ ภาเวสฺสติ พหุลีกริสฺสติ. อริยํ อฏฺฐงฺคิกํ มคฺคํ ภาเวนฺโต พหุลีกโรนฺโต มคฺคผลนิพฺพานนาธิคโม ภวิสฺสตีติ.

ยถาห “เสยฺยถาปิ ภิกฺขเว เย เกจิ ปุปฺผคนฺธา. วสฺสิกํ เตส อคฺคมกฺขายติ. เอวเมว โข ภิกฺขเว เย เกจิ กุสลา ธมฺมา สพฺเพ เต อปฺปมาทมูลกา อปฺปมาทสโมสรณา อปฺปมาโท เตส ธมฺมาน

อคฺคมกฺขายติ ฯ อปฺปมตฺตสฺเสต ภิกฺขเว ภิกฺขุโน ปาฏิกงฺข อริย อฏฺฐงฺคิก มคฺค ภาเวสฺสติ อริย อฏฺฐงฺคิก มคฺค พหุลีกริสฺสตีติ. กถญฺจ ภิกฺขเว ภิกฺขุ อปฺปมตฺโต อริย อฏฺฐงฺคิก มคฺค ภาเวติ อริย อฏฺฐงฺคิก มคฺค พหุลีกโรติ. อิธ ภิกฺขเว ภิกฺขุ สมฺมาทิฏฺฐึ ภาเวติ วิเวกนิสฺสิต วิราคนิสฺสิต นิโรธนิสฺสิต โวสฺสคฺคปริณามึ, สมฺมาสงฺกปฺปำ ภาเวติ...สมฺมาวาจำ ภาเวติ...สมฺมากมฺมนฺตำ ภาเวติ... สมฺมาอาชีวำ ภาเวติ...สมฺมาวายามำ ภาเวติ...สมฺมาสตึ ภาเวติ...สมฺมาสมาธึ ภาเวติ วิเวกนิสฺสิต วิราคนิสฺสิต นิโรธนิสฺสิต โวสฺสคฺคปริณามึ. เอว โข ภิกฺขเว ภิกฺขุ อปฺปมตฺโต อริย อฏฺฐงฺคก มคฺค ภาเวติ อริย อฏฺฐงฺคิก มคฺค พหุลีกโรตีติ.

อปฺปมาโทติ ปทำ อตฺถำ ทีเปติ สพฺเพสำ จตุภูมิกกุสลธมฺมานำ อปฺปมาทมูลกตฺตา อปฺปมาท สโมสรณตฺตา. อปฺปมาโท หิ สพฺเพสำ ราชูนำ จกฺกวตฺติ วิย สพฺเพสำ จตุภูมิกกุสลธมฺมานำ เสฏฺโฐ เชฏฺโฐ. อปฺปมาทสมนฺนาคโต อปฺปมตฺโต สปฺปุริโส สปฺปุริเสน สปฺปุริสตโร อริยำ อฏฺฐงฺคิกำ มคฺคำ ภาเวสฺสติ พหุ ลีกริสฺสติ. อริยำ อฏฺฐงฺคิกำ มคฺคำ ภาเวนฺโต พหุลีกโรนฺโต มคฺคผลนิพฺพานนาธิคโม ภวิสฺสตีติ.

ยถาห “เสยฺยถาปิ ภิกฺขเว เย เกจิ กุฏฺฐราชาโน สพฺเพ เต รญฺโญ จกฺกวตฺติโน อนุยนฺตา ภวนฺติ ราชา เตส จกฺกวตฺติ อคฺคมกฺขายติ. เอวเมว โข ภิกฺขเว เย เกจิ กุสลา ธมฺมา สพฺเพ เต อปฺป มาทมูลกา อปฺปมาทสโมสรณา อปฺปมาโท เตส ธมฺมาน อคฺคมกฺขายติ ฯ อปฺปมตฺตสฺเสต ภิกฺขเว ภิกฺขุโน ปาฏิกงฺข อริย อฏฺฐงฺคิก มคฺค ภาเวสฺสติ อริย อฏฺฐงฺคิก มคฺค พหุลีกริสฺสตีติ. กถญฺจ ภิกฺข เว ภิกฺขุ อปฺปมตฺโต อริย อฏฺฐงฺคิก มคฺค ภาเวติ อริย อฏฺฐงฺคิก มคฺค พหุลีกโรติ. อิธ ภิกฺขเว ภิกฺขุ สมฺมาทิฏฺฐึ ภาเวติ วิเวกนิสฺสิต วิราคนิสฺสิต นิโรธนิสฺสิต โวสฺสคฺคปริณามึ, สมฺมาสงฺกปฺปำ ภาเวติ...สมฺมาวาจำ ภาเวติ...สมฺมากมฺมนฺตำ ภาเวติ...สมฺมาอาชีวำ ภาเวติ...สมฺมาวายามำ ภาเวติ...สมฺมาส ตึ ภาเวติ...สมฺมาสมาธึ ภาเวติ วิเวกนิสฺสิต วิราคนิสฺสิต นิโรธนิสฺสิต โวสฺสคฺคปริณามึ. เอว โข ภิกฺข เว ภิกฺขุ อปฺปมตฺโต อริย อฏฺฐงฺคก มคฺค ภาเวติ อริย อฏฺฐงฺคิก มคฺค พหุลีกโรตีติ.

อปฺปมาโทติ ปทำ อตฺถำ ทีเปติ สพฺเพสำ จตุภูมิกกุสลธมฺมานำ อปฺปมาทมูลกตฺตา อปฺปมาท สโมสรณตฺตา. อปฺปมาโท หิ สพฺเพสำ ตารกรูปปฺปภานำ จนฺทิมปฺปภา วิย สพฺเพสำ จตุภูมิกกุสลธมฺมานำ เสฏฺโฐ เชฏฺโฐ. อปฺปมาทสมนฺนาคโต อปฺปมตฺโต สปฺปุริโส สปฺปุริเสน สปฺปุริสตโร อริยำ อฏฺฐงฺคิกำ มคฺคำ ภาเวสฺสติ พหุลีกริสฺสติ. อริยำ อฏฺฐงฺคิกำ มคฺคำ ภาเวนฺโต พหุลีกโรนฺโต มคฺคผลนิพฺพานนาธิคโม ภวิสฺสตี ติ.

ยถาห “เสยฺยถาปิ ภิกฺขเว เย เกจิ ตารกรูปปฺปภา สพฺพา ตา จนฺทิมปฺปภาย กลำ นคฺฆนฺติ โสฬสึ. จนฺทิมปฺปภา ตาสำ อคฺคมกฺขายติ. เอวเมว โข ภิกฺขเว เย เกจิ กุสลา ธมฺมา สพฺเพ เต อปฺป มาทมูลกา อปฺปมาทสโมสรณา อปฺปมาโท เตส ธมฺมาน อคฺคมกฺขายติ ฯ อปฺปมตฺตสฺเสต ภิกฺขเว ภิกฺขุโน ปาฏิกงฺข อริย อฏฺฐงฺคิก มคฺค ภาเวสฺสติ อริย อฏฺฐงฺคิก มคฺค พหุลีกริสฺสตีติ. กถญฺจ ภิกฺข เว ภิกฺขุ อปฺปมตฺโต อริย อฏฺฐงฺคิก มคฺค ภาเวติ อริย อฏฺฐงฺคิก มคฺค พหุลีกโรติ. อิธ ภิกฺขเว ภิกฺขุ สมฺมาทิฏฺฐึ ภาเวติ วิเวกนิสฺสิต วิราคนิสฺสิต นิโรธนิสฺสิต โวสฺสคฺคปริณามึ, สมฺมาสงฺกปฺปำ ภาเวติ...สมฺมาวาจำ ภาเวติ...สมฺมากมฺมนฺตำ ภาเวติ...สมฺมาอาชีวำ ภาเวติ...สมฺมาวายามำ ภาเวติ...สมฺมาส ตึ ภาเวติ...สมฺมาสมาธึ ภาเวติ วิเวกนิสฺสิต วิราคนิสฺสิต นิโรธนิสฺสิต โวสฺสคฺคปริณามึ. เอว โข ภิกฺข เว ภิกฺขุ อปฺปมตฺโต อริย อฏฺฐงฺคก มคฺค ภาเวติ อริย อฏฺฐงฺคิก มคฺค พหุลีกโรตีติ.

อปฺปมาโทติ ปทำ อตฺถำ ทีเปติ สพฺเพสำ จตุภูมิกกุสลธมฺมานำ อปฺปมาทมูลกตฺตา อปฺปมาท สโมสรณตฺตา. อปฺปมาโท หิ สพฺเพสำ สรทสูริยปชฺโชโต วิย สพฺโพภาสานำ สพฺเพสำ จตุภูมิกกุสลธมฺมานำ

เสฏฺโฐ เชฏฺโฐ. อปฺปมาทสมนฺนาคโต อปฺปมตฺโต สปฺปุริโส สปฺปุริเสน สปฺปุริสตโร อริยํ อฏฺฐงฺคิกํ มคฺคํ ภาเวสฺสติ พหุลีกริสฺสติ. อริยํ อฏฺฐงฺคิกํ มคฺคํ ภาเวนฺโต พหุลีกโรนฺโต มคฺคผลนิพฺพานนาธิคโม ภวิสฺสตีติ.

ยถาห “เสยฺยถาปิ ภิกฺขเว สรทสมเย วิทฺเธ วิคตวลาหเก รวิ อาทิจฺโจ นภํ อพฺภุสฺสกฺคมาโน สพฺพํ อากาสคตํ ตมชาตํ อภิวิภจฺจ ภาติ จ วิโรจติ จ. เอวเมว โข ภิกฺขเว เย เกจิ กุสลา ธมฺมา สพฺเพ เต อปฺปมาทมูลกา อปฺปมาทสโมสรณา อปฺปมาโท เตส ธมฺมาน อคฺคมกฺขายติ ฯ อปฺปมตฺตสฺเสต ภิกฺขเว ภิกฺขุโน ปาฏิกงฺข อริย อฏฺฐงฺคิก มคฺค ภาเวสฺสติ อริย อฏฺฐงฺคิก มคฺค พหุลีกริสฺสตีติ. กถญจ ภิกฺขเว ภิกฺขุ อปฺปมตฺโต อริย อฏฺฐงฺคิก มคฺค ภาเวติ อริย อฏฺฐงฺคิก มคฺค พหุลีกโรติ. อิธ ภิกฺขเว ภิกฺขุ สมฺมาทิฏฺฐึ ภาเวติ วิเวกนิสฺสิต วิราคนิสฺสิต นิโรธนิสฺสิต โวสฺสคฺคปริณามึ, สมฺมาสงฺกปฺปํ ภาเวติ...สมฺมาวาจํ ภาเวติ...สมฺมากมฺมนฺตํ ภาเวติ...สมฺมาอาชีวํ ภาเวติ...สมฺมาวายามํ ภาเวติ...สมฺมาสตึ ภาเวติ...สมฺมาสมาธึ ภาเวติ วิเวกนิสฺสิต วิราคนิสฺสิต นิโรธนิสฺสิต โวสฺสคฺคปริณามึ. เอว โข ภิกฺขเว ภิกฺขุ อปฺปมตฺโต อริย อฏฺฐงฺคก มคฺค ภาเวติ อริย อฏฺฐงฺคิก มคฺค พหุลีกโรตีติ.

อปฺปมาโทติ ปทํ อตฺถํ ทีเปติ สพฺเพสํ จตุภูมิกกุสลธมฺมานํ อปฺปมาทมูลกตฺตา อปฺปมาทสโมสรณตฺตา. อปฺปมาโท หิ สพฺพวตฺถานํ กาสิกวตฺถํ วิย สพฺเพสํ จตุภูมิกกุสลธมฺมานํ เสฏฺโฐ เชฏฺโฐ. อปฺปมาทสมนฺนาคโต อปฺปมตฺโต สปฺปุริโส สปฺปุริเสน สปฺปุริสตโร อริยํ อฏฺฐงฺคิกํ มคฺคํ ภาเวสฺสติ พหุลีกริสฺสติ. อริยํ อฏฺฐงฺคิกํ มคฺคํ ภาเวนฺโต พหุลีกโรนฺโต มคฺคผลนิพฺพานนาธิคโม ภวิสฺสตีติ.

ยถาห “เสยฺยถาปิ ภิกฺขเว ยานิ กานิจิ วตฺถานิ. กาสิกวตฺถํ เตสํ อคฺคมกฺขายติ. เอวเมว โข ภิกฺขเว เย เกจิ กุสลา ธมฺมา สพฺเพ เต อปฺปมาทมูลกา อปฺปมาทสโมสรณา อปฺปมาโท เตส ธมฺมาน อคฺคมกฺขายติ ฯ อปฺปมตฺตสฺเสต ภิกฺขเว ภิกฺขุโน ปาฏิกงฺข อริย อฏฺฐงฺคิก มคฺค ภาเวสฺสติ อริย อฏฺฐงฺคิก มคฺค พหุลีกริสฺสตีติ. กถญจ ภิกฺขเว ภิกฺขุ อปฺปมตฺโต อริย อฏฺฐงฺคิก มคฺค ภาเวติ อริย อฏฺฐงฺคิก มคฺค พหุลีกโรติ. อิธ ภิกฺขเว ภิกฺขุ สมฺมาทิฏฺฐึ ภาเวติ วิเวกนิสฺสิต วิราคนิสฺสิต นิโรธนิสฺสิต โวสฺสคฺคปริณามึ, สมฺมาสงฺกปฺปํ ภาเวติ...สมฺมาวาจํ ภาเวติ...สมฺมากมฺมนฺตํ ภาเวติ...สมฺมาอาชีวํ ภาเวติ...สมฺมาวายามํ ภาเวติ...สมฺมาสตึ ภาเวติ...สมฺมาสมาธึ ภาเวติ วิเวกนิสฺสิต วิราคนิสฺสิต นิโรธนิสฺสิต โวสฺสคฺคปริณามึ. เอว โข ภิกฺขเว ภิกฺขุ อปฺปมตฺโต อริย อฏฺฐงฺคก มคฺค ภาเวติ อริย อฏฺฐงฺคิก มคฺค พหุลีกโรตีติ.

อปฺปมาโทติ ปทํ อตฺถํ ทีเปติ สพฺเพสํ จตุภูมิกกุสลธมฺมานํ อปฺปมาทมูลกตฺตา อปฺปมาทสโมสรณตฺตา. อปฺปมาโท หิ สพฺเพสํ ชมฺพุทีปกานํ รุกฺขานํ ชมฺพุ วิย อุตฺตรกุรูนํ รุกฺขานํ กปฺปรุกฺโข วิย ปุพฺพวิเทหานํ รุกฺขานํ สิรีโส วิย อปรโคยานํ รุกฺขานํ กทมฺโพ วิย อสุรานํ รุกฺขานํ จิตฺรปาฏลี วิย เหมวนตานํ รุกฺขานํ มณฺชูสโก วิย สพฺเพสํ จตุภูมิกกุสลธมฺมานํ เสฏฺโฐ เชฏฺโฐ. อปฺปมาทสมนฺนาคโต อปฺปมตฺโต สปฺปุริโส สปฺปุริเสน สปฺปุริสตโร อริยํ อฏฺฐงฺคิกํ มคฺคํ ภาเวสฺสติ พหุลีกริสฺสติ. อริยํ อฏฺฐงฺคิกํ มคฺคํ ภาเวนฺโต พหุลีกโรนฺโต มคฺคผลนิพฺพานนาธิคโม ภวิสฺสตีติ.

๔.๔ องค์ความรู้ที่ได้จากการศึกษา

การศึกษาวิจัยครั้งนี้ได้องค์ความรู้คือ ๑) การแต่งคัมภีร์ ธุมมปทมหาฏีกา มีลักษณะ ๓ ประการ ได้แก่ ๑) การอธิบายบทในภาษาบาลี ๒) การแสดงองค์ประกอบของศัพท์ (ธาตุ วิภัตติ ปัจจัย) ๓) การอธิบายหลักธรรม ซึ่งแต่ละอย่างสรุปได้ดังนี้

การอธิบายบท

การอธิบายบทหรือศัพท์เป็นการแสดงความหมายของบท ซึ่งผู้แต่งได้แสดงในรูปวิเคราะห์เป็นต้น บทที่ได้แสดงหรืออธิบายไว้ เช่น ๑) พระจักขุบาลเถระ หมายถึง พระเถระรักษาจักษุแตกเสื่อม บอด ๒) ทาน ในอนุปุพพิกถา หมายเอาประเภท อานิสงส์ อาการเศร้าหมอง ผ่องแผ้วแห่งทาน ๓) พระศาสดา ในความหมาย ๙ ลักษณะ ได้แก่ ๓.๑) กำจัดกิเลส ๓.๒) สั่งสอนไวไนยสัตว์ ๓.๓) เสมอด้วยพาหนะข้ามทางกันดาร ๓.๔) การให้ประโยชน์อันงาม ๓.๕) มีประโยชน์สมบูรณ์ ๓.๖) อำนวยประโยชน์ที่ดี ๓.๗) สำเร็จประโยชน์ ๓.๘) ความสำเร็จ ๓.๙) เย็น

การแสดงองค์ประกอบของศัพท์ (ธาตุ วิภัตติ ปัจจัย)

การแสดงธาตุ วิภัตติ ปัจจัย ที่เป็นองค์ประกอบของศัพท์ เช่น อฑฺโฒ สำเร็จมาจาก อา บทหน้า, เฌ ธาตุ ในความคิด, แปลง ฌ เป็น ฒ, ทำเทวภาวะ (ซ้อน ฑ), รัสสะ อา เป็น อ,

พฺรหฺม สำเร็จมาจาก วห, วาห ธาตุ, ม ปัจจัย, แปลง ว เป็น พ, ลง ร อาคม

พฺราหฺมณ สำเร็จมาจาก ทฺวิ บทหน้า, หร ธาตุ ในความทรงไว้, แปลง ทฺวิ เป็น พา, ลง ร อาคม, แปลง ร เป็น ณ, ลง ม อาคม

อีกนัยหนึ่ง พราหฺมณ สำเร็จมาจาก วาห ธาตุ ในความลอย, ยุ ปัจจัย, ลง ร อาคม และ ม อาคม

การอธิบายหลักธรรม

เป็นการอธิบายเพื่อให้เข้าใจหลักธรรมง่ายขึ้นหรือชัดเจนยิ่งขึ้น เช่น ความไม่ประมาทเป็นยอดแห่งธรรมทั้งหลาย เหมือนพระตถาคตเป็นผู้สูงสุดแห่งสัตว์ทั้งหลาย เหมือนจันทร์แดงเป็นยอดแห่งต้นไม้ที่มีกลิ่นเป็นแก่นสาร เหมือนพระเจ้าจักรพรรดิเป็นผู้สูงสุดแห่งพระราชาทั้งหลาย เหมือนแสงจันทร์เป็นยอดแห่งแสงดาวทั้งหลาย เหมือนพระอาทิตย์ส่งแสงในสรทกาล หรือเวลาปราศจากเมฆหมอก เหมือนผ้าแคว้นกาสีเป็นยอดแห่งผ้าทั้งหลาย และเหมือนต้นไม้ประจำทวีปเป็นยอดแห่งต้นไม้ในทวีปนั้นๆ

บทที่ ๕
สรุป อภิปรายผล และข้อเสนอแนะ

๕.๑ สรุปผล

คัมภีร์ ธมฺมปทมหาฎีกา แต่งโดย พระวรสัมโพธิญาณ แห่งวัดมหาราม ซึ่งตั้งอยู่ทางทิศใต้ของหมู่บ้าน เยสะใจ ใกล้แม่น้ำสัลลาวดี ห่างจากจังหวัดปขุกกู่ ราว ๔ กิโลเมตร ท่านได้แต่งคัมภีร์นี้ตอนที่มีอายุได้ ๕๓ ปี ๓๔ พรรษา สัมนิษฐานว่ามีชีวิตอยู่ราว พ.ศ.๒๓๓๕ – ๒๔๐๐ ซึ่งหลักฐานดังกล่าวเทียบเคียงกับประวัติของ พระคันถสารมหาเถร ผู้ก่อตั้งระบบการเรียนแบบ ปขุกกู่ ซึ่งท่านเกิดในปี พ.ศ. ๒๓๗๕ และเมื่อบวชได้ ๕ พรรษา (พ.ศ. ๒๓๙๐) ท่านได้เรียนพระปริยัติธรรมในสำนักของ พระวรสัมโพธิมหาเถร จึงสรุปได้ว่าคัมภีร์ ธมฺมปทมหาฎีกา แต่งก่อนคัมภีร์ ธมฺมปทฏฺฐกถาคาถาโยชนา ซึ่งแต่งราว พ.ศ. ๒๔๐๐ คัมภีร์ ธมฺมปทมหาฎีกา เน้นการอธิบายความหมายของศัพท์ต่างๆ โดยยกตัวอย่างหรือหลักฐานจากคัมภีร์พระบาลี อรรถกถา ฎีกา เป็นต้น ไม่ได้เน้นการวิเคราะห์ศัพท์ (เช่น คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกาสูจิ เป็นต้น) และการอธิบายความสัมพันธ์แห่งประโยค (เหมือนคัมภีร์อัตถโยชนา) ดังนั้นคัมภีร์ธรรมบทมหาฎีกาจึงเป็นประโยชน์ต่อการศึกษาคำอธิบายศัพท์ต่างๆ

ต้นฉบับคัมภีร์ ธมฺมปทมหาฎีกาเป็นอักษรพม่า ปัจจุบันหาดูได้ยากแล้ว สำเนาที่พบในไทยครั้งแรกเป็นของพระมหาแสวง โชติปาโล เจ้าอาวาสวัดศรีประวัติ จังหวัดนนทบุรี ซึ่งช่วงที่ท่านพำนักศึกษาอยู่ในประเทศพม่า ได้แสวงหาคัมภีร์บาลีแล้วรวบรวมนำกลับมายังเมืองไทยและได้ปริวรรต จัดพิมพ์เผยแพร่ คัมภีร์ธรรมบทมหาฎีกานี้ พระมหาเสรี จิตฺตโสภี (ปัจจุบันคือ คุณเสรี อาจสาคร) ศิษย์วัดท่ามะโอ จังหวัดลำปาง ได้ลงมาพำนักที่วัดศรีประวัติ เมื่อปี พ.ศ. ๒๕๒๓ ได้พบเข้าจึงขออนุญาตปริวรรตเป็นบาลีอักษรไทย เมื่อได้มาจำพรรษาที่วัดประยุรวงศาวาส ในปี พ.ศ. ๒๕๓๑ และมอบให้คุณไพบูลย์ สีสัน นักศึกษาภาษาบาลีและภาษาพม่า ที่อภิธรรมโชติกะวิทยาลัย วัดมหาธาตุ เพื่อหาโอกาสพิมพ์เผยแพร่ต่อไป ต่อมาคณะกรรมการจัดพิมพ์หนังสืออนุสรณ์งานพระราชทานเพลิงศพพระวิสุทธาธิบดี (สง่า ปภสฺสรมหาเถร ป.ธ.๘) อธิบดีสงฆ์วัดพระเชตุพน วิมลมังคลาราม กรุงเทพมหานคร ได้คัดเลือกจัดพิมพ์ คณะผู้จัดทำ ประกอบด้วย พระมหาชูศักดิ์ สทฺธมฺมาลงฺกาโร พระคันธสาราภิวังสะ ธัมมาจริยะ วัดท่ามะโอ พระมหาเทียบ สิริญาโณ พระมหาสุรพล ชิตญาโณ คุณไพบูลย์-วิไล สีสัน คุณกฤษณา สิทธิรักษ์ และคุณรุ่งอรุณ จันทร์สงคราม

เนื้อหาคัมภีร์ ธมฺมปทมหาฎีกาแบ่งเป็น ๒๖ วรรค ตามเนื้อหาคัมภีร์อรรถกถาธรรมบท โดยท่านจัดเรื่องที่มีลักษณะธรรมะตามแต่ละหมวด แต่ไม่ได้อธิบายทุกเรื่องเหมือนคัมภีร์อรรถกถาธรรมบท เลือกอธิบายเป็นบางเรื่อง รวมทั้งสิ้น ๑๙๒ เรื่อง ได้แก่ **๑) ยมกวรรค** มีทั้งหมด ๑๔ เรื่อง **๒) อัปปมาทวรรค** มีทั้งหมด ๙ เรื่อง **๓) จิตตวรรค** มีทั้งหมด ๙ เรื่อง **๔) ปุปผวรรค** มีทั้งหมด ๑๐ เรื่อง เรื่องที่ไม่ได้อธิบาย ได้แก่ เรื่องนางวิสาขา และเรื่องปัญหาของพระอานนทเถระ **๕) พาลวรรค** มีทั้งหมด ๑๑ เรื่อง เรื่องที่ไม่ได้อธิบาย ได้แก่ เรื่องพระอุทายีเถระ เรื่องภิกษุชาวเมืองปาฐา เรื่องพระอุบลวรรณาเถรี และเรื่องพระสุธรรมเถระ **๖) ปัณฑิตวรรค** มีทั้งหมด ๗ เรื่อง เรื่องที่ไม่ได้อธิบาย ได้แก่ เรื่องภิกษุอัสสชิและปุนัพพสุกะ เรื่องภิกษุ ๕๐๐ รูป เรื่องพระเถระผู้ตั้งอยู่ในธรรม เรื่องการฟัง

ธรรม และเรื่องภิกษุอาคันตุกะ **๗) อรหันตวรรค** มีทั้งหมด ๔ เรื่อง เรื่องที่ไม่ได้อธิบาย ได้แก่ เรื่องพระเพพัฏฐสีสเถระ เรื่องพระอนุรุทธเถระ เรื่องพระมหากัจจายนเถระ เรื่องพระติสสเถระชาวกรุงโกสัมพี เรื่องพระขทิรวนิยเรวตเถระ และเรื่องหญิงคนใดคนหนึ่ง **๘) สหัสสวรรค** มีทั้งหมด ๖ เรื่อง เรื่องที่ไม่ได้อธิบาย ได้แก่ เรื่องพราหมณ์ผู้เป็นลุงของพระสารีบุตรเถระ เรื่องพราหมณ์ผู้เป็นหลานของพระสารีบุตรเถระ เรื่องพราหมณ์ผู้เป็นสหายของพระสารีบุตรเถระ เรื่องอายุวัฒนกุมาร เรื่องพระขานุโกณฑัญญเถระ เรื่องพระสัปปทาสเถระ เรื่องนางปฏาจารา เรื่องนางกิสาโคตมี **๙) ปาปวรรค** มีทั้งหมด ๙ เรื่อง เรื่องที่ไม่ได้อธิบาย ได้แก่ เรื่องพระเสยยสกัตเถระ เรื่องชน ๓ คน และเรื่องเจ้าสุปปพุทธศากยะ **๑๐) ทัณฑวรรค** มีทั้งหมด ๙ เรื่อง เรื่องที่ไม่ได้อธิบาย ได้แก่ เรื่องภิกษุฉัพพัคคีย์ และเรื่องพระปิโลติกเถระ

๑๑) ชราวรรค มีทั้งหมด ๖ เรื่อง เรื่องที่ไม่ได้อธิบาย ได้แก่ เรื่องหญิงสหายของนางวิสาขา เรื่องพระอุตตราเถรี และเรื่องพระนางรูปนันทาเถรี **๑๒) อัตตวรรค** มีทั้งหมด ๗ เรื่อง เรื่องที่ไม่ได้อธิบาย ได้แก่ เรื่องพระอุปนันทศากยบุตร เรื่องการกระเสือกกระสนเพื่อจะทำลายสงฆ์ และเรื่องพระอัตตทัตถเถระ **๑๓) โลกวรรค** มีทั้งหมด ๗ เรื่อง เรื่องที่ไม่ได้อธิบาย ได้แก่ เรื่องภิกษุผู้เจริญวิปัสสนา เรื่องอภัยราชกุมาร เรื่องพระสัมมัชชนเถระ และเรื่องนางจิญจมาณวิกา **๑๔) พุทธวรรค** มีทั้งหมด ๖ เรื่อง เรื่องที่ไม่ได้อธิบาย ได้แก่ เรื่องยมกปาฏิหาริย์ เรื่องภิกษุผู้ไม่ยินดี และเรื่องพระเจดีย์ทองของพระกัสสปทสพล **๑๕) สุขวรรค** มีทั้งหมด ๗ เรื่อง เรื่องที่ไม่ได้อธิบาย คือเรื่องปราชัยของพระเจ้าโกศล **๑๖) ปิยวรรค** มีทั้งหมด ๗ เรื่อง เรื่องที่ไม่ได้อธิบาย ได้แก่ เรื่องเด็ก ๕๐๐ คน และเรื่องนายนันทิยะ **๑๗) โกธวรรค** มีทั้งหมด ๗ เรื่อง เรื่องที่ไม่ได้อธิบาย คือ เรื่องภิกษุฉัพพัคคีย์ **๑๘) มลวรรค** มีทั้งหมด ๘ เรื่อง เรื่องที่ไม่ได้อธิบาย ได้แก่ เรื่องพระโลฬุทายีเถระ เรื่องกุลบุตรคนใดคนหนึ่ง เรื่องอุบาสก ๕ คน และเรื่องอุบาสก ๕ คน **๑๙) ธัมมัฏฐวรรค** มีทั้งหมด ๑๐ เรื่อง **๒๐) มรรควรรค** เนื้อความในอรรถกา มีทั้งหมด ๕ เรื่อง เรื่องที่ไม่ได้อธิบาย ได้แก่ เรื่องภิกษุ ๕๐๐ รูปอื่นอีก เรื่องพระปธานกัมมิกติสสเถระ เรื่องสูกรเปรต เรื่องพระเถระแก่ และเรื่องนางกิสาโคตมี

๒๑) ปกิณณกวรรค มีทั้งหมด ๕ เรื่อง เรื่องที่ไม่ได้อธิบาย ได้แก่ เรื่องพระลกุณฏกภัททิยเถระ เรื่องภิกษุวัชชีบุตร เรื่องจิตตคฤหบดี และเรื่องนางจูฬสุภัททา **๒๒) นิรยวรรค** มีทั้งหมด ๓ เรื่อง เรื่องที่ไม่ได้อธิบาย ได้แก่ เรื่องสัตว์ผู้ถูกทุกข์เบียดเบียน เรื่องภิกษุผู้อยู่ที่ฝั่งแม่น้ำชื่อวัคคุมุทา เรื่องบุตรเศรษฐีชื่อเขมกะ เรื่องหญิงขี้หึง เรื่องนิครนถ์ และเรื่องสาวกเดียรถีย์ **๒๓) นาควรรค** มีทั้งหมด ๔ เรื่อง เรื่องที่ไม่ได้อธิบาย ได้แก่ เรื่องภิกษุผู้เคยเป็นควาญช้าง เรื่องช้างชื่อปาเวรกะ เรื่องสัมพหุลภิกษุ และเรื่องมาร **๒๔) ตัณหาวรรค** มีทั้งหมด ๗ เรื่อง เรื่องที่ไม่ได้อธิบาย ได้แก่ เรื่องวิพภันตกภิกษุ เรื่องเรือนจำ เรื่องบุตรเศรษฐีชื่ออุคคเสน ๙. เรื่องอุปกาชีวก และเรื่องอังกุรเทพบุตร **๒๕) ภิกขุวรรค** มีทั้งหมด ๑๒ เรื่อง เรื่องที่ไม่ได้อธิบาย ได้แก่ เรื่องภิกษุชื่อโกกาลิกะ เรื่องภิกษุคบภิกษุผู้เป็นฝักฝ่ายผิดรูปใดรูปหนึ่ง และเรื่องสุมนสามเณร **๒๖) พราหมณวรรค** มีทั้งหมด ๕ เรื่อง เรื่องที่ไม่ได้อธิบาย ได้แก่ เรื่องมาร เรื่องพราหมณ์คนใดคนหนึ่ง เรื่องพระนางมหาปชาบดีโคตมี เรื่องพระสารีบุตรเถระ เรื่องชฎิลพราหมณ์ เรื่องกุหกพราหมณ์ เรื่องนางกิสาโคตมี เรื่องพราหมณ์คนใดคนหนึ่ง เรื่องอุคคเสน เรื่องพราหมณ์ ๒ คน เรื่องอักโกสกภารทวาชพราหมณ์ เรื่องพระสารีบุตรเถระ เรื่องพระอุบลวรรณาเถรี เรื่องพราหมณ์คนใดคนหนึ่ง เรื่องพระเขมาภิกษุณี เรื่องพระติสสเถระอยู่ในเงื้อมเขา เรื่องภิกษุรูปใดรูปหนึ่ง เรื่องสามเณร เรื่องพระมหาปันถกเถระ เรื่องพระปิลินทวัจฉเถระ

เรื่องภิกษุรูปใดรูปหนึ่ง เรื่องพระสารีบุตรเถระ เรื่องพระมหาโมคคัลลานเถระ เรื่องพระเรวตเถระ เรื่องพระจันทาภเถระ เรื่องพระสีวลีเถระ เรื่องพระสุนทรสมุทรเถระ เรื่องพระโชติกเถระ เรื่องภิกษุผู้เคยเป็นนักฟ้อนรูปที่ ๑ เรื่องภิกษุผู้เคยเป็นนักฟ้อนรูปที่ ๒ เรื่องพระวังคีสเถระ เรื่องพระธรรมทินนาเถรี เรื่องพระอังคุลิมาลเถระ และเรื่องเทวหิตพราหมณ์

เนื้อหาคัมภีร์ ธมฺมปทมหาฏีกา เป็นการประพันธ์แบบร้อยแก้วผสมร้อยกรอง (วิมิสสะ) ตัวอย่างร้อยแก้ว เช่น ปถมคาถาโย โย ตณฺหานุสโย ทุกฺขนิพฺพตฺตนเหตุภาเวน วุตฺโต ฯ โส กติวิโธ กีทิโส กตฺถ กถํ อุปฺปชฺชตีติ อาห “ยสฺส” ตฺยาทิ ฯ โส ฉตฺตึสวิโธ มนาปสวนทุทิฏฺฐิวฑฺฒนสภาโว อชฺฌตฺติกพาหิยปฺปเภเทสุ ทฺวาทสายตเนสุ อุปฺปชฺชติ ฯ เตสุ จ ปลิเวฐนสํสิพฺพนสภาเวน ลตากาเรน อุปฺปชฺชตีติ อตฺโถ ฯ ส่วนตัวอย่างการประพันธ์ที่เป็นร้อยกรองหรือคาถา เช่น

นยา เอกตฺตนานตฺตา- พฺยาปารธมฺมตาวสา
จตุธาติ ปวุจฺจนฺติ กวินฺเทน สุธีมตา
เหตุผลสมฺพนฺเธน สนฺตานานุปจฺเฉทโต
ปวตฺโต เอกตฺตนโย กวินฺเทน ปกาสิโต
สกสกปจฺจเยหิ นานาธมฺมานุปชฺชนํ
โสว นานตฺตนโยติ เวทิตพฺโต วิภาวินา
ตทุปฺปนฺนานํ ธมฺมานํ อวสวตฺติตฺตา ปน
พฺยาปารรหิตตฺตา โส- พฺยาปาโรติ ปวุจฺจติ
ตตฺถธมฺมานุรูเปน ตตฺถผลานุปชฺชนํ
ธมฺมตานโย วิญเญยฺโย นยลกฺขณวิญฺญูนาติ ฯ

คัมภีร์ ธมฺมปทมหาฏีกา ๓ ลักษณะ คือ ๑) การอธิบายบท ๒) การแสดงองค์ประกอบของคำ (ธาตุ วิภัตติ และปัจจัย) ๓) การอธิบายหลักธรรม

การอธิบายบทหรือศัพท์เป็นการแสดงความหมายของบท ซึ่งผู้แต่งได้แสดงในรูปวิเคราะห์เป็นต้น บทที่ได้แสดงหรืออธิบายไว้ เช่น ๑) พระจักขุบาลเถระ หมายถึง พระเถระรักษาจักษุแตกเสื่อม บอด ๒) ทาน ในอนุปุพพิกถา หมายเอาประเภท อานิสงส์ อาการเศร้าหมอง ผ่องแผ้วแห่งทาน ๓) พระศาสดา ในความหมาย ๙ ลักษณะ ได้แก่ ๓.๑) กำจัดกิเลส ๓.๒) สั่งสอนไวไนยสัตว์ ๓.๓) เสมอด้วยพาหนะข้ามทางกันดาร ๓.๔) การให้ประโยชน์อันงาม ๓.๕) มีประโยชน์สมบูรณ์ ๓.๖) อำนวยประโยชน์ที่ดี ๓.๗) สำเร็จประโยชน์ ๓.๘) ความสำเร็จ ๓.๙) เย็น

การแสดงธาตุ วิภัตติ ปัจจัย ที่เป็นองค์ประกอบของศัพท์ เช่น อฑฺโฒ สำเร็จมาจาก อา บทหน้า, เฌ ธาตุ ในความคิด, แปลง ฌ เป็น ฒ, ทำเทวภาวะ (ซ้อน ฑ), รัสสะ อา เป็น อ,

พฺรหฺม สำเร็จมาจาก วห, วาห ธาตุ, ม ปัจจัย, แปลง ว เป็น พ, ลง ร อาคม

พฺราหฺมณ สำเร็จมาจาก ทฺวิ บทหน้า, หร ธาตุ ในความทรงไว้, แปลง ทฺวิ เป็น พา, ลง ร อาคม, แปลง ร เป็น ณ, ลง ม อาคม

อีกนัยหนึ่ง พฺราหฺมณ สำเร็จมาจาก วาห ธาตุ ในความลอย, ยุ ปัจจัย, ลง ร อาคม และ ม อาคม

การอธิบายหลักธรรมมุ่งให้เข้าใจหลักธรรมง่ายขึ้นหรือชัดเจนยิ่งขึ้น เช่น ความไม่ประมาทเป็นยอดแห่งธรรมทั้งหลาย เหมือนพระตถาคตเป็นผู้สูงสุดแห่งสัตว์ทั้งหลาย เหมือนจันทร์แดงเป็น

ยอดแห่งต้นไม้ที่มีกลิ่นเป็นแก่นสาร เหมือนพระเจ้าจักรพรรดิเป็นผู้สูงสุดแห่งพระราชาทั้งหลาย เหมือนแสงจันทร์เป็นยอดแห่งแสงดาวทั้งหลาย เหมือนพระอาทิตย์ส่งแสงในสรทกาล หรือเวลาปราศจากเมฆหมอก เหมือนผ้าแคว้นกาสีเป็นยอดแห่งผ้าทั้งหลาย และเหมือนต้นไม้ประจำทวีปเป็นยอดแห่งต้นไม้ในทวีปนั้นๆ

๕.๒ อภิปรายผล

คัมภีร์ ธมฺมปทมหาฎีกา ยังไม่เป็นที่รู้จักในการศึกษาบาลี เพราะยังไม่มีการแปลเป็นภาษาไทยและใช้เป็นคู่มือการศึกษาคัมภีร์ ธมฺมปทฏฐกถา เป็นที่รู้จักเฉพาะผู้ที่สนใจศึกษาคัมภีร์บาลีที่หายากเท่านั้น และเหมาะใช้เป็นคู่มือการสอนคัมภีร์ ธมฺมปทฏฐกถา ของครูสอนบาลี ซึ่งต้องเป็นผู้ที่มีความรู้ภาษาบาลีดีในระดับหนึ่ง เพราะต้องแปลบาลีได้โดยไม่มีคัมภีร์ ธมฺมปทมหาฎีกา ดูประกอบและคัมภีร์ฎีกามีสำนวนที่ยากกว่าคัมภีร์อรรถกถา ดังนั้นการแปลสำหรับผู้ที่ไม่ได้เรียนบาลีไวยากรณ์ชั้นสูงมาจึงเป็นเรื่องยากพอสมควร

ผู้แต่งคัมภีร์ ธมฺมปทมหาฎีกา ไม่ได้อธิบายคัมภีร์ ธมฺมปทฏฐกถา ทุกเรื่อง เลือกอธิบายเฉพาะเรื่องที่มีเนื้อหาหลักธรรมและท้องนิทานที่น่าสนใจเท่านั้น บางเรื่องก็อธิบายเพียงเล็กน้อย บางเรื่อง เช่น สามาวดี ผู้แต่งก็เลือกอธิบายเฉพาะความไม่ประมาท ซึ่งเป็นประเด็นหลักของเรื่อง แต่สำนวนการอธิบายเกือบทั้งหมดเป็นการนำพระพุทธพจน์ในคัมภีร์สังยุตตนิกาย มหาวารวรรคมาแสดงประกอบประเด็นที่ตนนำเสนอเท่านั้น ไม่ได้แสดงความคิดเห็นของผู้แต่งอะไรมาก ทำให้สำนวนการอธิบายมีน้ำหนักไม่มาก คือได้องค์ความรู้ใหม่เพิ่มเติมไม่มาก

๕.๓ ข้อเสนอแนะ

๕.๓.๑ ข้อเสนอแนะเพื่อการนำไปใช้

คณะสงฆ์ไทยควรได้แปลคัมภีร์ ธมฺมปทมหาฎีกา พิมพ์เผยแผ่ เพื่อใช้เป็นคู่มือของครูสอนบาลี โดยประชาสัมพันธ์คัมภีร์และแจกทุกสำนักเรียนบาลี เพื่อให้ครูสอนบาลีเห็นความสำคัญของคัมภีร์ในฐานะเป็นคู่มืออธิบายคัมภีร์ ธมฺมปทฏฐกถา แล้วได้ถ่ายทอดความรู้ที่เกิดจากการศึกษาคัมภีร์แก่นักเรียนบาลีต่อไปอันจะเป็นประโยชน์ต่อการศึกษาและทำความเข้าใจคัมภีร์ธรรมบท ซึ่งจะเป็นประโยชน์ต่อการศึกษาและปฏิบัติตามหลักพระพุทธศาสนา

๕.๓.๒ ข้อเสนอแนะเพื่อการวิจัยครั้งต่อไป

การศึกษาวิจัยครั้งนี้เป็นการศึกษารูปแบบ โครงสร้าง การแปล และสังเคราะห์เนื้อหาคัมภีร์ ธมฺมปทมหาฎีกา พบว่ายังมีประเด็นที่ศึกษาเพิ่มเติมได้อีก จึงขอเสนอแนะเพื่อการวิจัยครั้งต่อไป ดังนี้

๑. ศึกษาคัมภีร์ ธมฺมปทัฏฐกถาคาถาโยชนา
๒. วิเคราะห์หลักธรรมเชิงปัจจัยที่ปรากฏในคัมภีร์ ธมฺมปทมหาฎีกา

บรรณานุกรม

คณาจารย์มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. **วรรณคดีบาลี.** กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัย
มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒.

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. **พระไตรปิฎกมหาจุฬาเตปิฎกำ** . กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัย
มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.

มหามกุฏราชวิทยาลัย. **สมนฺตปาสาทิกาย นาม วินยฏฺฐกถา (ปฐโม ภาโค).** พิมพ์ครั้งที่ ๘.
กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหามกฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๘.

พระมหาอดิศร ถิรสีโล. **ประวัติคัมภีร์บาลี.** กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓.

พระราชธรรมนิเทศ (ระแบบ จิตฌาโณ). **ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา.** พิมพ์ครั้งที่ ๔
กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๒.

พระอุดรคณาธิการ (ชวินทร์ สระคำ). **ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนาในอินเดีย.** พิมพ์ครั้งที่ ๒.
กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๔.

สุภาพรรณ ณ บางช้าง. **ประวัติวรรณคดีบาลีในอินเดียและลังกา**. กรุงเทพมหานคร ฯ : สำนักพิมพ์
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๖.

เสถียร โพธินันทะ. **ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา.** พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราช
วิทยาลัย, ๒๕๔๐.

เสนาะ ผดุงฉัตร. **ความรู้เบื้องต้นเกี่ยวกับวรรณคดีบาลี.** กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลง
กรณ
ราชวิทยาลัย, ๒๕๓๒.

อภิญวัฒน์ โพธิ์สาน. **ชีวิตและผลงานของนักปราชญ์พุทธ.** มหาสารคาม : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัย
มหาสารคาม, ๒๕๔๙.

P.V.Bapat (ed). **2500 Years of Buddhism.** New Delhi : Publication Division, Government
of India, 1997.

ประวัติหัวหน้าโครงการวิจัย

๑. ชื่อ – นามสกุล (ภาษาไทย) พระมหาสุพัตร์ วชิราวุโธ
ชื่อ – นามสกุล (ภาษาอังกฤษ) Pharmaha Supat Wachiravudho

๒. หมายเลขบัตรประจำตัวประชาชน

๓. ตำแหน่งปัจจุบัน อาจารย์

๔. หน่วยงาน มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตนครราชสีมา
ตำบลหัวทะเล อำเภอเมือง จังหวัดนครราชสีมา ๓๐๐๐๐
มือถือ ๐๘๙ ๐๔๓๕๕๙๘

๕. ประวัติการศึกษา

พ.ศ. ๒๕๕๔ สำเร็จการศึกษาเปรียญธรรม ๙ ประโยค
กองบาลีสนามหลวง
พ.ศ. ๒๕..... สำเร็จการศึกษาปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต (จริยศาสตร์ศึกษา) (ศน.ม.)
มหาวิทยาลัยมหิดล
พ.ศ. ๒๕..... สำเร็จการศึกษา Phillosoply of Doctor (Pali and Buddhism)
University of Pune, India.

๖. สาขาวิชาที่มีความชำนาญพิเศษ : บาลี

๗. ประสบการณ์ที่เกี่ยวข้องกับการบริหารงานวิจัย :